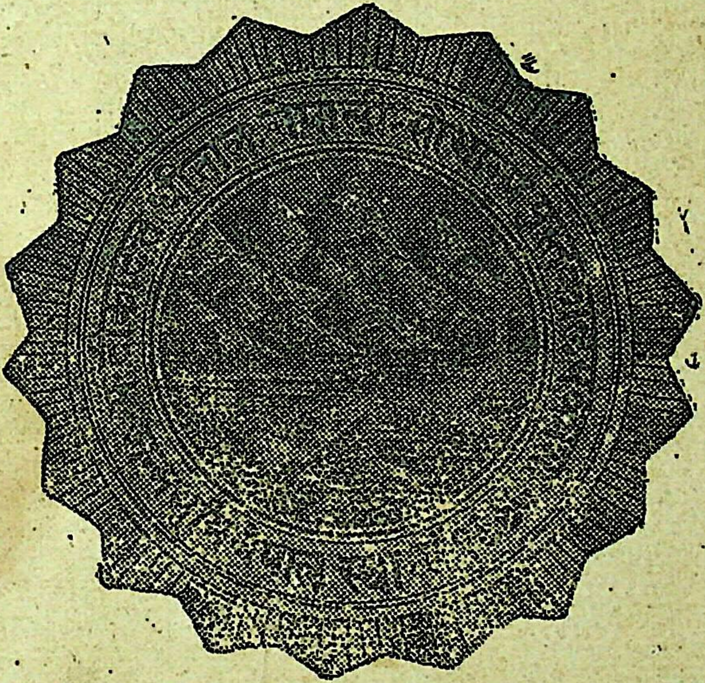
❀ श्री ❀

दिनकरी

सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्या

भारद्वाजोपाह्वमहामहोपाध्यायश्रीदिनकरभट्ट विरचिता

प्राप्तिस्थानम्—

पं० टीकादत्त धीताल,

नेपाली-सौभाग्य पुस्तकालय,

दुग्धविनायक, बनारस सिटी।

मूल्य २)

23

३५।

॥ श्रीः ॥

अथ शब्दकौस्तुभः ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देहं योखिलं जगत् ॥
चरीकर्ति बरीभर्ति संजरीहर्ति लीलया ॥ १ ॥
नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ॥
श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान्बुधान् ॥ २ ॥
नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् ॥
फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥ ३ ॥
परिभाव्य बहून् ग्रन्थान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥
तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सज्जनाः ॥ ४ ॥
समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ॥
भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत् अथ शब्दानुशासनमिति । अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतकः न तु वाचकः निपातत्वात् उपसर्गवत् । न च तेपि वाचका एवेति वाच्यम् । उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्या

दौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन
वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननू-
क्तयुक्त्या ऽस्तूपसर्गाणां द्योतकता निपातान्तरं तु वाचकमेवेति
चेन्न । साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियतइत्यादौ कर्मणि
लकारेण कर्मीभूतस्य गुर्वादेरभिधानासिद्ध्ये धात्वर्थं प्रति कर्म-
त्वस्य वाच्यत्वात् । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिक-
वृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च । सामान्ये प्रमा-
णानां पक्षपातात् । निपातत्वं चाखण्डोपाधिरूपं जातिरूपं श
ब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेपि प्रादिचादिसाधारणमेव । प्रत्वा
दिप्रत्येकपर्यवसन्नं तदिति पक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्या
निरुक्तेः केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापि तुल्यैव । विजय
तइत्यत्र धातोर्विशिष्टजयइव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्द
स्यापि लक्षणायाः संभवात् । किं च चादीनां वाचकत्वे स
मानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तिर्निप
तरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात् । स्या
समुच्चयादिशब्दयोगइव चादियोगेपि घटादेः षष्ठी । किं
समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसम्बन्धस्तथा चादि
रुपस्थिते स्यात् । द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र वि
षणान्वयः । अपि च शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसा
वेत्यादौ उस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्या
र्थः । स च उस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य
तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येव लभ्यते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृ
र्थान्वितस्वार्थबोधजनकतापि भज्येत । इवशब्दात्तु तृत
दुर्लभा । असत्त्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात् । एवम
स्रादिभ्यस्तृतीयाऽनन्वयस्यानुद्धाराच्च । नन्वेवं नञ्तत्पुरुष

त्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धान्ता भज्येरन्निति चेन्न । पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमिति तदर्थात् । द्योत्यार्थेनाप्यर्थवत्तेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तु हि च स्म ह वै पादपूरणे इत्यमरकोशात् कमीमिद्विति पादपूरणार्था इति निरुक्ताच्च । तदर्थं निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकारम्भ इत्यवधेयम् । स्फुटञ्चेदं कैयटादिग्रन्थेषु । अत एवाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् । चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः । क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥ तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकस्स विचार्यतइति ॥ यत्तु अर्थवत्सूत्रे अधीतइत्यादौ धातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कैश्चिदुक्तं तदभ्युच्चयमात्रम् । सर्वस्वद्वे इतिसूत्रे कैयटादिग्रन्थोऽप्येवमेव । र्वोत्तरमीमांसयोस्तत्रतत्र नञः पर्य्युदासे लक्षणेति ग्रन्था ऽप्येवमेव, उक्तयुक्तेः । अस्तु वा मतान्तरं निपाता वाचका इति, सर्वथापि प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवंरूपमर्द्धजरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति दिक् । अनुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तद्यथा । अक्षेत्रवित् क्षेत्राविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः । यथा वा । " संपूषन्विदुषानययोऽञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् " । अत्र हि गुणत्रयोपेतेन सद्गुरुणास्मान् शिक्षयेति पूषा प्रार्थ्यते तत्र अञ्जसेति शैघ्र्यमुक्तम् । अनुशासतीति विविच्य धकत्वं बहुलञ्छन्दसीति शपो न लुक् । इदमित्थमेवेति ब्रूयादिति प्रमेयनिष्कर्ष उक्तः । ब्रवादित्यत्र लेटोडाटावि- ट् । तथा च अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य न्ते येनेति करणे ल्युट् । ततश्शब्दानामिति कर्माणि ष-

ष्ठी तदन्तेन समासः । न च कर्म्मणिचेति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः । तत्र चशब्दस्यातिशब्दार्थतया कर्म्मणीति शब्दवता उभयप्राप्ताविति सूत्रेण या षष्ठी तदन्तं न समस्यतइत्यर्थात् । इयं तु कर्त्तृकर्मणोरिति विहिता षष्ठी न तूभयप्राप्ताविति । आचार्यस्य कर्त्तुर्वस्तुतः सत्वेपीहानुपादानात् । चित्रं गवां दोहो ऽगोपेनेत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा, अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्त्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः तथापि न क्षतिः । उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्, शेषलक्षणा षष्ठी वास्तु । तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह विषय इति स्थितम् । वेदे भवा वैदिका अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं लोके भवा लौकिकाः । यद्वा लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इति वर्त्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ् । प्रातिशाख्येष्विव न वैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः । न वा व्याकरणान्तरेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानम् ॥

॥ इति विषयनिरूपणम् ॥

स्यादेतत्, गौरित्यादिः शब्द इह विषयः । तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः । व्युत्पाद्यते तु डौप्रत्ययसुप्रत्ययवर्णादेशादिकम्, न चैतद्गौरिति बोधे भासते तथा चार्थान्तरता । गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डोप्रभृतीनां सम्बन्धविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेन्न ।

शब्दान्तरव्यावृत्तस्य सम्बन्धस्य उपयोगस्य च दुर्वचत्वात् । द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः सम्बन्धः। अत एव शाब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसम्बन्धेन शब्दो विशेषणतया भासते। चाक्षुषबोधेपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो विशेषणमित्यभ्युपगमः । आह च, न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा। तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थितइति ॥यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्डएव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षम, इति च ॥ युक्तं चैतत् । गृहीतशक्तिकं प्रति शब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् । अत एव गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाविशेषात्संसर्गोपि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोगुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनाथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाष्यकृद्भिराशङ्क्य निराकृतः । तत्र निराकरणग्रन्थस्यायमाशयः । समसत्ताकभेदाभेदौ विरुद्धावेव । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था न स्यात्, न स्याच्च भेदग्रहाद्भ्रमनिवृत्तिः । जातिव्यक्त्यादिसम्बन्धस्त्वतिरिक्त एवेति । एवमेव शब्देनापि सहास्त्येव सम्बन्धो द्रव्यादीनामिति स्थितम् । अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृते उपयोगोपि । अस्मिन्नर्थे ऽयं साधुरित्यर्थविशेषं पुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अत एव वाजिनि दरिद्रे च क्रमेण अश्वशब्दो अस्वशब्दश्च साधुर्व्युत्क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः । ननु यथा वैशे

पिकादीनामेतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तु क्काचित्कः प्रासङ्गिकस्तथेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्य शब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यतइति चेत् । अस्तु तावदेव,न्तथापि डोप्रभृतिव्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शृङ्गग्राहिकया तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुम्बोद्धुं चाशक्याः। आनन्त्यात् । अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपो लघुभूत उपायः समाश्रीयते लिपिवत् । आरोपित एव च तत्र सम्बन्धः । प्रसिद्धो हि स्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके पञ्चकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायाम् । तात्पर्यविषयावाधाच्च प्रामाण्यम्। एषैव त्वर्थवादेष्वपि गतिः । आत्मवपोत्खेदनप्रभृतीनां बाधेपि तात्पर्यविषयीभूतस्य प्राशस्त्यस्यावाधितत्वात् । उक्तं च हरिणा । उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समहीतइति ॥ उपेयप्रातिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति च ॥ अत एव हि केचित्सुप्रत्ययं विदधति, अपरे सिं, तथा सूत्ररीत्या पाठितमित्यत्र इतप्रत्ययः भाष्यरीत्या तप्रत्ययः, सूत्ररीत्या तावानिति वतुप् डावतावर्थवैशेष्यादितिवार्त्तिकोक्तरीत्या डावतुरिति दिक् । एतेन पचतीत्यादौ आदेशैः स्मार्यमाणा लडादयो बोधका इति वदन्तः परास्ताः । तथा हि । वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवादम्, ततश्च प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति न त्वलौकिकानां सादीनाम्, एवं डुपचष् डुकृञ् इत्यादिप्रकृतयो विच्क्विबादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः किं तु अपाक्षीत् पपाच पापच्यते करोति चर्करीतीत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाक् पपाच् इत्या-

दय एव । श्रूयमाणेन डुपचष्प्रभृतीनां स्मारणं तेनार्थबोध इति चेन्न । लाघवादव्यवस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसंबन्धकल्पनात्, औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात्, अव्यवस्थापत्तेश्च । पचति देवदत्तः पचन्तं तं पश्येति तिप्शतृभ्यां स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते आख्यातार्थो यत्नो विशेषणमितरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति त्वत्सिद्धांतभङ्गापत्तेश्च । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तुर्निरस्य जञ्जभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि परास्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजंशे कर्त्तरि कृदितिव्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति । तदप्यापाततः । कृद्वाक्यशेषोयमनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकांक्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । आकांक्षितविधानं ज्याय इति न्यायात् । अन्यथा क्रियमाण इति कर्म्मणि शानचो दौर्लभ्यापत्तेश्च । किं च कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तं तत्कथं कृतां तिङां च वैलक्षण्यम् । अन्यलभ्यत्वादेरुभयत्र साम्यात् । यत्तु नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि शानजादौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तम् । तत्तु पचतिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधात्तिङ्क्ष्वपि तुल्यम् । तस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छत्रन्तात्तिङन्ते वैषम्यहेतुः । अस्मद्रीत्या तु भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्षु त्यज्यते । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादितिसूत्राच्च । शतृशानज्विधौ रूपविधौ च भाष्येपि स्फुटमेतत् पाचकोव्रजतीतिवत्पचतिव्रजतीति प्रयोगोप्यत एव नोपपद्यते ! पचतिभवतीत्यादि चोपपद्यते पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यादौ रूपबाद्यन्ते द्विवचनादि न भवति । तस्मात्तिङ्ष

कृत्सु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति वक्ष्यते। यत्तु भट्टैरुक्तम्। कर्त्तरि यदेकत्वं तत्रैकवचनं तिबिति लादिविधिर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तुर्वाच्यता सूत्रादायातीति, तदप्यापाततः। द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादेशनिष्ठा ततश्च तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्य एकवाक्यता। न च तत्र कर्त्तरीत्यस्ति यत् द्वित्वादि विशेषणतया कथं चिद्योज्येत। लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत्, सत्यम्। वाक्यैकवाक्यता सा न तु पदैकवाक्यता। आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः। लविधौ तु कर्तृग्रहणं स च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव। अत एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानायादेशा एव शरणीकर्तव्याः। एवं णलादौ तिबादिद्वारकं लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवम्। न च परंपरासंबन्धेन णलेव बोधकः। वृत्तिशून्यत्वात्। अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तवापीति दिक्। तस्मात्पूर्वत्रासिद्धमित्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यानं सर्वसंमतं तथा शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वत्र। वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा। तत्र चाष्टौ पक्षाः॥ वर्णस्फोटः १ पदस्फोटः २ वाक्यस्फोटः ३ अखण्डपदस्फोटः ४ तादृग्वाक्यस्फोटः ५ इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः। वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति। तथा हि। किञ्चिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभङ्गस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केन चित्कचित्प्रथमं शक्तिग्रहात्केन कस्य स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादृशभो वृषभो वृष इत्यादाविव कर कार कुर् चकर् इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः। करप्रभृतयो वाचका न वेति चेह विप्रति-

पत्तिशरीरम् ॥ १ ॥ रामं रामेण रामाय हरये हरौ हरीनित्या-
दौ परिनिष्ठिते रूपे कियानंशो द्रव्यादिवाचकः कियांश्च कर्म-
त्वादेरित्यस्य विनिगन्तुमशक्यतया राममित्यादिपरिनिष्ठितं पद-
मेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः ॥ २ ॥ द-
धीदं हरेव विष्णोवेत्यादावपि विनिगमनाविरहतौल्याद्वाक्यमेव
विशिष्टार्थे शक्तमिति वाक्यस्फोटः ॥ ३ ॥ एकः पट इति वदेकं
पदं वाक्यं वेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेव पदं वाक्यं वा अ-
खण्डं वर्णव्यंग्यम् । एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेत् । पटेपि तथा-
त्वापत्तेः । कः पदार्थोसाविति चेत् । भावः । भावविशेषेषु क्वा-
न्तर्भवतीति चेत् । त्वत्परिभाषितेषु द्रव्यादिषु मान्तर्भूत् । नत्वे-
तावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते । अनियतपदार्थवादे
गौरवमिति चेत् । व्यक्तीयत्ता तवापि नास्ति । उपाधीयत्ता तु
सर्वैः सुवचा । भावत्वाभावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा
विभजनात् । भावविभाजकोपाधयस्तु घटविभाजकोपाधिवदेवाना-
वश्यकाः । अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णा अप्यनावश्यकाः । नन्वनुभव-
सिद्धास्तइति चेत् । व्यञ्जकध्वनिविशेषोपहितस्फोट एव कका-
राद्यात्मना व्यवह्रियतइत्यभ्युपगमात् । भाट्टमते तारो मन्दो ग-
कार इतिवत् अद्वैतसिद्धान्ते विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यङ्क्ते
स्वरूपसुखे वैचित्र्यवच्च । अत एव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्व-
बिन्दौ वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमूर्त्तेर्गकारस्याभावादिति
स्फोटवादिमतमुपन्यास्थत् । यथा वा अखण्डेष्वपि ऋका-
रादिषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासः तथात्र पक्षे
वर्णावभासोपि भविष्यति । उक्तं च बोपदेवेन । शक्यत्वइव
शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् । औपाधिको वा भेदोस्तु वर्णानां
तारमन्दवत् इति । भर्तृहरिरप्याह । पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्व-

वयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कथ्वनेति ॥
तस्मादखण्डं पदं वाक्यं वेति पञ्चापि व्यक्तिस्फोटावान्तरभेदाः
॥ ५ ॥ जातिस्फोटवादिनस्तु घोत्तरटत्वादिकं शक्ततावच्छेद-
कतया आद्यपक्षत्रयेपि यथायथं वाच्यम् । अन्यथा सरो रस इत्या-
दावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः। तच्च उपाधिरूपम् । उपाधिश्च परंपरा-
संबद्धा जातिरेव । सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका । तथा
च शक्यांशइव शक्तांशेपि न्यायसम्येनाकृत्यधिकरणरीत्या ब्रह्मत-
त्त्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च । अविद्याविद्यकधर्मविशेषो
वा जातिरिति पक्षे तु सैव वाचिकास्त्वित्याहुः ॥ ८ ॥ अष्टा
वप्येते पक्षाः सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्रतत्रोपनिबद्धाः । तथा हि । स्था-
निवत्सूत्रे सर्वे सर्वपदादेशा इतिभाष्यग्रन्थः । पद्यतेर्थो ऽनेनेति
अर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङन्तमेव । तथाच एरुरित्यस्य तेस्तुरि-
त्यर्थ इति टीकाग्रन्थश्च वर्णस्फोटेनुकूलः । तथा स्थान्यर्थाभिधा-
नसमर्थस्यैवादेशत्त्वामिति स्थानेन्तरतमपरिभाषयैव तस्थस्थमि-
पामित्यादिषु निर्वाहात्तदर्थं यथासंख्यसूत्रं नारब्धव्यमिति भा-
ष्यमपि । पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रघट्टके येनोच्चारितेने-
ति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थतया वर्णितौ । वर्ण-
व्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वदता तयोरखण्डताप्युक्ता।
नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्रतत्र
भाष्ये सखण्डतोक्ता । मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । अ-
योघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियामित्यमरः । पस्पशायामेव
प्रघट्टकान्तरे किंपुनरित्यादि भाष्यमुपादाय के चिद्वर्णस्फोटम-
परे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदता कैयटेन अइउण्इ-
त्यत्र व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलं चिन्तयता प्रत्याहारा-
न्हिकान्ते अक्षरं न क्षरं विद्यादिति भाष्यव्याख्यावसरे व्यव-

हारनित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं तु जातिस्फोटस्येति प्रतिपादयता अनुपदमेव ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति व्याचक्षाणेन सर्वे पक्षाः सूचिता एव। यदा तु अविद्यैव जातिरिति पक्षस्तदभिप्रायेण जातिस्फोटस्यापि व्यवहारनित्यत्वेति अक्षरं न क्षरं विद्यादित्यस्य कैयटीये पाठान्तरम्। आद्यन्तौटकिताविति सूत्रे च भाष्यएव वर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ। असत्यमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागं तदर्थं चाश्रित्य रेखागवयन्यायेन सत्यस्य पदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेतमिति तत्रैव कैयटः। अर्थवदधातुः, स्वंरूपंशब्दस्य, तपरस्तत्कालस्येत्यादिसूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैयटादावित्यलं बहुना। जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा। सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु। जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते। सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति॥ जातेः स्फोटत्वमपि प्रघट्टकान्तरे स एवाह। अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति॥ यद्यपीहाष्टौ पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रन्थकृताम्। तत्रापि जातिस्फोटइत्यवधेयम्। पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोपन्यासात्। तथा च प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादम्। स चावापोद्वापाभ्यामवयवानां शक्तिरिति न्यायोपष्टम्भेन त्यज्यतइति दर्शनान्तराणां पन्थाः। एकादेशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्पररूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्याकरणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति तु सैद्धान्तिकः प-

न्थाः। उक्तं च हरिणा। तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति। ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति च। एवंस्थिते निपाता द्योतका विकरणा अनर्थका इत्यादिविचारोपि प्रक्रियादशायामेव। आह च अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम्। धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृश इति॥ तादृशो ऽखण्ड इत्यर्थः। एवं च नामार्थयोरभेद एव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया एव। उक्तं च। किंगर्भजन्ये किंगर्भं कीदृग्भातीति नो मते। विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्रय इति। आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता न विरुद्धा। लिपिस्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादीनां लौकिकदृष्टान्तानामर्थवादवाक्यपञ्चकोशावतरणादीनां तन्त्रान्तरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादीनां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात्। तदेवं पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम्। आह च। शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यतइति। समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति च। तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पद्यतामित्यभिप्रायेण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्त्तवादादिकमपि प्रसङ्गाद् व्युदपादयत्, तत्तु तन्त्रान्तरे स्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते।

इति स्फोटस्वरूपव्युत्पादनम्॥

स्यादेतत्। चं लिख चकारस्त्रुटित इत्यादिव्यवहाराल्लिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यते यथा तथैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः। एवमिहा

पि प्रकृत्यादिविभागे पारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपपद्यत एव शास्त्रं तत्किमर्थं कल्पनाव्युत्पादनक्लेशः । अत एव हि भाष्यकारोपि शब्दो नित्यो ऽनित्यो वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारम्भस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथातथास्त्वित्युदासिष्यतेति चेत् । सत्यं, व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता । पक्षभेदेषु हि गौणमुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र परस्परविरुद्धतया भासमाना अपि सिद्धान्तग्रन्था व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते । स्वार्थद्रव्यादीनां पंचानां क्रमेण भानमित्यादिवक्ष्यमाणमपि कल्पनयैवोपपादयितुं शक्यतइति दिक् । नन्वस्तु साधुशब्दो विषयः । अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया तद्व्युत्पादनोपपत्तिः तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं किमिति चेत् । नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण । श्रूयते हि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेति । निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् । कार्यतेनुष्ठाप्यतेनेनेति कारणं फलम् । ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः । तथा च साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोयं धर्मो नित्यः सन्ध्योपासनादिवदित्यर्थः । श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः । स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः । तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि आगमः खल्वपीति भाष्येप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयम् । अङ्गत्वं चाङ्गत्वेन संस्तवात् । उक्तं हि शिक्षायाम् । मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षतइति ॥ उपकारकतयाप्यङ्गत्वम् । व्याकरणं हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते । ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव प-

रिशिष्टप्रायं बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायशस्तत्र संग्रहात् । छन्दोविचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गायत्र्या यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते । शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शाखान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयन्ति । तस्मात्षडप्यङ्गानि । तेष्वपि प्रधानं व्याकरणम् । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् । वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात् । अत एव तस्य शिक्षायां मुखत्त्वेन निरूपणं कृतम् । मन्वादिस्मृतिष्वपि अङ्गाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव । तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितम् । तथा च सन्ध्योपासनादेरभावे प्रत्यवायो ऽनुष्ठाने च पापक्षय इति यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यम् । रक्षाप्रभृतीनि फलान्तराण्यपि सन्ति । तथा च भाष्यम् । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति । अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यते ऽनेनेति करणल्युडन्तः । प्रयोजयतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्तृल्युडन्तो वा । उभयथापि प्रवर्त्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः । फलपरः क्लीबो ऽपरः । उभयोर्नपुंसकमितिनपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं च बोध्यम् । तत्र आगमः प्रवर्त्तकः । रक्षोहलाघवासन्देहास्तु फलानीति विवेकः । तत्र प्रवर्त्तक आगमो व्याख्यातः । फलानि व्याख्यायन्ते । तत्र रक्षा वेदसंरक्षणम् । तथाहि । भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराश्छन्दसि दृश्यन्ते । ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येरन् । वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तत्र लोपोदाहरणम् । त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः । त्मना, आत्मनेत्यर्थः ।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। आगमो यथा । देवासः ब्राह्मणासः । आज्जसेरसुगित्यसुगागमः । लोपागमौ यथा । देवा अदुह्र । अदुहतेत्यर्थः । दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलंछन्दसीतिरुडागमः । एतेन नाशिरं दुह्रे विश्वाइत्ते धेनवो दुह्र इत्यादिलङन्तमपि व्याख्यातम् । वर्णविकारो यथा । गृभ्णामितेसौभगत्वाय । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति भकारः । प्रत्ययोपि छान्दसोस्ति, यथा । उद्ग्राभं च निग्राभं चेति । उदिग्रह इतिसूत्रे उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ् । तत्र उत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेपि सिद्धो घञ् । निपूर्वात्तु वार्त्तिकोक्तश्छन्दस्येव । सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाःस्रुचः । इह तु जुहूप्रभृतीरेव ग्रहणम् । उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति, निग्राभञ्चेत्युपभृतं नियच्छतीति वचनात् । भकारादेशः प्राग्वत् । ऊहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । यत्राङ्गजातं सम्पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासौ । यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः । यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो यागः । तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते । वैदिके करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात् । तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात् । तद्विशेषस्य चैकदेवतात्त्वादिना शक्यज्ञानत्वात् । तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येति पूर्वमीमांसायां स्थितम् । तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसंभवे निवृत्तिः । यथा प्रकृतावघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्णलेष्वसंभवादवघातस्य निवृत्तिः । मन्त्रा अप्यङ्गम् । तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यम् । तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चे-

द्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा । अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यत्रघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु । यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते । यथा । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मन्त्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्त्तते अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोपि निवर्त्तते । अकारान्तेतरप्रकृतिसन्निधानेनैव हि एकारस्य सम्प्रदानं वाच्यम् । अकारान्ताच्चु यशब्दस्य । ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तम् । अग्नयइत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊह्यम् । सोयं प्रकृत्यूहः । लिङ्गस्य क्वचिदूहः । यथा । देवीरापः शुद्धाः स्थेत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः तस्याज्ये ऊहः । देवाज्यशुद्धमसीति । प्रत्ययमात्रस्य क्व चिदूहः । यथा । माभेर्मासं विक्था इति पुरोडाशेवदानमन्त्रः तस्य धानासूहः । माभैष्टमासंविजिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः । याज्ञिकास्तु संविग्ध्वमित्यूहमाहुः । युक्तं चैतत् । प्रकृतावनिट्कतया त्रिजिर्पृथग्भावइत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजी भयचलनयोरित्यस्येत्यवधारणात् । लाघवमपि प्रयोजनम् । तथाहि । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः । वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः । स च न प्रतिपदपाठादिना सम्भवति । शब्दानामानन्त्यात् । तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवम् । अन्यथा तु गौरवम् । असन्देहोपि प्रयोजनम् । तथाहि । स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेति श्रूयते । तत्र सन्देहः कर्मधारयोयं बहुव्रीहिर्वेति । तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्त्वतीविंदुमती गौरेवाभिधीयते स्थूलापि सैव बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथास्तु । बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्स्वे-

वेति । गौस्तु स्थूला कृशा चेत्यत्रानादरः । तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति । ततश्च निश्चयेन प्रतिबंधात्संशयानुत्पादः । स एवासन्देहः । अर्थाभावेऽव्ययीभावादसन्देहमिति स्यादिति चेन्न । पर्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्वात् । अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः । अद्भुतायामसंहितमिति, अथासंहितयेति च । एवं इन्द्रपीतस्योपहूतो भक्षयामीत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकम् । कृत्वाचिन्तान्यायेन वा नेयमिति दिक् । तदेवं रक्षोहलाघवासन्देहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि । आगमस्तु प्रवर्त्तक इत्युक्तम् । भाष्ये तु सन्दर्भशुध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये मध्ये तदुक्त्या फलसन्दंशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति सूचितम् । फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा । धर्मेण पापमपनुदति । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमिच्छतीत्यादिवचनानीह साधकानीति दिक् । इमानि च भूयइत्यादिभाष्येण प्रवर्त्तकवचनान्तराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि । तद्यथा । ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणम् । अत्र न म्लेच्छितवा एतस्य विवरणं नापभाषितवै इति । उभयत्रापि कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इति तवैप्रत्ययः । धातूनामनेकार्थतया निन्दावचनाम्लेच्छधातोः कर्मणि घञ् । तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । अत्र न म्लेच्छितव्यमिति निषेधस्य ते सुरा इत्यर्थवादः । न चेह रात्रिसत्रन्यायेन

आर्थवादिकं फलमस्त्विवति वाच्यम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकश्रवणवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात् । प्रकरणात्क्रत्वङ्गे ह्ययन्निषेध इति यर्वाणस्तर्वाणो नामेत्यादावुत्तरग्रन्थे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति नोपसंहृतम् । किं तु म्लेच्छा मा भूमेत्येव । म्लेच्छा निन्द्याः । शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः । अत्र हैहेप्रयोगे हैहयोरितिप्लुते प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्येके । ननु सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नैष दोष इति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्वाक्यद्विर्वचनं म्लेच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातम् । सर्वस्य द्वेइत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः । ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किं तु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः । अनावृत्तिः शब्दादिनावृत्तिः शब्दादितिवदिति चेत्, तर्ह्याम्रेडितस्वरानुपपत्तिः । यदि तु तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयम् । इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम् । अयं च पाठः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः । माध्यन्दिनानां शतपथब्राह्मणे तु हेलवो हेलव इति वदत इति पठित्वा तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छेदिति पठ्यते । तत्र यकारस्थाने वकारोपशब्द इति स्पष्टमेव । तथा शिक्षासु पठ्यते । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति । स्वरेण स्वरतः । हीयमानपापयोगाच्चेति तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोर्थान्तरं स्वरवर्ण-

दोषात्प्रतिपादयत् । अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः हिंसकत्वात् । यजमानं हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः । यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रशत्रुशब्दः पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान् । तत्र च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत् । तथाभूतः सन् वर्धस्वेतिप्रतिपादितुं इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति प्रयुक्तम् । ण्यन्ताच्छेदेरौणादिकः त्रुन्प्रत्ययः । प्रज्ञादिगणे निपाताद् ह्रस्वः । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न सम्बोधनविभक्तिः । तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः । राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेपीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेन्तोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । इन्देर्हि धातोरौणादिके ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदिहोदाहरणतयोक्तम् । स्यादेतत्, यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्येह भवितव्यम् । सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति । अत्राहुः । जपादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते । स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । आपस्तम्बश्चाह । अनाम्नाता अमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति । अत एव मन्त्रो हीनः इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊह्यमानस्यामन्त्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषो ऽसङ्गतः स्यादतो मन्त्रशब्दः शब्दमा-

त्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम् । ननु स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यतएवेतिचेत् । सत्यम् । ऊहितं यदमन्त्रभूतं अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात् । नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न । स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात् । एतावानेव हि भेदः । यच्छन्दसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थया ऽऽश्रीयते । लोके त्वैच्छिको विकल्पः । अत एव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्रतत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः । नन्वेवं उच्चैस्तरांवेतिसूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ विभाषाछन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् । प्रसज्यप्रातिषेधे तु नायं दोषः । यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात् । न च पर्युदासपक्षेप्येवमेवास्त्विति वाच्यम् । नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यं, ऊहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात् । नह्यूहादीनां छन्दस्त्वमस्ति । मन्त्रब्राह्मणेतरत्वात् । तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेध एवागत्या स्वीकर्तुमुचित इति चेन्न । पर्युदासपक्षेपि मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये विभाषाग्रहणसम्भवात् । उक्तापरितोषादेव तु केचिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य इहाप्येकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुव्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः । श्रूयते च यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित् ॥ निगदेन, पाठमात्रेण । शुष्कैधइति सान्तेन क्लीबेन एधशब्देन अकारान्तेन वा पुंल्लिंगेन निर्वाह्यम् । न ज्वलति, न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्य-

र्थः । निरुक्ते तु । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा चेत्यु- पक्रम्य स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजाना- ति योर्थं योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मे- ति मन्त्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितम् । तत्रापि गृहीतं शब्दतः, अविज्ञातं तु अर्थतः । प्रकृतिप्रत्ययादिविभा- गेन वेत्यादि शेषं प्राग्वत् । अन्यत्रापि श्रूयते । एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । एतच्च एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । एतन्मूलक- मेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोनन्त- माप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति ॥ दुष्य- ति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः कर्त्ता सामर्थ्याद्बोध्यः । तथा । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो येन प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ अयमहमित्यस्य अनुकरणं चानिति परमिति गतिसंज्ञा । ततो गतिसमासेपि अस्य वामीयमित्यादाविवानुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ्न । या- ज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति ॥ यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते । तथापि यदि आधानादनन्तरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा संवत्स- रमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं वि- धाय तत्रेदमाम्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति । तत्र केवलं- विभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते सा चाग्निशब्दरूपा न तु या का चित् । निरुक्ते देवताकाण्डे, अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिरित्युपसंहारात् । तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतु-

स्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते इत्यादिश्रौतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्। तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीन इति। पदंपदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्। स्वर उदात्तादिः। अक्षरं व्यञ्जनसहितोच्। ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः। ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनो याजकः। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमितिवार्त्तिकेन च खञ्। यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति भावः। ऋग्वेदेपि बहवो मन्त्रवर्णाः। चत्वारिशृङ्गा, चत्वारिवाक्, उतत्वः पश्यन्, सक्तुमिवेत्यादयः। तितउपरिपवनं भवतीति भाष्यम्। चालनी तितउः पुमानिति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके। वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधादमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगोपि। तथा च पुंनपुंसकवर्गे, स्याद्वास्तु हिंगु तितउ इतित्रिकाण्डशेषः। अत एव तितउमाचष्टे तितापयतीत्यभियुक्तग्रन्था अपि संगच्छन्तइति दिक्। याज्ञिकाः पठन्ति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। तथा। दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। नामकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्ताननु कायति अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः। त्रिपुरुषेत्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः। मूलविभुजादित्वात्कः। यत्तु उपपदाविवक्षया आतश्चोपसर्गेइति कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति। तत्तु कर्मण्यणितिसूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य नदीसूत्रे व्याख्यानितिमूलविभुजा-

दित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणम् । अत एव गङ्गाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु प्रथमं कर्माविवक्षायामनूकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसंबन्धेप्यदोषः वार्त्तिकादिकं तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य, अन्यथा कृतपूर्व्यादिषु का गतिः । अत एव शक्यं चक्षुरुपहन्तुमिति भाष्यव्याख्यायां बहिरङ्गस्त्रीत्वप्रतीत्या अन्तरङ्गः पदसंस्कारो न विहन्यतइति कैयटोपि वक्ष्यति । विवक्षा च लोकप्रसिद्ध्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपराभ्यांजेरित्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति पक्षमुपष्टभ्य विजयतीत्यादि नापादनीयमिति दिक् । तथा च ऋग्वेदएव पठ्यते । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवेति । अस्यार्थः । हे वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते काकुदं तालु काकुर्जिह्वा सा उद्यते उत्क्षिप्यतेऽस्मिन्निति काकुदं वदेरुत्क्षेपणमर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः सम्प्रसारणं षष्ठीतत्पुरुषे शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । नुद प्रेरणे इत्यस्मादधिकरणे कः पृषोदरादित्वान्नुशब्दस्य लोप इत्यन्ये । निरुक्तस्वरसोप्येवम् । सप्तसिन्धव इव सिन्धवो विभक्तयः । अनुक्षरन्ति तालु प्राप्य प्रकाशन्तेइत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यथा सच्छिद्रां लोहमयीं प्रतिमां प्रविश्याग्निः प्रकाशते तथेति । अग्निर्हि तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपि शारीरं पापमपाकुर्वन्तीति भावः । सूर्मी स्थूणा ऽयःप्रतिमेत्यमरः । स्मर्यते च । सूर्मीं ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्युने गुरुतल्पग इति । अमिपूर्व इत्यत्र वाछन्दसीत्यनुवृत्तेर्यणादेशः । सुषिरामित्यत्रार्शआद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः । वस्तुतस्तु ऊषसुषिमुष्कमधोर इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । रन्ध्रं श्वभ्रं वपा-

सुषिरित्यमरः । सरन्ध्रे सुषिरं त्रिष्विति च । सुष्ठु स्यतीति सुषीरेति क्षीरस्वामी । गर्ते गर्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिष्विति शाश्वतः ॥ इति प्रयोजनप्रपञ्चः ॥ इत्येवं विषयप्रयोजनयोरुक्तयोः सम्बन्धाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्नोक्तौ। इह येन प्रयोजनं पृष्टन्ततोन्य एव तटस्थइत्थम्प्रत्यवतिष्ठते। ननु यथाधीष्वेत्याचार्येणोक्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्वैव वेदमधीयते । तद्वदङ्गभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यन्ते तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति । अत्रेदमुत्तरम् । प्रायेणेदानीन्तनानामल्पायुष्कत्वाद्विघ्नबाहुल्यत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पठ्यते । तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णन्तीति युक्तम् । ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्रवर्त्तन्ते । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणं, इति च प्रत्यवतिष्ठन्ते । तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनम् । पूर्वकल्पेषु व्याकरणाशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसन्धानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयन्तः स्थिताः । तदा परं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनप्रश्नविरहे तत्प्रतिपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति । यद्यपि, श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥ ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति मनुवचनस्य इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्यधीयीतेत्यादिस्मृत्यन्तराणां च पर्यालोचनया वेदवेदाङ्गाध्ययनसमकालता लभ्यते । तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्च व्रीहियववद्विकल्प एवेति तत्त्वम् । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्यु-

त्पादनं कर्त्तव्यमिति स्थितम् । ननु किमिदं साधुत्वम् । साधयति बोधयतीति साधुरिति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न । गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् । शक्तत्वं तदिति चेन्न । पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । डुपचष्लट्इत्यादीनां साधुतापत्तेश्च । लाक्षणिकेष्वव्याप्तेश्च । तेषामपि लक्ष्यर्थेऽशक्तेः । क्व चिच्छक्ततायास्तु अश्वास्त्वादिष्वतिप्रसक्तेः । वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत् । न । द्योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः । औपसंदानिकी शक्तिरेव द्योतनेति चेत् । न । प्रोत्तराजिःवघोत्सरटत्वयोरविशेषेण विनिगमनाविरहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च अट्द्विर्वचनाद्यव्यवस्थापत्तिः । न च जातिविशेष एव साधुतेति वाच्यम् । कत्वादिना सङ्करापत्तेरिति । अत्राहुः । अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता । व्यक्तिया व्यञ्जनीया वा जातिः का ऽपीह साधुतेति । अस्यार्थः । शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टता । तद्विरहोऽनपभ्रष्टता ॥ सैव साधुता सा चार्थविशेषान्तर्भावेणैव । तथाहि । यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा यादृक्शब्दोनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्त्वं प्राप्तः सोसाधुः । अन्यथा तु साधुरिति । येपि गाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पन्नाः सन्तस्तान्प्रयुञ्जते तेषामप्यन्यथोच्चारणमस्त्येव । तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव । मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्वात् । यद्वा अनादिता साधुता । अनादिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः । आदेरभावो ऽनादिरिति वा । असन्देह इतिवत्तत्पुरुषः । अभ्युदययोग्यता वा ऽस्तु साधुता । रत्नतत्त्ववच्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति । यत्तु जातिसंकर इत्युक्तं, तन्न । गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात् । तथाहि । यस्य देवदत्तादेरनो-

ष्ठ्या वर्णा एव पूर्वं श्रुतास्तस्य कुड्यादिव्यवहितस्य ओष्ठ्यवर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्यानोष्ठ्यसाधारणं तदनुमापकजात्यंगीकारे सत्येव घटते न तु तत्तद्व्याप्यनानाजातिस्वीकारे। ओष्ठ्यवर्णवृत्त्यसाधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात्। वस्तुतस्तु उपाधिसंकरवदेव जातिसंकरोपि सर्वत्रास्तु। दूषकताबीजानिरुक्तेः। विनिगमकाभावेन भूतत्वमूर्त्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभङ्गापत्तेश्च। तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकरणैकगम्यं च। एवमसाधुत्वमपि चतुर्द्धा। अपभ्रष्टता, सादिता, प्रत्यवाययोग्यता, तदवच्छेदकजातिविशेषो वेति। टिघुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथापि अनपभ्रष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव। तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि। भस्येत्यादिसौत्रनिर्देशात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः। एवं चानान्तित्वमभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति। किंतु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टेनेत्यवधेयम्। तदेतदुक्तम्। यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः। कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः॥ अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता। हस्तचेष्टा यथा लोके तथा संकेतिता इमाः॥ ततश्च, नासां प्रयोगे ऽभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत्। लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलमिति॥ तदयं निर्गलितोर्थः। यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्तइति पक्षे। अनिदंप्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्त्तिताः। तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः॥ अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा इतीरिता,इति च। साध्वसाधुलक्षणे आश्रीयमाणे टिघुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव। तेषामप्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधापि प्रागुक्ता साधुतास्त्येव। उ-

क्त्रञ्च । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाःसंज्ञिनि क्वचित् । नित्यएव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन्छक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति । पक्षद्वयेप्यनुशासनविषयता निर्विवादेति । नामकरणे त्वयं विशेषः । कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता । तद्विरोधिनां तु देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां कूचीमञ्चीत्यादिनामधेयानामसाधुतैव । तदेतद्वृद्धिरादैजित्यादिसूत्रे वार्तिकव्याख्यावसरे स्फुटीकरिष्यते ॥ इति साधुत्वनिर्वचनम् ॥ व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव । न तु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन । शब्दानामानन्त्येन तदसम्भवादित्युक्तम् । स्यादेतत्, लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम् । आद्ये सकृद्गतौ यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न सिध्येत् । तथाहि । जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसङ्गे परस्परप्रतिबन्धादप्रतिपत्तिरेव स्यात् सत्प्रतिपक्षवत् । तथा च वक्ष्यति । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थं परं तावद्भवतीति । तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत् । यथा भिन्धकीत्यत्र भिनद् हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकज्भवति । तदेवं जातिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानं यद्यपि सिध्यति तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन स्यादेव धिः । व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे चरितार्थत्वासम्भवाद्विकल्पप्रसङ्गे नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र

पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यन्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यतइति एतद्व्यक्तिविषयकलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति। तथा च जुहुतात्त्वमित्यादेः सिद्धावपि भिन्धकीत्यादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यति। तस्मादशक्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत्। सत्यम्। अत एव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते। क्वचित्काश्चित्पदार्थ इति। तत्र जातिवादिनामयं भावः। लाघवाज्जातिर्वाच्या। व्यक्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवम्। वाहदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्ताविति। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। अनुपपत्तिं विनापि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या। त्वप्रत्ययादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च। वाहाद्यन्वयोऽप्येवं समञ्जसः। यच्चूक्तं व्यक्तीनामानन्त्यमिति, नैतद्बाधकम्। शक्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात्। नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वमायातमिति चेन्न। अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्तत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नेति नैयायिकाभ्युपगमः। तस्माज्जातिरुपलक्षणं व्यक्तिमात्रं तु वाच्यमिति। यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते। नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ इत्यादि। तत्तु जातिव्यक्त्योरन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवंरूपं मतान्तरम्। तथा चाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम्। नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते। सम्बन्धः समवायो वा विशिष्टा वैकयेतरेति। तत्र जातिरेव व्यक्तिरेव वा वाच्येति इहत्यं मतद्वयं नियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धम्। चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः। यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्य न्यायेन बाध आवश्यकस्तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्ध्युपायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम्। वस्तुतस्तु भट्टोक्ताष्टप-

क्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोत्र प्रक्रियादशायां स्थितः । विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न त्वैच्छिक इत्यन्यदेतत् । समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्व चित्कस्य चिद्विवक्षा अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक् । यदि हि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्वत्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत । यदि च जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यम् । ननु यस्मिन्वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्षणया जातिपरत्वे इह आम्राः सन्तीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रमस्तु । तथा जातिपक्षेपि नानार्थानुरोधात्सरूपसूत्रमस्तु । वक्ष्यति हि वार्त्तिककृत् । व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति । सत्यम् । लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणम् । अत एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः । इदानीं वार्त्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धेलोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु । लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः । अव्युत्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः । अर्थवदधातुरित्यादि हि व्याकरणं शक्तिग्रहोपजीवकम् । तथा च समर्थसूत्रेपि वार्त्तिकम् । "अर्थानादेशनादिति" । अनेकमन्यपदार्थइत्यादिकं हि लोकसिद्धमर्थमनूद्य साधुत्वान्वाख्यानपरम् । ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थे तयोः सम्बन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेपि प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शास्त्रम् । नियमफलं तु धर्मः । तत्र स्मार्त्तो दृष्टान्तः । प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीतेत्यादिर्लौकिकशब्देनोक्तः । व्रीहीनवहन्तीत्यादिश्च वैदिकशब्देनोक्तः । धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषः । अश्वघासादिवत् । न तु चतुर्थीतत्पुरुषः । प्रकृतिविकृतिभावविरहा-

त् । ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊष तेर चक्र पेचेत्यादयो व्युत्पाद्यन्तइति चेन्न । आर्षज्ञानं विना अप्रयुक्तताया दुरवधारणत्वात् ! महान्हि प्रयोगविषयः । तथा च भाष्यम् । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् प्रयोगस्य विषय इति । बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यम् । छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः । चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तत्वादाम्नाये । अथर्वणा प्रोक्तो वेद अथर्वा उपचारात्प्रयोग इत्येके। वसन्तादिषु अथर्वन् आथर्वण इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वम्। अत एव भाष्ये वक्ष्यते । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठोनुवाकः । ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति । तमधीते आथर्वणिकः वसन्तादित्वाट्ठक् । दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः । आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वणः आथर्वणिकस्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादण् तत्सन्नियोगेनेकलोपश्च ॥ प्रकृतमनुसरामः । एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुमशक्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोस्तीत्यनुमेयम् । अस्ति च त्वयोदाहृतानामपि वेदे प्रयोगः । सप्तास्ये रेवती रेव दूष । यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र । यत्रानश्चक्राजरसं तनूनामिति । ननु यदि लक्षणेनानादितासिद्धिस्तर्हि वचन्त्यादीनामपि स्यादिति चेत्, न । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतइत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचात् । अभ्युपगतो हि विशेषविषयिण्या पतितस्य कर्मानधिकारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुती-

नां सङ्कोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः सङ्कोचश्च । तदुक्तम्, आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति । यत्र तु अप्रयोगः सन्दिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्प्रत्यूहमनुमानम् । तदुक्तम् । यथालक्षणमप्रयुक्ते इति । अप्रयुक्ते अनिश्चितप्रयोगे इत्यर्थः । निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तत एवेति निष्कर्षः । न चैवं ब्रह्मणोऽब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकाचारेण ब्रुवोऽवचिरित्यादीनां सङ्कोचापत्तिः । त्रिशङ्कवाद्ययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसङ्कोचापत्तेस्तुल्यत्वात् । तत्र धर्मबुद्ध्यानुष्ठानं नास्तीति चेत् । इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम् । यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरुपपत्तेश्च । अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि सन्तीति हरदत्तः । नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येपि स्पष्टमेतत् । केचित्तु आर्षग्रन्थेष्वपि छन्दसि विहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ते । न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्तिः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात् । वक्ष्यति हि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे ऽविशेषायाधिकं कार्यमिति । गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । उपपादयिष्यते चेदम् । अत एवार्षत्वात्साधुनेति तत्रतत्रोद्घोषः सङ्गच्छत इति दिक् । यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः । इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि नियमशब्देन व्यवह्रियते । तेन पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्यं नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः । न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यम् । पञ्चातिरिक्तभक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसङ्गतत्वापत्तेः । पञ्चा-

नामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तौ गृहेपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोपाच्च । अत एव त्रिदोषापि परिसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक् । अत्रेदमवधेयम् । नियमातिक्रमे कृते अपूर्वं परं न भवति । दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव । अवहननातिक्रमे कृतेपि वैतुष्यवत् दिगन्तराभिमुखभोजने तृप्तिवच्च । न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थावबोधइति वाच्यम् । शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात् । विशेषदर्शिनस्तु द्विविधाः । तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तस्तद्विकलाश्च । तत्र आद्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः । द्वितीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः । सर्वनामस्मृतेर्वा । तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा । अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्वेति यथायथं बोध्यम् । अपरे त्वाहुः । अपभ्रंशा अपि वाचका एव । तथाहि । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वादपभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदशायां तेनाप्यभ्युपगमाद्दुर्वारा शक्तिः । पदार्थान्तरं तदिति मतेपि कल्पकं साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव । असाधुस्मरणद्वारा साधुबोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च । स्वीकृतं हि परेण तिबादिस्मारितानां लादीनामसाधूनामपि बोधकत्वम् । ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्यतइति चेत् । न वयमपूर्वं किंचित्कल्पयामः । किं तु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः । तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः । सा च कारणत्वापरपर्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वयाप्यभ्युपेतैव । शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विषयाबाधादिति ब्रूमः । नन्वेवं गौणमुख्यविभागोच्छेदः, सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसाना-

दिति चेत् । त्वत्पक्षेपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । सुहृद्भावेन पृच्छामीतिचेत् । प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभाग इति गृहाण । ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि कारणात्कार्योदयः स्यादेवेति चेत् । पदार्थस्मृतिरापाद्यते वाक्यार्थबोधो वा । नाद्यः । सम्बन्धग्रहं विना तदयोगात् । नान्त्यः । द्वाराभावात् । पदार्थस्मरणं हि द्वारम् । एवं च महदेव लाघवम् । साधुस्मारणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति । साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव । समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्चेतिभाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक् ॥

इति अपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचारः ॥

प्रयोगशब्दमुपाददानो वार्त्तिककारःप्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति । युक्तं चैतत् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यदेकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमितिप्रयोगात्फलं ज्ञानं तु तदङ्गमित्यभ्युपगमात् । प्रयोगस्य फलम्प्रति सन्निहितत्वाच्च । ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् । ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतायां दृष्टार्थतालाभाच्च । उक्तं च भट्टैः । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति । अत एव तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्तः । तदुक्तं वार्तिककृता । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । वेदः शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः । तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टान्तासङ्गतिरिति नाशङ्कनीयम् । ते सुरा इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति । वाजसनेयिनां ब्राह्मणे तस्मादेषाव्याकृता वा-

गुह्यत इति श्रुतिरप्येवम् । भाष्ये तु अभ्युपेत्यवादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः । नचैवमपशब्दज्ञानादधर्मोपि स्यादिति वाच्यम् । यावद्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमात् । नम्लेच्छितवाइत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निषेधाच्च । न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादिबोधार्थं डुपचष्प्रभृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति वाच्यम् । तदीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात् । अत एवालौकिकम्प्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः । अथ व्युत्पादनार्थं तत्प्रयोग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः । अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायाजनकत्वात् । नह्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ताः येन गाव्यादिसाम्यं भजेरन् । अथ सादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः । शब्दस्वरूपपरत्वात् । अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । नहि हेलया हेलय इति श्रुतिपाठोपि प्रत्यवायजनकः । शब्दस्वरूपमात्रपरा एते भिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यम् । अत एव स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेतिश्रुतावाद्युदात्तस्य पाठेपि तत्प्रत्याय्यस्यार्थपरस्य ऊहितस्यानाम्नानादमन्त्रतया जपादिपर्युदासेन मन्त्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्तेति प्रागुक्तम् । अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन् सद्भावो अभावश्चेति विरुद्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेदइति दर्शनं प्रवृत्तम् । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असाधुता शंक्या । असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् । असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च । नह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यतइति ऋलकसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । डुपचष्प्रभृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेपि अभ्युपेत्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्याय उदाहृतः । तथाहि । कू-

पं खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति फलांतरं च लभते तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभतइति । सोयं कूपखानकन्यायः । कूपं खनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वासरूपन्यायेन ण्वुल् । नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्य खानक इति स्वपदविग्रहः । न च शिल्पिनिष्वुना सरूपेण ण्वुलो बाधः स्यादिति वाच्यम् । इह खननकर्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात् । तस्मात्सर्वथापि गाव्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितम् । तत्रेदं भाष्ये सिद्धान्तितम् । याज्ञे कर्मण्येवायम् । न म्लेच्छितवायित्यस्य क्रतुप्रकरणे पाठात् । क्रतुप्रयोगाद्बहिस्तु अपशब्दं प्रयुञ्जानो न दुष्यति । एवं हि श्रूयते । यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञा इति । प्रत्यक्षधर्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्कृतधर्माः । अत्रायं श्रुतेराशयः । योगिन एते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वाग्रहविरहेण यथा तथास्माकं भवत्वितिविवक्षवो यद्वानस्तद्वान इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्यूचुः । याज्ञे कर्मणि पुनः साधूनेव प्रयुक्तवन्तस्तेन यर्वाणस्तर्वाणइत्येवंरूपामेव संज्ञां मुनयो लेभिरइति । भट्टाश्चाहुः । स्व्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः । प्रतिषेधः क्रतोरंगमिष्टः प्रकरणाश्रयादिति । अपरे त्वाहुः । क्रतोर्बहिः प्रयोगेपि पुरुषः प्रत्यवैतीति । तेषामयमाशयः । नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोपि निषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम् । तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा । शब्दानृतमर्थानृतं चेति । शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनम् । एवं च यथार्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति तुल्यम् । क्रतुमध्ये पुनरपभाषणे पुरुषोपि प्रत्यवैति क्रतुरपि विगुण इति

वचनद्वयबलात्सिध्यतीतिदिक्। यथा च प्रयोगे साधुनां नियमस्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियम एवेत्यवधेयम्। व्याकृता वागुद्यतइतिप्रागुक्तश्रुतेः। व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेति हि तदर्थः। व्याकरणशब्दश्च योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम्। तत्राद्ये पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः। समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते। यथा पूर्वे पञ्चाला उत्तरे पञ्चाला इति। द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमितिप्रयोगो राहोः शिर इतिवन्नेयः। अष्टाध्याय्या एकदेशःसूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु। अस्य वनस्यायं वृक्ष इत्यादिवत्। नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेर्नियमानुपपत्तिः। पदच्छेदविग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्। अत एव ह्युत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते। यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोप्यस्ति तदेव तु गृह्यते। तदुक्तम्। सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिकइति। अत एव बहुलग्रहणादिकं सार्थकमिति दिक्। नन्वेवं किं वर्णोपदेशेन। न हि तद्बलेन कस्य चिच्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते। न च कलध्मातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्फलमिति वाच्यम्। लोकत एवाविप्लुतवर्णप्रतीतेरवश्यं वाच्यत्वात्। अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्तेः। तदुक्तम्। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति। एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठ इत्युक्तम्। त्रैस्वर्येण पाठे हि अन्यतमस्य उच्चारणादेव सिद्धौ द्वयोरेव कर्त्तव्यतां ब्रूयात्। अत एव च लोके त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या सह विकल्प्यत इति ज्ञाप्यते। एतच्च विभाषा छन्दसीत्यत्र स्फुटीकरिष्यामः। ननु निर्देशस्य जातिपरत्वा-

त्प्लुतादिसंग्रहः सेत्स्यतीतिचेन्न । संवृतकलप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः । तदुक्तम् । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । तत्र ह्रस्वस्य अवर्णस्य संवृतगुणकत्वेपि तदितरेषामचां संवृतत्वं दोषः । आदिशब्दात्कलः । स च स्वोचितस्थानभ्रष्टः । तथा श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घवल्लक्ष्यमाणो ध्मातः। एवं दीर्घोपि ह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोर्धकः । एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रातिशाख्यादिषु प्रसिद्धाः । तत्तद्दोषविशिष्टानामपि अत्वादिजात्याक्रांतत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षे तेष्वतिव्याप्तिरितिस्थितम् । न च गर्गादिबिदादिपाठस्य तंत्रेणोभयार्थतया वर्णशुद्धिलाभः । अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः । स्यादेतत् । सर्वा अज्व्यक्तयो हल्व्यक्तयश्च शास्त्रान्ते शुद्धाः पठिष्यन्ते । अ अ इतिवत् । नचैवं गौरवम् । तद्बलेन सर्वेषामनुबंधानां प्रत्याख्यानात् । इत्संज्ञालोपयोरपि त्यागात् । तथाहि । शीङ्धातोर्ङकारं परित्यक्ष्यामः । ईकारं च कलं पठिष्यामः । ङित आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः। कलश्च प्रक्रियादशायामेव । यथा ङकारः । प्रयोगे तु शुद्ध एव । प्रत्यापत्तेः शास्त्रान्ते करणमपि शास्त्रीयसकलकार्यं प्रत्यसिद्धतालाभाय । एवं च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयणेपि परिनिष्ठितरूपे न कश्चिद्दोषः । यथा यथान्यासपक्षेपि अकारस्य विवृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे कलादयोपीति न कश्चिद्विशेषः। धर्मिकल्पनात इति न्यायश्चेह बोध्यः । ङकारादयो हि धर्मिण एव त्वया पाठ्याः। मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति । नन्वस्मिन्पक्षे स्वरितञितइत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् । ध्मातात्कर्त्रभिप्राय इति ।

एवमाद्यन्तौ टकितावित्यत्र आद्यन्तौ कलध्मातावितिं। इडाद्यागमाश्च निरनुबन्धाः कलाः पाठ्याः। अनुगादयो ध्माताः। इकुञित्यस्य स्थाने कु इति द्विदोषं पाठ्यम्। आदिरन्त्येनेत्यत्रापि आदिकलौ सहेत्युक्त्वा अउइत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते। कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धान्तइव चरमवर्णस्य संज्ञा न स्यात्। ढूलोपइत्यादौ अणइत्यपनीय अओरिति करिष्यते। स्वरसन्धिस्त्वसन्देहाय न करिष्यते। तस्मात्सर्वमनुबन्धकार्यादिकं कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत्। सत्यम्। सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवतीति चेत्। अत्रोच्यते। इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेशः। एवं चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादिसिद्धिमङ्गीकृत्य कलादिष्वतिप्रसङ्ग इत्थं परिहार्यः। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादय इति। यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति। तन्न। त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथा शशइत्यत्र षषइत्यपि स्यात्। मञ्चके मञ्जक इति। पलाशे पळाष इति। स्यादेतत्। स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिरपि तत एवास्तु। उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञानं, विशेषावधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चे,त्कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रन्थेनास्तु। सत्यम्। आनुषङ्गिकी कलादिनिवृत्तिः। वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु प्रत्याहारनिष्पत्तिः। प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः। प्रत्याह्रियन्ते वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः। न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितासु अकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः। योगरूढ्यभ्युपगमात्। तस्मादादिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तन्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितम्॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमपादे प्रथममान्हिकं समाप्तम् ॥१॥

अइउण् । संज्ञासूत्रमिदम् । आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन सहैकवाक्यत्वात् । अइउणित्येषामादिरकारः अन्त्येन णकारादिना सहितः सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य च संज्ञेति हि वाक्यार्थः । अत्र अकारादीनां स्वरूपेण अनुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति गवित्ययमाहेत्यादाविव विभक्तेरनुत्पत्तिः सुपां सुलुगिति लुग्वा। छन्दोवत्सूत्राणीतिभाष्यकारेष्ट्या छन्दोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छान्दसकार्यातिदेशात् । यूस्त्र्याख्याविितिसूत्रे छन्दःप्रदेशेषु गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्त्तते इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा । स्यादेतत् । स्वरसन्धिनेह भाव्यम् । तत्र अ इत्यत्र विभक्तेः रुत्वयत्वलोपेषु वृक्षइहेत्यादाविव लोपासिद्ध्या सन्धिर्नेति समाधानेपि इकारस्य इकोसवर्णइति ऋकारस्य ऋत्यक इतिप्रकृतिभावसम्भवेपि एदैतोरयायौ दुर्वारौ । यत्तु वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्नेति । तच्चिन्त्यम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्यइत्यादौ तटस्थइव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् । तथार्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं प्रत्ययः परश्चेत्यादौ सुप्रत्ययो ङ्याप्प्रातिपदिकात् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यादौ तत्तद्विभक्तिः ससजुषोरित्यत्र रुः खरवसानयोरितिसूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्, सत्यं यणादावपि ।

नन्वेवं ग्रहणकशास्त्रमपि अणोप्रगृह्यस्येत्यादौ तटस्थइव स्वस्मिन्नपि प्रवर्त्तेत । ततश्च दीर्घाणामनणुत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीतिसिद्धान्तोपि भज्येतेति चेन्न । वैषम्यात् । पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी । तथा च अण्शब्देन ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः । अण्शब्दश्च आदिरन्त्येनेतिसूत्रेण अक्षरसमाम्नायपठितेषु संकेतितइति तानेवात्रोपस्थापयति । तथा च अष्टादशानामपि अकारः संज्ञेति पर्यवसन्ने सूत्रांतरेष्वस्य च्वावित्यादिषु अकारोष्टादशानामुपस्थापक इत्युचितम् । नतु ग्रहणकसूत्रेपि । एतद्वाक्यार्थबोधात्प्रागष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात् । नहि सिचि वृद्धिरित्यादावादैचामुपस्थापकोपि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजितिसंज्ञासूत्रे तानुपस्थापयति । किन्तु स्वरूपमेव । संज्ञासूत्रे च सामानाधिकरण्यादादैचां वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रान्तरेषु संज्ञिनामुपस्थितिर्निर्बाधेति दिक् । तस्मादइउणित्यादौ स्वरसंधिः प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । संहिताविरहान्न यणादयः । अनित्या हि वाक्ये संहिता । उक्तञ्च । संहितैकपदे नित्यानित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति । समासस्य पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । एकपदइत्यनेनैव तत्सङ्ग्रहसिद्धेः । इयं च प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा संहिताधिकारेणैव ज्ञापिता । असंहितायां यणादिनिवृत्त्यर्थो हि संहिताधिकारः । अत एव । हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् । जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एष इत्यत्र धन्या एनमित्यस्य नासाधुता । अत एव आलंकारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षया पृथगेवं

विसंधितानामदोषान्तरङ्गणितम् । तच्चेहास्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवायादेव यणादेरप्राप्तौ किं संहिताधिकारेणेति चेन्न । संहिताधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिं ज्ञापयितुं तदारम्भात् । तेन अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू इत्यादाववग्रेहप्यानङादयः । अग्निमीळे इत्यत्र पदविभागेपि निघातः । ते नो रासंतामित्यादौ नसादयश्च सिद्ध्यन्ति । नन्वेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हितशब्दस्य स्वरितत्वं बह्वृचैः पठ्यमानमसङ्गतं स्यात् । तयोर्य्वावचीति संहिताधिकार आशास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धान्तात् । स्वरितविधेश्च तदन्तर्भूतत्वात् । अत एव तैत्तिरीया अवग्रहे हितशब्दमनुदात्तं पठन्ति । अत एव बह्वृचा अप्यग्निमीळइत्यस्य पदविभागपाठे निघातमेव कुर्वन्ति न तु स्वरितमपीति चेत् । सत्यम् । प्रातिशाख्ये विशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः । उक्तं हि । यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रह इति । तदेवमइउणित्यादौ संहिताविरहान्न संधिरिति स्थितम् । केचित्तु चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा । निपातएकाजितिप्रगृह्यत्वम् । ततः प्रकृतिभावः । यद्यपि अनिपातानामपीह ग्रहणमिष्टं दध्यश्वो दाक्षिः प्लाक्षिरित्यादिसिद्धये तथापि न सर्वा व्यक्तयः साक्षान्निर्देष्टव्याः । आनन्त्यात् । किं तु काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यमाना स्वसदृशीरितरा अपि गृण्हातीति वक्ष्यते । तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्यतामुत तदितरेति संशये आद्यकोटिरेव युक्ता । संहिताकार्यविरहेण निर्दिश्यमानरूपस्य स्फुटप्रतीतिसिद्धेरित्याहुः । कारप्रत्ययस्तु न भवति बहुलग्रहणात् । स हि रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलमित्यत्रोपसंख्यातः । अन्ये तु इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इत्यतो निर्देशशब्दः कारप्रत्ययविधावनुवर्तते । नि-

देशश्च प्रतिपादनम् । तेन प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्यय इह तु आनुपूर्वीसंपादनमात्रे तात्पर्यं न तु कविपुत्रइत्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने, अतः कारप्रत्ययाभाव इत्याहुः । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्याविवक्षिततया वर्णवाचित्वाभावात्कारप्रत्ययाभावः । अत्रेदमवधेयम् । अकारः संवृतः । विवृतकरणाः स्वराः तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकारः संवृतोकार इति शिक्षावाक्यात् । विवृतसंवृतादयः शब्दाः शुक्लादिवद्धर्मे धर्मिणि च प्रयुज्यन्ते तेन विवृतं करणं प्रयत्ना येषां ते तथाभूताः स्वरा इकारादय इत्यर्थः । यत्तु छन्दोगविशेषैरिवर्णोवर्णऋकाराणां संवृततामिच्छद्भिरुक्तं य्वृतः संवृता अन्यत्रार्भवसाम्न इति । तत्तु तदीयशाखाविशेषमात्रपरं न तु सार्वत्रिकम् । यथा सात्यमुग्रिराणायनीयानामेव सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतमित्यादावेकमात्र एकारओकारश्च न त्वन्येषां, तद्वत् । इकारादौ वा यथा तथास्तु । अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव । तथाप्यसौ प्रक्रियादशायामाकारेण दीर्घेण प्लुतेन च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोस्मिन्सूत्रे निर्दिश्यते । विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूदित्येतदर्थं शास्त्रांते अ अ इति सूत्रं कृतम् । तेन हि विवृततरमनूद्य संवृतो विधीयते । न चानुवाद्यसमर्पकेणाकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणकशास्त्रबलात्सङ्ग्रहः स्यादिति वाच्यम् । अद् इति तपरनिर्देशस्य एकशेषेण ह्रस्वपट्कनिर्देशस्य वा सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् । वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः । सिद्धं तु तपरनिर्देशाद्, एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिकाभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति शास्त्रान्ते च विधीयमानः संवृतः शास्त्रीयकार्ये सर्वत्रासिद्धएवेति न क्वापि प्र-

क्रियायां सावर्ण्यप्रतिबन्धः । शास्त्रान्ते च विधीयमानं प्रत्यापत्तिवचनमेव ज्ञापकमिह विवृततर उपदिष्ट इत्यस्यार्थस्य । यत्तु अत्रत्यं वार्त्तिकमकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति । तत्र विवृतशब्दो विवृततरत्वपरः उदाहृतशिक्षानुरोधात् । ननु शुक्लतरोपि शुक्लो भवत्येव यथा तथेह विवृततरस्याप्याकारस्य विवृतत्वानपायात्सावर्ण्यं यथाश्रुतेपि सेत्स्यतीति चेत् । न । सवर्णसंज्ञायां तुल्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्यापत्तौ गां गाइत्यत्रेव नावं नावः ग्लावं ग्लाव इत्यादावपि औतोम् शसोरित्यात्वं प्रवर्त्तेत । ईदूदेदित्येकारान्तस्य विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा करवावहै इत्यादावपि प्रवर्त्तेत । एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं कस्मै अदात् विष्णौ अस्तीत्यादावपि स्यात् । किंचैवं हकारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनाञ्च विवृतत्वात्सावर्ण्यप्रसक्तेर्नाज्झलाविति सूत्रं न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो व्याकुप्येत । एओङित्यादिसूत्रद्वयं ङकारचकाररूपानुबन्धद्वयकरणं चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहरेत् । किम्बहुना ऐकारौकारावपि न निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक् । तस्मादत्रत्यभाष्यवार्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततरं लक्षयतीत्येव तत्त्वम् । यद्वा । विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्यं सेत्स्यतीत्यवधेयम् । एवं च भाष्यादिग्रन्था यथाश्रुत एवास्तु । एतच्च न्यासकारहरदत्तयोर्ग्रन्थमनुसृत्य उदाहृतशिक्षावाक्योपष्टम्भेन व्याख्यातम् । परमार्थतस्तु । आकारो विवृत इत्येव भाष्यवार्तिकस्वरससिद्धं न तु विवृततरइति । तथा च पाणिनीयशिक्षा । स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति । प्रागुक्तं तु मतां-

तरं, न तु पाणिनीयम् । अत एव एओङ्सूत्रे भाष्यकैयटादौ अकारस्य विवृतत्वाद्विवृततराभ्यां संध्यक्षरभागाभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तम् । एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि यथाश्रुतस्य सौष्ठवे न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतं भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयम् । अथ वा नाज्झलाविति पठतः सूत्रकृतो मते निवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेण सावर्ण्यमस्तु । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयंत इति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् । न चैवमेङैचोरतिप्रसंगः । वर्णसमाम्नाये पृथक् निर्देशसामर्थ्यात् अनुबंधद्वयसामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेरिति दिक् । ननु दंडाढकमित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादेशः सावर्ण्यस्य फलमित्यस्तु प्लुतेन तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत् । इह अ३ग्निदत्तेति गुरोरनृत इति प्लुते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घ एकादेशः फलमिति गृहाण । न च दीर्घे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वं शंक्यम् । प्लुतप्रगृह्या अचीतिज्ञापकेन सिद्धःप्लुतः स्वरसंधिष्वितिवक्ष्यमाणत्वात् । स्यादेतत् । आक्षरसमाम्नायिकस्य अकारस्य कृतेपि विवृतत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संवृतत्त्वादच्त्वं न स्यात् । आक्षरसमाम्नायिकेन भिन्नप्रयत्नानाममीषामग्रहणात् । ततश्च शमामष्टानामितिदीर्घोलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यान्न त्वकारस्य । अचश्चेतिपरिभाषाया बाधादनुपस्थितेः । तथा दृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यान्तउदात्तो भवतीत्येतन्न स्यात् । नायक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादायादेशो न स्यात् । अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । किं च । अस्य च्वावित्यादौ अकारस्य संवृतत्त्वेनानण्त्वादसति ग्राहकत्वे शुक्लीभवतीत्यादावेवेत्वं स्यान्न तु मालीभवतीत्यादौ । न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वप्रतिज्ञासा-

मर्थ्यात्तत्सदृशेषु धात्वादिस्थेष्वपि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसम्पादनेन विवृतत्वप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति सामर्थ्यविरहात् । तथाहि । अकः सवर्ण इत्यत्र आदिरन्त्येनेतिवचनादनयोरेवाकारककारयोरनुकरणमितिनिर्णीतं तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्याद्दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणे खट्वाढकमित्यादि सिध्यति । असति तु विवृतत्वे अस्य च्वावित्यादिष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैव कार्यं स्यान्न तु दीर्घप्लुतयोरितिफलभेदस्य स्पष्टतया क्व विवृतत्वप्रतिज्ञायाः सामर्थ्यम् । अथोच्येत । प्रत्यासत्त्या ऽऽक्षरसमाम्नायिकस्यैव विवृतत्वं ज्ञाप्यते इति न ब्रूमः । किं तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् इह शास्त्रे यावानकारः स सर्वोपि प्रक्रियायां विवृतो बोद्धव्य इति । एवमपि प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेनास्य च्वावित्यादावुच्चारितस्यानण्त्वेन सवर्णग्राहकता न स्यात् किं त्वकः सवर्णइत्यादौ प्रत्याहारएव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् । एवमिकारादयोपीकोयणचीत्यादावेव ग्राहकाः स्युर्न तु एरनेकाचो यस्येतिचेत्यादौ । ननु एक एवाकारः तत्कस्यानण्त्वमाशंक्यते । नचैवमुदात्तानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मानुपपत्तिः । तेषां व्यञ्जकध्वानिधर्मत्वात् । अनुबन्धव्यवस्थापि लोकवद्भविष्यति । लोके हीह मुण्डो भव इह जटिलो भवेत्यादिक्रमेण एकस्यानेकधर्मोपदेशेपि तत्तद्देशभेदेन धर्मा व्यवतिष्ठन्ते तथेहापि कर्मण्यणित्यत्रैव णित्त्वं चरेष्ट इत्यत्र टित्त्वं गापोष्टगित्यत्र टित्त्वकित्त्वे असाम्प्रतिकइत्यादौ तु नैकमप्यनुबन्धकार्यमिति व्यवस्था । अत एव प्राग्दीव्यतोण् शिवादिभ्योणित्यादौ पुनःपुनर्णित्करणं सार्थकम् । कथं तर्हि घटेन तरतीति घटिकः । तरतीत्यधिकारे नौ द्व्यचष्ठन्निति ठन् । कथं च धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो

वा धन्यः । तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविस्यधिकारे गोद्व्यचो संख्यापरिमाणाश्वादेर्यदितिचेत् । अवृत्तिकृताद्व्यज्व्यपदेशाद्भ-विष्यति । न च वाहुक इत्यादौ मुख्यद्व्यचि चरितार्थत्वाद्गौणे कार्यासम्भव इति वाच्यम् । अश्वादिप्रतिषेधेनेह गौणस्यापि मुख्यसमकक्षताया ज्ञापनात् । अत एव किरिणेत्यादौ सावे-काचइतिविभक्तेरुदात्तत्वं न भवति । आवृत्तिकृतेन द्व्यज्व्यप-देशेन स्वाश्रयस्य एकाज्व्यपदेशस्य निवर्त्तितत्वात् । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । तस्मादुक्तरीत्या बाधकाभावाल्ला-घवरूपसाधकबलाच्चाकारव्यक्तिरेकैवेति सर्वं सुस्थमितिचेन्न । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासेन व्यक्त्यैक्यस्य बाधात् । ध्वनि-धर्मा एवैतइत्युक्तमितिचेत्तर्हि कत्वगत्वादिकमपि तस्यैवास्त्विति अकारेकारादीनामप्यैक्यप्रसङ्गः । तदेतदुच्यते । अखण्डं पदं वाक्यं वा वाचकमिति । किं बहुना मास्त्वेवं व्यंग्यो वर्णः व्य-ञ्जकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वनिर्वाहात् । उक्तं च हरिणा । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता इति । तस्माद्यदि ध्वनिभिरेव निर्वाहस्तर्हि जातिस्फोट एव, नोचेत् कखयोरिवोदात्तानुदात्तादी-नामपि भेद एवेति न्यायतः परिनिष्ठिते सति 'एवं ध्वनिगतान् भे-दानुदात्तस्वरितादिकान् । वर्णा अनुपतन्तः स्युरर्थावगतिहेत-व' इतिमीमांसकमतमर्द्धजरतीयत्वादुपेक्ष्यमितिस्थितम् । एवं च अनन्ता वर्णा इतिनैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्या यद्ययं जातिपरो नि-र्देशस्तर्हि अस्य च्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति किं ग्रहणकशास्त्रे-ण । तदुक्तम् । सवर्णेणग्रहणमपरि भाष्यमाकृतिग्रहणादिति । तपरसूत्रं तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैवातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय । त्यदा-दीनाम इत्यादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्य

ते । विधेयविशेषणत्वात् । पश्वेकत्ववत् । अस्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता । ग्रहैकत्ववत् । किंतु अण्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षोभिप्रेतः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव । अष्टादश अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अइउणिति यदि जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरण्ग्रहणवैयर्थ्यम् । व्यक्तिनिर्देशे तूक्तरीत्या अस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्तिरिति महत्सङ्कटम् । तस्मादिह सूत्रकारस्याशयो दुर्वच इति चेत् । उच्यते । त्रिष्वपि पक्षेषु अस्त्येव सूत्रस्योपपत्तिः । तथा हि । स एवायमकार इतिप्रत्यभिज्ञाबलादकार एक एवेति पक्षे धर्मव्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनाद्यथा के अण्कार्यं न भवति यथा चाप्रत्ययादिविधिस्थले न दीर्घादिप्रवृत्तिः । तथास्य च्वावितिविधिरपि मालीभवतीत्यादौ न प्रवर्तेतेति ग्रहणकशास्त्रं क्रियते । तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायते । तत्तु आक्षरसमाम्नायिकस्यैव चेत्पुनरपि न व्यवतिष्ठेतेति सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा । एवमपि अस्य च्वावित्यादौ अनण्त्वादेव ग्राहकत्वं न स्यादिति चेत् । विवृतह्रस्वत्वादविशेषेण तस्याप्यण्त्वात् । नहि मुण्डत्वजटिलत्वादिवद्देशभेदेनानुपात्ताः स्वरूपमात्रानुवादेन विहिता अपि श्यामो दीर्घश्चतुर्बाहुरित्यादयो व्यवतिष्ठन्ते । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु शब्देनानुपात्ता न भेदका इति वृद्धिसूत्रे वक्ष्यते । अनन्ता एव व्यक्तय इति पक्षे अष्टादशअवर्णव्यक्तय इतिपक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी एका जातिः कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिव्यंग्यतावच्छेदिका वास्त्येव तथापि तद्व्याप्याह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति । तथा च । अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो निर्देशः तेन तज्जातीये एकत्र कृतं विवृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्यति । अत

एव सर्वेपि ह्रस्वा अणो भवन्त्येवेति अस्यच्चावित्यादौ न कश्चिद्दोषः। अवात्तामित्यादिष्वपि ह्येषैव गतिः। अन्यथा अवात्स्तामितिस्थिते सिचः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैव झल्त्वं स्यान्न तूभयोः। अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात्। ततश्च झलोझलीति न प्रवर्तेत सूत्रस्यावकाशस्तु अभित्था इत्यादिः स्यात्। एवं च दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि सिद्धान्तः संगच्छते। अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्वीकृत्य अण्ग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्। एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ लृवर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात्। न च ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः। अकः सवर्णइत्यादौ चारितार्थ्यात्। किञ्च। अस्य च्वावित्यादौ व्यापकजातिनिर्देशः त्यदादीनाम इत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश इत्यस्य नियामकाभावे सङ्करोपि स्यात्। न चानुवाद्यविशेषणं विधेयविशेषणं च ग्रहैकत्त्वपश्वेकत्ववद्विवक्षितमविवक्षितं चेतिमीमांसकमर्यादा वैयाकरणैः स्वीकर्त्तुं शक्या। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यत्र उपेत्यविवक्षितं नञ्प्रभृति तु विवक्षितमिति स्वीकारात्। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि बहुशो विवक्षणाच्च। तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषैव सिद्धांते शरणम्। व्याख्यानं तु लक्ष्यानुरोधीति यद्यप्यगत्या तत्रतत्राश्रीयते तथापि नैतद्बलेन ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानं चमत्कारमावहति। ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अप्रत्ययोऽविधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटतरं प्रतीयते। उल्लंघिता चेयं मीमांसकमर्यादा धर्मशास्त्रेपि बहुशः श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादिषु। एकः पूर्वपरयोरितिसूत्रे एकग्रहणमपीह ज्ञापकम्। अन्यथाद्गुण इत्येकत्वस्य पश्वेकत्ववद्विवक्षासंभवात्किं तेनेति

दिक् । अथवार्थवत्त्वस्याविवक्षायामपि इहोच्चारितो ऽकारादिः स्वसदृशीः षड् व्यक्तीः सादृश्याख्यसम्बन्धेनोपस्थापयति । न-चैवमपि वृत्त्या ऽनुपस्थितानां शाब्दबोधो ऽन्वयप्रतियोगितानु-पपत्तिः । अर्थाध्याहारवादे बाधकाभावात् । अतिप्रसंगभंगस्तु तात्पर्यग्राहकबलेनैव । अन्यथा तवापि लक्षणाध्याहारादेरति-प्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् । स्पृहेरीप्सितइत्यनुशासनबलात्पुष्पे-भ्य इत्यादौ पदाध्याहारः क्लृप्त इति चेन्न । ल्यब्लोपे कर्मणि क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्याद्यनुशासनादर्थाध्या-हारस्यापि स्थलविशेषे क्लृप्तत्वात् । अन्यथा गवित्ययमाहे-त्यादावगतेश्चेति वक्ष्यते ॥

ऋलृक् । ननु विधिवाक्येषु ऋकारो ग्रहणकशास्त्रबलेन ऋकारादीनष्टादश यथा गृण्हाति तथा लृवर्णानपि द्वादश ग्रही-ष्यति तत्किं पृथग्लृकारोपदेशेन । न च भिन्नस्थानतया सा-वर्ण्यविरहादग्रहणमिति वाच्यम् । ऋकारलृकारयोः सवर्णवि-धिरिति वार्त्तिकबलेन वाचानिकस्य सावर्ण्यस्यावश्यं वाच्यत्वात्। अन्यथा इहोपदिष्टेपि लृकारे प्राल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादृति धातौ वासुप्यापिशलेरित्यस्याप्रवृत्तिप्रसंगात् । ननु क्लृपि-स्थस्य लृकारस्येदमनुकरणम् । तस्य च स्वरकार्येष्वसिद्धत्वा-दृकार एवायमिति उपसर्गादृतीत्यादि सेत्स्यतीति चेन्न । कृपोरोल इति विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्यास्यासिद्ध-त्वविरहात् । स्यादेतत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादयम-प्यसिद्ध एव । स चातिदेशोवश्याश्रयणीयः । द्विः पचन्त्वि-त्याहेति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचन्त्वित्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदाहृते शाखान्तरीये पचन्तुशब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । नह्येतत्तिङन्तम् । तिङन्तपदार्थक-

त्वात्। स्वाद्युत्पत्तिस्त्विह विवक्षाभेदेन वैकल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते। अग्नी इत्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव। अतिदेशे ज्ञापकं तु यत्तदेतेभ्यः परिमाणइति सौत्रनिर्देशः। नह्यत्रातिदेशं विना त्यदाद्यत्वं लभ्यते। अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः। तथा च प्रयुज्यते, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धे इति। नन्वनेनैवातिदेशेन अत्वस्यावश्यकत्त्वादुदाहृतप्रयोगोनुपपन्न एवेति चेत्। न। उदाहृतज्ञापकसूत्रएव त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषस्याकरणेन एतत्तदोः सुलोप इत्यादिनिर्देशैश्चातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात्। अथवा प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति सूत्रे ऽपोयोनियन्मतुषु चेति वार्तिकेनेयं परिभाषा अस्या अनित्यता चेत्युभयमपि ज्ञाप्यते। तथाहि। कारीर्यामप्सुमन्तावाज्यभागाविति श्रुतम्। अप्सुमे सोमः, अप्स्वग्ने सधिष्टवेति हि तत्र मन्त्रौ। तत्राप्सुशब्दादनुकरणभूतान्मतुप्यस्यवामीयमित्यादाविवानुकरणस्य विभक्तित्वाभावादेव लुकोऽप्रसङ्गादलुग्विधानमुक्तपरिभाषां ज्ञापयति। मतुबुत्पत्तेश्च प्रथमान्ततां विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकताप्यावश्यकी सा च प्रत्ययान्तत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायामतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञानादनित्यतापि सिद्धा। एतेन युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिप्रयोगा व्याख्याताः। प्रकृतमनुसरामः। ऌकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्धत्वात्प्राल्कारीयतीत्यादावुपसर्गादृतीत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ किं सावर्ण्येनेति चेन्न। तथा सति रेफपरत्वप्रसावपि लकारपरत्वासिद्ध्या प्रकृते ऽनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेव त्वयापि वाच्यत्वात्। ननु रेफपरत्वे सिद्धे ऽतिदेशाद्रेफस्य लकारो भविष्यतीति चेन्न। एवमपि गम्ऌस्प्ऌइत्यादिस्थस्य ऌकारस्यानुकरणे त्वदुक्ताति-

देशादेरुक्तिसम्भवाभावात् । तस्मात्सवर्णत्वस्यावश्यकत्वे लृकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेत् । अत्रोच्यते । न तावद्वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्तिः । आरब्धे ऽपि वार्तिके ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एव लृकारोपदेशः । तेन क्लृ३प्तशिखेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः सिध्यति । अन्यथा ऽनृत इति निषेधः स्यात् । ऋकारेण लृकारग्रहणात् । क्लृप्यमानश्चलीक्लृप्यमान इत्यादौ ऋवर्णान्नस्येत्यौपसंख्यानिकणत्वस्याप्रवृत्तिस्तु क्षुभ्नादित्वेनापि सुवचा । अन्यथा प्रक्लृप्यमानादौ कृत्यच इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । इदं त्ववधेयम् । वार्त्तिकमते सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमितिसिद्धांतादृकारे लृकारसाधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवाच्च माल्कारीयतीत्यत्र कार्यानिर्वाहस्तदवस्थः । सावर्ण्यविधिस्तु सवर्णदीर्घे होतृ लृकार इत्यत्र इकोसवर्णइत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन चरितार्थः । न च ऋत्यक इत्यस्य प्राप्तिः । ग्रहणकशास्त्राभावादेव । एवं च दीर्घं संपाद्य कृतार्थे लृकारपाठः सावर्ण्यानित्यत्वमपि कथं ज्ञापयेदिति । तस्मादण्ग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य तत्स्थाने ऋग्रहणं कर्त्तव्यम्, अप्रत्ययग्रहणं च न कार्यमित्याशयः कल्प्यः । यद्यप्येवं पत्लृप्रभृतीनां लृदितां नाग्लोपीत्यृदित्कार्यं प्राप्नोति, पृथगनुबन्धकरणं तु लृदित्प्रयुक्तस्य अङादेशस्य ऋदित्स्वप्रवृत्त्या चरितार्थत्वादसङ्करं ज्ञापयितुमसमर्थं तथापि सावर्ण्यस्यानित्यतयैवेदमपि समाधेयम् । यद्वा । स्वरसन्धिप्रकरणे लृवर्णस्य ऋवद्भाव एव वाच्यः । सावर्ण्यं च नोपसंख्येयं प्लुतस्तु प्रकरणांतरस्थ इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः । उरण्रपरइतिपरिभाषा तु कार्यकालतया स्वरसन्धिप्रकरणस्थेति उरित्यनेन लृवर्णग्रहणोपपत्तिः । अस्मिन्नपि पक्षे लृकारोपदेश इह

कर्त्तव्य एव । क्लृ३ प्तशिख इत्यत्र प्लुतो यथा स्यात् । क्लृप्त इति च द्वित्वम् । प्रक्लृप्त इति च स्वरितः । अत्र ह्यन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणिक्तः । तेन गतिरनन्तर इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कर्मणि यः क्तस्तदन्ते उत्तरपदे तद्विधानात् । ततः शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । न चात्र कृपोरोलइत्यस्यासिद्धत्वाशङ्कापि । पूर्वत्वात् । परं हि पूर्वं प्रत्यसिद्धं न तु परं प्रति पूर्वम् । एवं च गम्लृप्रभृतीनां लृकारस्येत्संज्ञाप्यनायासेन सिध्यति । अन्यथा तु पुषादिद्युताद्यॢदितइति लृकारे परतः कृतेन यणादेशेन इत्संज्ञानुवादेन च ज्ञापकेन कथंचित्साधनीया स्यात् । एवम् इदितोनुमित्याद्यनुवादानाम् ऋत्यक इत्यादिनिर्देशानां च साम्याद्धिकारादयोपि न निर्दिश्येरन् । यथाश्रुतसूत्ररीत्या तु ब्रूमः । ऋकारमुच्चारयितुं प्रवृत्ता कुमारी करणापाटवाद्यदा लृकारमुच्चारयति तदनुकरणस्याप्यच्कार्यसिद्धिः फलम् । अनुकरणानामनुकार्येणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात् । नन्वेवं लृवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति व्याहन्येत । अनुकरणस्य तत्रापि सुलभत्वादिति चेन्न । न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात् । इदञ्च न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिष्वितिवार्त्तिकाल्लभ्यते । तथाहि । लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन लृकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तम् । दध्य्लृतकाय देहीति यदृच्छाशब्दः । कुमारीलृजुक इत्याहेत्यशक्तिजानुकरणम् । प्लुतद्विर्वचनस्वरिताश्च प्लुत्यादयः । एतदर्थं लृकारोपदेश इति हि तस्यार्थः । तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणायेदं वार्त्तिकम् । न्याय्यभावादिति । अस्यार्थः । ऋतिस्तावदृतेरीयङितिनिर्दिष्टः सौत्रो धातुस्तस्मादौणादिकः क्वुन् । तत्र ह्येवं सूत्रितम् । क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति । शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरुपपदाच्च धातोः क्वुन्

स्यादित्यर्थः । रजकः तक्षक इत्यादि शिल्पिनि । चरकः भषकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणम् । तथा च ऋतकशब्दः शास्त्रानुगतत्वान्न्याय्यः । तत्सद्भावात्स एव संज्ञा तथा च कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादि गृह्यस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति । एवं वदता शास्त्राननुगतन्देशभाषया यत्कूचीत्यादि नाम क्रियते तदसाध्विति स्फुटीकृतम् । आदिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं दर्शयता ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता । तस्माट्टिघुभादिभ्यः कूचीमञ्च्यादीनामिव गावीगोण्याद्यनुकरणेभ्यो दीर्घऌवर्णानुकरणस्यापि न्यायता न किं चिद्वैलक्षण्यं किन्तु वाचनिकमिति स्थितम् । मन्त्रशास्त्रे तु मातृकान्यासादौ दीर्घ ऌवर्णो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि प्रातिशाख्यन्यायेन अन्यत्रासौ नोपयुज्यतएवेत्यवधेयम् । एवं वचंत्यादीनामपि शिष्टैरनङ्गीकृतानां न्यायसाम्यादसाधुतोक्ता । तथा चाहुः । नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यत इति । एवं च न्याय्यभावादिति वार्तिकेन पूर्ववार्तिकोक्तप्रयोजनत्रयमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतम् । ऌतकश्चासाधुरेव । इदं च त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिर्न संति यदृच्छा शब्दा इति पक्षेणोक्तम् । पक्षान्तरैरपि हि परिहारा भवंतीति भाष्यकारः । एतद्ग्रन्थपर्यालोचनया तु चतुष्टयीति पक्षे ऌतकादयोपि टिघुभादिवत्साध्वसाधुवहिर्भूताः साधव एव न तु टिघुभादिविलक्षणा इति लभ्यते । अन्यथा हि पक्षांतरैरिति न ब्रूयादिति । न च गृह्यस्मृतिविरोधः । तावतापि कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति गृह्यमुल्लंघ्य कृतस्याप्यौपगवादेरिव शब्दसाधुताभ्युपगमे बाधकाभावात् । पुरुषस्तु साधूनपि प्रयुंजानो देवब्राह्मणादिनिन्दकवद्धर्मशास्त्रोल्लंघनात्प्रत्यवैतीत्यन्यदेतत् । यत्तु द्वितीयप्रयोजननिराक-

रणार्थं वार्त्तिकम् अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेष्विति । तस्यायमर्थः । शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव । अशिष्टं च तदप्रतिषिद्धं च साध्वसाधुबहिर्भूतं टिघुभादि तस्यानुकरणमपि तादृगेवाऽर्थादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वेवेति । इदं तु भाष्ये दूषितमेव । ह्वलयो ह्वलय इत्यादीनां शिष्टपरिगृहीतानामसाधुतायां बीजाभावात् । नह्यपशब्दवाचकत्वमात्रेण तथात्वम् । अपशब्द इत्यस्याप्यसाधुतापत्तेः । न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन साधुतातिदेशः । अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगादिति दिक् । तस्माद्वार्तिककृता दूषितमपि द्वितीयप्रयोजनं भाष्यरीत्या स्थितम् । यदपि तृतीयप्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादय इति, तस्यायमर्थः । नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमितिवक्ष्यमाणत्वादृकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेनाच्कार्यसिद्धिरिति । न चैवमनृत इति प्रतिषेधापत्तिः । अरवत इति न्यासात् नह्येकदेशविकृतन्यायेन रेफवत्ताप्यायाति । लोकेपि हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्वप्रयुक्तकार्यं नायात्येव । न चैवं होतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरवत इति प्लुतप्रतिषेधापत्तिः, ह्रस्वस्य रवतो नेति न्यासात् । किं त्वेवं सति एकस्य लकारस्य प्रत्याख्यानाय सूत्रभंगाश्रयणे विपरीतमेव गौरवमिति तदेतदाह भाष्यकारः । सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यतइति । लट्वा पक्षिविशेषः फलविशेषो वा । लटलौल्ये इति धातोरशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्नित्यौणादिकः क्वन् । नेड्वशिकृतीतीडभावः । लट्वा करञ्जभेदे स्यात्फले ऽवद्ये खगान्तरे इति विश्वः । ननु कृपोरोलइति सूत्रम् अअइत्यस्मात्पूर्वमस्तु । एवं च लत्वस्यासिद्धत्वादेव प्लुत्यादयः सेत्स्यन्ति । नवानृत इति निषेधापत्तिः । प्राचामिति

योगविभागेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः। अगतिकग-त्याश्रयणन्तु सर्वेषां सममिति चेन्न। एवं हि सति ग्रोयङीत्यस्याप्युत्कर्षः स्यात्ततश्च लत्वस्यासिद्धतया निजेगिल्यतइत्यत्र हलि चेति दीर्घः स्यात् । ननु वह्वृचप्रातिशाख्ये ऋकारलकारावथ षष्ठोष्मा जिह्वामूलीया इति ऋऌवर्णयोः स्थानसाम्योक्तेस्तद्रीत्या ग्रहणकशास्त्रेणैव निर्वाहाद् ऌकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न। उक्तरीत्या ऋऌवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानं परं प्रत्याख्यायतां ऌकारोपदेशस्तूक्तरीत्या कॢप्तशिखे प्लुतसिद्धये सावर्ण्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक् ॥

एओङ् । ऐऔच् । यद्यपि छन्दोगानां मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारम् अर्द्धमोकारं चाधीयते सुजाते एअश्वसूनृते अध्वर्यो ओअद्रिभिः सुतमिति अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्याकारस्यैङः परस्य तदीयप्रातिशाख्ये ऽर्द्धमेकारमोकारं च विदधाति तथापि प्रातिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे ऽस्मिन् शास्त्रे तस्य न ग्रहणम् । ज्ञापकाच्च । यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव एङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणं संमतं स्यात्तर्हिह लाघवार्थमेकमात्रावेव एङावुपदिशेत् । अकारादिवत् । न चैवमदेङ् गुण इत्यत्र तपरत्वान्मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्। तत्र एओइतिस्वरूपेणैव दीर्घयोर्निर्देशे ऽनण्त्वेन सवर्णाग्रहणोपपत्तेः। एवमप्यर्द्धमात्रालाघवात् । तव हि वर्णोपदेशे एओइतिदीर्घयोर्मात्राचतुष्टयम् । गुणसंज्ञायां तु एङितिसार्द्धद्वयम् । संकलनया सार्धाः षण्मात्राः मम तु वर्णोपदेशे मात्राद्वयम् । गुणसंज्ञायां तु चतस्र इति मिलिताः षडेव मात्राः। तस्माद् द्विमात्रनिर्देशसामर्थ्यादप्येकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयते। नन्वेवं एच इग्घ्रस्वादेशइति व्यर्थं स्यात्। तद्धि स्थानेन्तरतमपरि-

भाषया प्राप्नुवतोरर्द्धैकाराद्धौंकारयोर्निवृत्त्यर्थं क्रियतइति चेन्न । वैकल्पिकप्राप्तिमतो ऽकारस्य व्यावृत्तये तदारम्भात् । एचां हि पूर्वो भागो ऽकारसदृश उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः तत्र उभयांतरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेणाकारः स्यात् । इकारोकारौ च स्यातां तस्मान्मा कदाप्यवर्णं भूदिति सूत्रारम्भः । वस्तुनस्तु प्रत्याख्यास्यते सूत्रम् । तथा च तत्र वार्त्तिककारो वक्ष्यति । सिद्धमेङः सस्थानत्वात् । एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागान्तरतमौ इउवर्णावेवेति सिद्धम् । यद्वा । एकारः शुद्धतालव्यः औकारस्तु शुद्धौष्ठ्य इति मते सिद्धमित्यर्थः । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम् । तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौ यकारः शकार इति । शेष ओष्ठ्योपपाद्य इति च । पूर्वोक्तेभ्यः शेषो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः । उवर्णः पवर्गः ओ औ उपध्मानीयश्च ओष्ठ्य इति सूत्रार्थः । इदं च प्रातिशाख्यवृत्तिकृता व्याख्यातम् । तद्भाष्ये तु शेष ओष्ठ्योपवाद्येति पाठः । तत्र अपवाद्येत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणान् विहायेत्यर्थः । न्यायसिद्धस्यैव वाध्यवाधकभावस्य स्फुटीकरणार्थं चेदं सूत्रम् । तदेवं शब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन स्थानसाम्याद्वा सिद्धमिति समाधानद्वयं एङ्क्षु फलितम् । एतच्च यद्यप्यैक्ष्वपि तुल्यं तथापि तत्र समाधानान्तरमप्यस्तीत्याह । एचोश्चेति । चकारो भिन्नक्रमः । हेतोरनन्तरं बोध्यः । अर्द्धमात्रा ऽवर्णस्य । अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरितिपक्षे मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशादपि इकरोकारौ भविष्यत इत्यर्थः । समप्रविभागपक्षोप्यस्तीत्यष्टमे वक्ष्यते । तत्र तु पूर्वोक्तसमाधानद्वयमेव शरणम् । तत्रापि शब्दपरविप्रतिषेधपरं प्रथमव्याख्यानं यद्यपि विवरणे स्थितम् । तथापि तदभ्युपगमे ऽप्रतिपत्तिर्वोभयोरिस्यादिविप्रतिषेधे परमितिसूत्रे वा-

र्त्तिकं भाष्यं च विरुध्येत। नहि गोस्त्रियोरितिसूत्रेण गोशब्दे विधीयमानो ह्रस्वो ऽन्यत्र चरितार्थः। येनाप्रतिपत्तिः स्यात्। ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन विकल्पे प्राप्ते परमेवेति नियमोऽस्त्विति चेन्न। एवं हि सति अचः परस्मिन्निति सूत्रे नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया। युगपत्सम्भवो नास्ति वहिरङ्गेण सिध्यतीत्यादिभाष्यसन्दर्भो विरुध्येत। तद्बलेन हि लक्षणवाक्ययोः पूर्वापरीभाव एव विप्रतिषेधसूत्रस्य विषयो ऽन्यस्तु अन्तरङ्गम्बलवदित्यस्येति लभ्यते। इदं च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः। द्वितीयव्याख्यानमपि अर्द्धैकारादिवत्प्रातिशाख्योक्तस्य प्रायेणानादराद् दुर्वलम्। अथ छन्दोगाभिमतस्यापि चतुर्मात्रस्य तपरकरणव्यावर्त्यतोक्तेस्तद्वदिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि ऋलृक्सुत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरितिवार्त्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम्। अथ शिक्षान्तरानुसारेण वार्त्तिकारम्भस्तर्हि एचइगितिसूत्रारम्भोऽपि तथैवास्त्विति दिक्। तस्मादेच इगितिसूत्रबलेनार्द्धैकारार्द्धौकारौ न लभ्येते इति स्थितम्। ननु प्रातिशाख्योक्तावपि ताविह गृह्येते चेत्तदा किमनिष्टमापद्येत येन तयोरग्रहणं यत्नतः प्रतिपादयसीति चेत्। न। एचो ह्रस्वविधौ अन्तरतमत्वेन तयोरेव प्रसङ्गात्। एच इगिति सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेव। एतदर्थमेव सूत्राभ्युपगमे तु गौरवमेव दोषः। स्यादेतत्। एत् ओत् ङ् इत्यादिक्रमेण तपरानेव निर्देक्ष्यामः। तथा च ऊकालसूत्रे अच्शब्देन तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादर्ध एकार ओकारो वा ह्रस्वसंज्ञां न लभेत तेन ह्रस्वविधिविधेयोऽप्यसौ नेति। मैवम्। त्रिमात्राणामप्यनच्त्वापत्तेः। ततश्च गो३ त्रात इत्यत्र अनचिचेत्यचः परस्य विधीयमानं द्वित्वं तकारस्य न स्यात्। प्रत्यङ्ङैतिकायन उदङ्ङौ-

पगव इति ङमुट् न स्यात् । प्लुतसंज्ञाविरहात् प्लुतविधिर्न प्रवर्त्तेत । न च ओमभ्यादानइत्यादिविधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः । उवर्णविधानेन चरितार्थत्वापत्तेरिति दिक् । तदेतदाह वार्त्तिककारः । सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्, प्लुत्यादिष्वज्विधिः । प्लुतसंज्ञा च । अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । अस्यार्थः । श्लिष्यमाणवर्णद्वयसदृशावयवत्वात्संधीयमानमक्षरं सन्ध्यक्षरमित्यन्वर्था पूर्वाचार्यसिद्धा एचां संज्ञा । तपर उपदिश्यतेनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रयोजनमुच्यते । तथा च एचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्ति चेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्त्तव्यम् । प्लुतत्वे सत्यप्यज्विधिर्द्वित्वङमुडादिर्न सिद्ध्यति । तत्राप्लुतस्यैव ङमुडादिः, तस्मात्परस्य द्वित्वमिति सूचयितुमादिशब्दः । प्लुते तदुत्तरवर्णेषु चेष्टं कार्यं न सिध्यतीत्यर्थः । अभ्युपेत्यवादो ऽयम् । वस्तुतस्तु अनच्त्वात्प्लुतसंज्ञैव न सिध्यति । तस्माद् दुष्टस्तपरनिर्देश इति वार्त्तिकत्रयेणोक्तम् । यथान्यासपाठे त्वाह । अतपर इति । सूत्रं कर्त्तव्यं स्यादर्द्धैकारादिनिवृत्तये इत्यर्थः । वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि सूत्रं कर्त्तव्यम् । उभाभ्यामपि न वा कर्त्तव्यमिति समनंतरमेवोपपादितम् । तस्मान्नायं दोष उद्भावनार्हः, पक्षद्वयसाधारण्यात् । स्यादेतत् । तपरत्वाभावपक्षे गङ्गोदकं रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एवादेशाः स्युः । आन्तरतम्यात् । नचाकः सवर्ण इति सूत्रे दीर्घ इति योगं विभज्य एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न त्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यम् । पशुं विद्धं पचंतीत्यत्र दोषप्रसंगात् । ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु । प्रथमयोरिति सूत्रात्पूर्वसवर्णोनुवर्त्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथा-

जातीयकः पूर्वः स एव यथा स्यात् दीर्घो मा भूदिति । तेन पशुमिति तावत्सिद्धम् । सम्प्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वशब्दोनुवर्त्तते । हल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते। तेनं विद्धमित्यपि सिद्धम् । अतो गुणइत्यत्रापि पर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणसामर्थ्याद्यादृशः परस्तादृश एवादेशो न तु तद्विलक्षणः । तेन पचन्तीत्यपि सिद्धम् । तस्माद्योगविभागेन एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति चेन्न । एवं सति कृष्णर्द्धिस्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात् । इह हि दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेदोतौ न । तस्माद्दीर्घ इति योगविभागो दुष्ट एव । तेन गङ्गोदकं रमेश इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति । न च प्लुतश्च विषये स्मृत इति वाच्यम् । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे सत्येव तदिति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु तथापि चतुर्मात्रः कथमापद्यते तस्य लोकवेदयोरप्रसिद्धेरिति चेन्न । छान्दोग्ये प्रसिद्धेरित्याहुः । वस्तुतस्तु लोकेप्यस्ति प्रसिद्धिः । तथा च प्लुतावैच इदुताविति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति । इष्यतएव चतुर्मात्रः प्लुत इति । अत्रोच्यते । गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशान्नोक्तदोषः । तदेतदुक्तं वार्त्तिककृता, एकादेशे दीर्घग्रहणमिति । तस्यैव संज्ञित्वादिति भावः । न त्वेतद्वार्त्तिकं दीर्घग्रहणांतरकर्त्तव्यतापरं नापि योगविभागपरम् । उक्तयुक्तेः । स्यादेतत् । संज्ञासूत्रे अदातोस्तपरकरणेपि एङैचोः कथं तत्कालग्राहकता । सहिवहोरोदिति सूत्रे वर्णग्रहणेन तात्पर इति पञ्चमीसमासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेत् । एवमपि तात्पराभ्यामेङैच्छब्दाभ्यामस्तु दीर्घाणामेवोपस्थिति,रुपस्थितैस्तु दीर्घैः स्वसवर्णानामशेषाणां ग्रहणं दुर्वारमेव । नहि तेपि तात्पराः । अनुच्चारितत्वात् । ग्राहकत्वं परमनु-

च्चारितानामपि प्रत्याहारैरुपस्थितानामस्त्येव । दीर्घाज्जसि-चेति ज्ञापकात् । स्वादिभ्यः ष्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्च । तेन चमूष्वित्यादिषु षत्वादिकं सिध्यतीति वक्ष्यते । तस्मात्तात्पर-स्तत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेव स्यादिति चेत्सत्यम् । ङमो-ह्रस्वादिति सूत्रे ङमुडिति प्रत्याहारे कृतं टित्वं संज्ञायां व्यर्थं तत्सामर्थ्यात्संज्ञिषु ङादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तथेहापि तात्परत्वं संज्ञायामनुपयुज्यमानं तदुपस्थाप्येषु संज्ञिषु तत्काला-वधारणं सामर्थ्यात्करोतीति न कश्चिद्दोषः । यद्वा । अणुदित्सू-त्रे ऽशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्तते । शब्दस्य संज्ञायां विधेयायामण् सव-र्णान्न गृह्णातीति ऊकालोजित्यत्र भाष्ये स्फुटम् । उपपादयि-ष्यामश्चेदं तत्रैव । अतो गुणवृद्धिसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रह-णम् । तपरकरणं तु स्पष्टार्थम्, ईदूदेदितिवत् । अन्यथा हि किमैचावेवेह निर्दिष्टौ किं वा आकारोपीत्यादिसन्देहः स्यात् । तत्र च मालादीनांचेत्यादिज्ञापकानुसरणक्लेशः स्यादिति दिक् । युक्ततरश्चायमेव पक्षः । आद्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायाम् आ इति दीर्घस्यानण्त्वेन सवर्णाग्राहकतया तपरकरणमैजर्थमिति स्थिते ङमुटीव सामर्थ्यमस्तु गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्योभयार्थताभ्यु-पगमात्पूर्वत्र चरितार्थस्य क्व सामर्थ्यं येनेदं संज्ञिनोरेदोतोरुप-कुर्यादिति तत्र सवर्णग्रहणं स्यादेव । अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति वार्त्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वादिति पूर्ववदेव व्या-ख्येयम् । स्यादेतत् । प्रथमपक्षे तादपि परस्य तत्कालग्राहक-त्वाद् ऋदोरप् यवः स्तव इत्यादावेव स्यान्न तु लवः पव इत्या-दावपीति चेत् । अत्र भाष्यम् । नायं तकारः किं तर्हि अस-न्देहार्थः मुखसुखार्थो वा दकारोयमिति । नन्वेतद्भाष्यं तिति प्रत्ययग्रहणमित्येतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरेण तित्स्वरितमित्यत्र-

त्यभाष्येण सह विरुध्येत । तथाहि । तत्र तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम् इह मा भूत् दिवउत् द्युभिरक्तुभिरिति पूर्वपक्षयित्वा द्वित्त्वमाश्रित्य समाहितम् । ततो भाव्यमानस्याप्युकारस्यादसां सेर्दादित्यत्रैव सवर्णग्राहकता स्यादित्याशंक्य तपरसूत्रे दकारस्यापि चर्त्वभूतस्य निर्देशाद्दपरोपि तत्कालग्राहक इति परिहृतम् । एवं च उर्ऋदित्यादावपि दपरत्वमेव । अन्यथा स्वरितप्रसङ्गात् । अयमेव च दपरानिर्देशो भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकतां ज्ञापयतीति स्थितम् । इह तु ॠदोरिति दकारनिर्देशाल्लवः पव इत्यादौ दीर्घेपीष्टं साध्यते । अत्र प्राञ्चः । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र भाष्यकृतो विवक्षितः अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति । ऋजवस्तु वार्त्तिकमते स्थित्वेदं भाष्यमतो न विरोध इत्याहुः । वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारो न निर्दिश्यते प्रयोजनाभावात् । दिवउत् ऋतउदित्यादौ तु तपरत्वादेवेष्टसिद्धिः । नन्वेवं तित्स्वरितमित्यस्य प्रसङ्ग इति चेन्न । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया तत्समाधानात् । यत्तु तित्स्वरितमिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनादयं यत्नो महानस्माभिराद्दृत इति । तत्रेदं वक्तव्यम् । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकार इत्येवंरूपो यत्नस्तावदेओङ्सूत्रे स्थित्वा पूर्वाचार्यैरेवोक्त इत्यत्रत्यकैयटग्रन्थएव स्फुटम् । नन्वत एवास्माभिराद्दृत इति ब्रूमो नतून्नीत इतीति चेत् । सत्यमाद्दृतः । तथापि परिभाषाया अदर्शनादित्यसिद्धो हेतुरङ्गस्येति सूत्रप्रत्याख्यानाय भाष्ये कण्ठरवेणैव एतत्परिभाषोपन्यासात् । निरुतं दुरुतमित्यादिसिद्ध्ये सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थिते व्यर्थेयं परिभाषेत्याशय इति चेत् । तथापि थकारधकारस्थानिको दकार इत्यर्थं

इति व्याख्यानक्लेशो निष्फलतया मूलस्वरसविरुद्धतया चाद-रणानर्ह एव। दिव उदित्यादौ तित्स्वरितमित्यस्य प्राप्तेरेव नि-रहेण दकारप्रश्लेषादेर्निर्बीजत्वात्। तथाहि। उदित्येषा उका-रस्य संज्ञा तया प्रत्यायित उकारस्तु विधीयते। तथा च संज्ञा-यास्तित्त्वेपि संज्ञिनः किमायातम्। वस्तुतस्तु संज्ञापि तान्ता न तु तित्। तपरइति हि सूत्रितं न तु तिदिति। यदि हि संज्ञावत संज्ञ्यपि तान्त एव तर्हि अतो भिस ऐस् भवद्भिरि-त्यादावेव स्यान्न तु वृक्षैरित्यादौ। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रं च व्यर्थमेव स्यात्स्वं रूपं शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात्। न च ङ्मुडादाविव संज्ञायां कृतं लिङ्गं संज्ञिनि लब्धुं शक्यम्। तद्वदिह सामर्थ्यविरहात्। एवञ्च तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यवार्तिकग्रथः सर्वोप्यभ्युपेत्यवाद एव। स्थाघ्वोरिच्चेति सूत्रे इच्चकस्य तका-रेत्वमित्यादिग्रन्थोप्येवमेव। तस्मान्नायं तकारः किन्तर्हि दकार इति इहत्यभाष्यग्रन्थो यथाश्रुत एव साधुरिति सहृदयैराकलनीयम्। अयमेव च ग्रन्थोभ्युपेत्यवादरूपतामुत्तरग्रन्थानां गमयति। एतेन औत्, इटोदित्यादिष्वपि विधेयस्य तपरत्वाभावो व्याख्यातः। तित्त्वं तु दूरापास्तमिति दिक्। इह अकारादयो वर्णाः सांशाः इष्यन्ते। यदाह तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं, पूर्व्वस्यार्द्धस्यादुत्तर-स्येदुताविति। वार्त्तिककारोप्याह। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। तत्र सन्ति केचिदंशाः स्वतन्त्रवर्णान्तरस्य सदृशाः। यथा। आका-रादिष्वकारस्य सदृशौ भागौ। एक्षु पूर्व्वभागो ऽकारस्य उत्तर इवर्णोवर्णयोः। ऋकारे उभयतोऽज्भक्तेरर्द्धमात्रा मध्ये रेफस्य सदृशोर्द्धमात्रभागः। ऌकारेप्युभयतोऽज्भक्तिः मध्ये स्वतन्त्रलका-रसदृशो भागः। तत्र स्वतन्त्रतत्तद्वर्णग्रहणेन विधीयमानं कार्यं तत्तत्सदृशेष्वंशेषु न प्रवर्त्तते। तत्सदृशा हीमे न तु तएव नर-

सिंहवज्जात्यन्तराक्रान्तत्वात् । गोनौग्रहणं चात्र ज्ञापकम् । यदि हि भागा अपि स्वतन्त्रवर्णप्रयुक्तं कार्यं प्रवर्तयेयुस्तर्हि गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति नौद्व्यचष्ठन्निति च सूत्रद्वये द्व्यज्ग्रहणेनैव गतार्थत्वाद्गोशब्दं नौशब्दं च नोपाददीत । तेनाग्न इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न । न चैचोयवायाव इत्यनेन तस्य बाधोस्त्विति वाच्यम् । अयादयो हि येननाप्राप्तिन्यायेन मध्येपवादन्यायेन वा यण एव बाधकतया अग्नआयाहीत्यादौ चरितार्था अग्ने इन्द्रमित्यादौ परेण दीर्घेण बाध्येरन् । अन्तरङ्गोपि दीर्घोवयवमात्रापेक्षत्वात् । तथाग्नएतीति एङःपदान्तादित्येतन्न । आलूय प्रमायेत्यत्र तुङ्न मालाभिरित्यत्र ऐस्न यातेत्यादावतोलोपो न वाचा तरति वाचो निमित्तमित्यत्र द्व्यज्लक्षणौ ठन्यतौ नेति दिक् । नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम् । तथाहि द्विहल्ग्रहणमपनीय तस्मान्नुडित्येव सूत्रं कर्त्तव्यम् । नचैवमानृधतुरित्यत्रेव आटतुरित्यादावपि नुट्प्रसङ्गः । अश्नोतेश्चेत्यस्य नियमार्थत्वात् । नियमश्च सामान्यापेक्षः । अकारोपधस्य यदि भवत्यश्नोतेरेव न तु अटत्यादेरिति । यदि त्वश्नातिमात्रं निवर्त्यं स्यात्तर्हि नाश्न इत्येव ब्रूयात् रोल इत्यत्र स्वतंत्रास्वतन्त्रसाधारणी जातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षिता । एकदेशस्य च पृथङ्निष्कर्षायोगात्तद्द्वारा ऋकारस्यैव लृकारादेशः फलति । स्वतन्त्रवर्णवृत्तिजातेर्नायं निर्देशः किं तु अंशांशिसाधारण्या एवेत्यत्र ज्ञापकं तु लुटि च क्लृपस्तासि च क्लृपः ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति निर्देशाः । यद्वा । कृप उः रः ल इति छेदः कृप इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तच्च तंत्रेणावृत्त्या वा योज्यम् । कृपेर्यो रेफस्तस्य लः कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफः रेफसदृश इति यावत्, तस्य च लकार इति तेन चलीक्लृ-

प्यतइत्यादि सिद्धम् । ईदृशपदविभागप्रदर्शनपरभाष्यादेव क्षुभ्नादिषु नृनमनेति सूत्रपाठस्य प्रामादिकत्वं निर्णीयते । तदेवं नुड्विधिलादेशयोः समाहितम् । विनामो नतिः, तल्लक्षणं चोक्तं प्रातिशाख्ये, नतिर्दन्त्यमूर्द्धन्याभाव इति । प्रकृते तु नस्य णत्वं नतिः, तत्रेदं प्रतिविधानम् । छन्दस्यृदवग्रहादित्यत्र योगविभागः कार्यः, ऋतः, ऋतः परस्य नस्य णः स्यात् । गृणाति वृणोतीत्यादि । ततः छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव, पितृयाणं द्युमदित्यादि । नन्वेवमपि तपरकरणात् पितॄणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति चेत् । एवं तर्हि लत्वविधाविवेहापि रषाभ्यामिति रेफतत्सदृशभागसाधारणी जातिर्निर्दिश्यते क्षुभ्नादिषु तृप्नोतिशब्दपाठाज् ज्ञापकात् । न च परयाज्भक्त्या व्यवधानं, व्यवायेपीति विभज्य सामान्येन व्यवायेपि णत्वविधानात् । न चैवं कृतेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति नियमात् । आक्षरसमाम्नायिकैस्तत्प्रत्यायितैर्वा व्यवाये यदि भवति तर्ह्येतैरेवेति नियमसूत्रस्यार्थः । यद्वा तृप्नोतिशब्दपाठेन होतृपोतृप्रशास्तॄणामित्यादिनिर्देशेन च ऋवर्णान्नस्य णत्वमेव ज्ञाप्यते लाघवात् । एवं हि व्यवायेपीति योगविभागोपि न कर्त्तव्यो भवतीति । भाष्ये तु वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते इति द्वितीयोपि पक्षः समर्थितः । स तु बहुप्रतिविधेयत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यते । ननु यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते तर्हि कुक्कुटः पिप्पली पित्तमित्यादौ संयोगसंज्ञा न स्यात् । अखंडस्य मात्राकालस्य क्लृप्त्त इत्यस्य एकहल्त्वात् । तदवयवयोश्च हल्ग्रहणेनाग्रहणात् । नन्वखंडस्यानुपदेशात् कथं हल्त्वमिति चेत् मा भूत्तर्हितदपि । अवयवानां हल्त्वं तु कुतः सय्यँता सव्वँत्सरः यल्ँलोकमित्यादौ तु एकव-

र्णानामपि ह्रस्वं भविष्यति । अणुसूपदिष्टैर्ग्रहणात् । तदवयवयोस्तु ह्रस्वं न स्यादेव । ततश्च संयोगसंज्ञाविरहे ततः पूर्वस्य गुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति । अत्राहुः । व्यञ्जनमर्द्धमात्रमेव । आशूच्चारणाच्च तुल्यरूपयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः । इदं च शिष्टसमाचारात् प्रक्रियादशायामवश्यं स्वीकार्यम् । परमार्थदशायां तु, पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटं सिद्धान्तयतां क्वास्य पूर्वपक्षस्यावसरः ॥

हयवरट् ॥ हकारोयं द्विरुपदिश्यते । यदि तु परत्रैवोपदिश्येत अडश्हश्इण्ग्रहणेषु न गृह्येत । ततश्च अर्हेणेत्यत्राड्व्यवायेपीति णत्वं न स्यात् । महान् हीति स्थिते महाँहीति न स्यात् । अत्र हि दीर्घादटिसमानपादइति रुः । आतोटिनित्यमित्यनुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वम् । हलिसर्वेषामिति यलोपः । तत्राप्यशीत्यनुवर्त्ततइति वक्ष्यते । ब्राह्मणो हसतीत्यत्र हशि चेत्युत्वं न स्यात् । तथा लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वइत्यत्र विभाषेट इति मूर्द्धन्यविकल्पो न स्यात् । तत्र हि इणः षीध्वमितिसूत्रादिण इत्यनुवर्त्तते । तदेवमटि अशि हशि इणि चेति चतुर्षु ग्रहणं प्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितम् । यदि तु परत्र नोपदिश्येत । वल्रल्झल्शल्ग्रहणेषु न गृह्येत । ततश्च रुदिहि स्वपिहीत्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति वलादित्वप्रयुक्त इण्न स्यात् । ष्णिह प्रीतौ । स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र रलोव्युपधादिति कित्त्वं न स्यात् । अदाग्धां अदाग्धमित्यत्र धत्वस्यासिद्धत्वाद्धकाराद्झलः परः सिजिति झलोझलीति न प्रवर्त्तेत । अधुक्षत् अलिक्षदित्यत्र शल इगुपधादनिट इति क्सो न स्यात् । तस्मात्प्रत्याहाराणां चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये च

द्वितीयोपदेशस्य फलमस्तीति स्थितम् । स्यादेतत् । रेफस्य यर्कार्याणि प्राप्नुवन्ति । तद्यथा मद्रह्रदो भद्रह्रद इत्यत्र अचः पराद्धकारात् परस्य यर इति विधीयमानं द्वित्वं नह्यस्तीत्यादौ यकारस्येव प्राप्नोति । न च रोरीति लोपः सुकरः । लोपं प्रति द्वित्वस्यासिद्धेः । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिक इति वक्ष्यमाणत्वात् । पक्षे रेफद्वयं श्रूयेत । न च व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा उच्चारणे विशेषो नास्तीत्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । सूक्ष्मत्वाद् दुर्लक्ष्यो विशेष इति तदर्थात् । ननु सर्वथा विशेषविरहो ऽभिप्रेतः । शरोचि हलो यमामित्यादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । तथा चतुर्मुख इत्यादौ यरोनुनासिकेनुनासिको वेति पक्षे णकारः प्रवर्त्तेत । स्थानसाम्यात् । कुण्डं रथेनेत्यादौ वा पदान्तस्येति पक्षे रेफः प्रवर्त्तेत । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीत्येत,द्विजातीयः सवर्णो नास्तीत्येवंपरम् । स्वस्य स्वयं सवर्णो भवत्येव । तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् । रोरीति लोपस्तु नास्ति । तं प्रति परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । अथ द्वित्वानुनासिकपरसवर्णनिवृत्तये यवाभ्यां पूर्वत्र रेफोनुकृष्येत । हरयवडिति । तर्हि रलो व्युपधादित्येतद्वकारान्तेष्वपि प्रवर्त्तेत । ततश्च देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र पक्षे गुणो निषिध्येत । नन्वव्युपधादिति छित्वा अवकारान्ताद् व्युपधादिति व्याख्यास्यतइति चेत् । एवमपि गौधेरः पचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति न प्रवर्त्तेत । रेफस्य वल्यनन्तर्भावात् । रलीति वक्ष्यामीति चेत् । हयगतौ, हय्यादित्यादौ यकारेतिप्रसङ्गः । ननु यथाश्रुतएव सूत्रे वलीति सरेफं पदं छित्वा, रेफे वालि चेति व्याख्यानान्नोक्तदोष इति चेत् । एवमपीकोरणचि संयोगादेरातोधातोरण्वतः उदात्तरणो हल्पूर्वादिग्रणः सम्प्रसारणमित्यादिक्रमेण यण्ग्रहणानि सर्वाणि

रेफेण ग्राह्याणि स्युः । न चैतावतापीष्टनिर्वाहः । इकोरणित्यत्र संख्यातानुदेशेनेकारस्य रेफः उकारस्य यकारः ऋकारस्य वकार इति बहूपप्लवप्रसङ्गात् । ननु यथाश्रुतेपि यथासंख्येन निर्वाहो दुरुपपादः । तथाहि । विधीयमानतया यवलाः सवर्णान्न गृह्णन्तीति चत्वारस्तावद् यणः । गुणानामभेदकतयानुनासिकसंग्रहेपि पृथग्गणनाविरहात् । इकस्तु सवर्णग्रहणात् षट्षष्टिः । न च षट्षष्टेरुपस्थापकानामिक्शब्दवाच्यानामिकारादीनां चतुष्ट्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं तस्या एव त्रिंशत उपस्थितौ सत्यां लृकारे रेफादेशस्य ऋकारे च लकारादेशस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव प्रकृते निर्वाहः । यथासंख्यसूत्रन्तु नन्दिग्रहिपचादिभ्यइत्यादिषूपयोक्ष्यतइत्येव निष्कर्षः । तथा चेकोरणिति न्यासेपि तेनैव निर्वाहोस्त्विति चेन्न । वैषम्यात् । यथाश्रुते ह्यविरोधात्परिभाषाद्वयमपीकोयणित्यत्र प्रवर्त्तते । इको यथासंख्यमन्तरतमो यण् स्यादिति । रणिति न्यासे तु परिभाषयोर्विरोधात् परत्वेन यथासंख्यमेव प्रवर्त्तेत । तस्मादनुचितो रेफस्य स्वस्थानादपकर्षः, यथाश्रुते तु द्वित्वादिदोषत्रयं दुर्वारमिति । अत्रोच्यते । रेफस्य विशेषतः श्रुतेन द्वित्वं प्रति निमित्तत्वेन सामान्यतः श्रुतं कार्यित्वं बाध्यते । यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति विशेषतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययोः सामान्यतः प्राप्तं भोजनं बाध्यते तद्वत् । यद्यपीह लक्ष्यव्यक्तिभेदेनोभयं सम्भवति तथापि सत्यपि सम्भवे सामान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यतइत्यभ्युपगमान्न दोषः । एवं चाचो रहाभ्यामिति सूत्रे यर इति रेफभिन्नपरमेवेति स्थिते अनचिचेत्यत्रापि तथैव । अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन हर्यनुभव इत्या-

दावपि रेफस्य न द्वित्वम् । नन्वेवं दध्युदकादौ यण् न स्यात् । विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेनेकां निमित्तत्वस्य बाधादिति चेन्न । तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात् व्यक्तिपक्षे हि प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते । यद्वा । प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तंत्रेणोच्चारणमिकोयणचीति । ततश्चेकामपि तात्पर्यतो निमित्तत्वप्रतिपादनाददोषः । नचैवं श्रीश इत्यादावपि यण् प्रसंगः । व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमबलेन तद्व्यक्तिविषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनात् । एवमपवादविषयेपि सुश्रियावित्यादौ बोध्यम् । परिहृत्यापवादविषये तत उत्सर्गोभिनिविशतइति न्यायात् । जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थया ऽऽश्रीयेते इति पस्पशायामेवोक्तम् । तस्मादित्युत्तरस्य पत्युत्तरपदाण्ण्य इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम् । भाष्ये तु नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि निमित्तमिमावित्युक्तम् । तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थं तस्य यर्बहिर्भूततया यथा न द्वित्वे कार्यिता तथा यरन्तर्भूतस्यापि रेफस्येति । एवमनुनासिकपरसवर्णविधी अपि स्थानेन्तरतमपरिभाषासंस्कृतौ स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे एतन्मुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादौ क्वचिल्लब्धावकाशौ अनंतरतमे प्रागुक्ते न प्रवर्त्तेते जातिपक्षाश्रयणादेवेति संक्षेपः । अत्र वार्त्तिकम् । अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोंत्यविधिद्विर्वचनं स्थानिवत्वानिषेधा इति । अस्यार्थः । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु सम्बन्धो येषां ते ऽयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारसम्बन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयंति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहा श्चेति कर्मधारयः । अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः । ते च विसर्जनीयजिव्हामूली-

योपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम्। एतच्च ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेति विहितयोरीषत्स्पृष्टयोरप्युपलक्षणम्। तथा च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यम्। तयोरच्त्वं वक्ष्यामीति। तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टम्। तत्र यमानां लक्षणमनुनासिकसंज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः। एषामट्सूपदेशः कर्त्तव्यः णत्वं फलम्। उरःकेण उरःपेण उर≍केण उर≍पेण अट्व्यवायइति णत्वं विसर्जनीयजिव्हामूलीयोपध्मानीयैर्व्यवायेपि सिध्यति। नायमज्ञाताद्यर्थे कः। सोपदादाविति सत्वप्रसङ्गात्। किं तु उरः कायति उरः पातीति विग्रहः। कै शब्दे। पा रक्षणे। आभ्यामातोनुपसर्गे कः। कुप्वो≍क≍पौ चेति चकारात् पाक्षिको विसर्गः। न चैवमपि गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेः समासाभ्युपगमात् सोपदादाविति प्रवर्त्तेतेति वाच्यम्। तस्य दधिसेचौ धनक्रीतेत्यादिसिद्ध्यर्थमनित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् पाशकल्पेत्यादिपरिगणनाच्च। प्रोम्भणम्, अट्कुप्वाङ्नितिसूत्रे नुम्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। अत्रेदमवधेयम्। अट्सु क्रियमाण उपदेशोऽकारानन्तरमिकारात् प्राक्कर्त्तव्यः। तेनेण्सु अनन्तर्भावात्पयःसु यशःस्वित्यादौ इण्कोरित्यधिकृत्य विधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवति। अक्षु चान्तर्भावात्संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारादचः परत्वमाश्रित्य सकारस्य द्वित्वं कैयटेनाष्टमे वक्ष्यमाणं संगच्छते। न चैवं हरिः करोतीत्यादाविको यणचीति यण्प्रसङ्गः। विसर्गस्यासिद्धत्वात्। एवं हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं बोध्यम्। शर्षु चोपदेशः कर्त्तव्यः। जश्भावस्तावत्प्रयोजनम्। तथाहि। वार्त्तिकमते उब्ज आर्जवइति धातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यते। तत्र झलां जश् झशीति जश्भावे आन्तरतम्याद्बकारादेशः। उब्जिता उब्जितुम्। शर्षूपदेशाद्धि नांतरीयकत्वादेव झल्त्वमप्या-

याति। भाष्यकारस्तु नैतन्मेने। तथाहि। उपध्मानीयोपधत्वपक्षे उब्जिजिषतीति न सिध्यति। अभ्यासे बकारमात्रश्रवणप्रसङ्गात्। हलादिःशेषेण जकारस्य निवृत्तेः। यदि तु पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइत्युक्तेः सबकारस्य द्वित्वं तदा स्पष्ट एव बकारस्य शेषः। अथ उभौ साभ्यासस्येत्यनेनानित्यताज्ञापनाद् द्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते। औजिढदित्यत्र यथा। तथाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्य शेषे अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन बकार एव श्रूयेत। इष्यते त्वभ्यासे जकार इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे उपध्मानीयमात्रमभ्यासे श्रूयेत तच्चोच्चारयितुमप्यशक्यम्। जश्त्वं तु दुर्लभम्। प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इत्यष्टमे सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्। उपध्मानीये ऽच्त्वस्यापि सत्वेन तावन्मात्रद्वित्वापत्त्याभ्यासे इकारदौर्लभ्याच्च। किं च। अत्र पक्षे अस्मात् घञि कृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे अभ्युब्गाः समुब्गा इति स्यात्। इष्यते त्वभ्युद्गः समुद्ग इति। नन्वत एव कुप्वो रित्यधिकारे सोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकेन कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारो विधीयते ततो जश्त्वेन दत्वं भविष्यतीति चेत्सत्यम्। उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकारंभ एव तु गौरवार्ह इति ब्रूमः। बकारोपधोयमिति वृत्तिकारमते तु बकारस्य द्वित्वनिषेधः समुद्ग इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि वचनेनैव साधनीयं स्यात्। तस्माद्दकारोपध एवायमभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात्। कथं तर्हि उब्जिता उब्जितुमित्यादि सिध्यतीति चेत्। शृणु। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे बकारोच्चारणेनानुमीयते। उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं बकारविधायकं वा वचनमस्तीति तच्चानुमीयमानं वचनं भउद्जेरिति वा, बउद्जेरिति वा। उभयथापि स्तोश्चुना श्चुरित्यस्यानन्तरं कल्पते। उद्जः

स्तोर्दकारस्येति यावत् । श्चुना योगे भकारो वकारो वा भवतीति सूत्रार्थः । उद्जेरिति किम् । तज्जः । श्चुनेति किम् । अभ्युद्गः समुद्गः इह हि चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वे कृते श्चुना योगो नास्ति, स्तोः श्चुनेति पदद्वयोपजीवनार्थं चोक्तस्थलएव कल्पनं युक्तम् । अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवं स्यात् । एवमुब्जिजिषतीत्यपि सिद्धम् । नन्द्रा इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् । न च परत्वाद्धत्वबत्वे । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तरङ्गत्वाद्धत्वबत्वे इत्यपि न । असिद्धत्वादेव । न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शंक्यः । द्वित्वे कर्त्तव्ये सति हि स निषेधः । न तु द्वित्व निषेधेऽपि । इह तु नन्द्रा इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे कर्त्तव्ये निर्बाधमेवासिद्धत्वमिति दिक् । अथवा मास्तु वाक्यशेषानुमानं भुजन्युब्जाविति निपातनादेव बकारोस्तु । नचैवमसिद्धताविरहाद्बकारस्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । दकारोपधनिर्देशसामर्थ्यादुब्जिजशब्दस्य द्वित्वे कृते ततो दकारस्य बकारप्रवृत्तेः । न चास्मिन्पक्षे ऽभ्युद्ग इत्यादावपि बकारप्रसङ्गः । अकुत्वविषये एव बकारो निपात्यतइत्यभ्युपगमात् । नन्वेवं कुत्वविषये चरितार्थत्वात्कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तम् । येन द्वित्वानन्तरमेव बकारः प्रवर्त्तेतेति चेत् । अनभिधानादतो घञादि मास्तु निपातनं चैवमविशेषेणास्तु । अभ्युद्गः समुद्ग इत्येतन्नोब्जे रूपम् । किं तु उपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यतइति डप्रत्ययः । व्युत्पत्तिमात्रं चेदम् । रूढिशब्दत्वात् । समुद्गकः सम्पुटक इत्यमरः । तदेवमप्रयोगवाहानां शर्पूपदेशस्य जश्त्वाभावरूपं प्रयोजनं वार्त्तिकमते ऽस्ति । भाष्यकारमते तु नास्तीति स्थितम् । तथा षत्वमपि प्रयोजनं सर्पिःषु धनुःषु । नुम्विसर्जनी-

यशर्व्यवायेपीति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । शर्व्यवायइत्येव सिद्धत्वात् । नुम्ग्रहणं तूभयथापि कर्त्तव्यमेव नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात् । इह मा भूत् । पुंस्विति । नुम्ग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य लक्षकम् । अन्यथा ऽसम्भवात् । नहि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमा व्यवहितः षत्वविधौ सम्भवति । अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः । अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुम्त्वम् । तथापि स्वाश्रयस्यानुस्वारत्वस्यापि सत्वात् शर्त्वेनैव सिद्धे नियमार्थता युक्ता नियमश्च सजातीयापेक्ष इत्यनुस्वारेण व्यवाये चेद्भवति तर्हि नुमैव न त्वन्येनेति फलितम् । वस्तुतस्त्वातिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेश एव दुर्लभः सुहिन्स्वित्यादौ विधायकत्वसम्भवे नियामकत्वानुपपत्तिश्च । तथापि लक्ष्यानुरोधाल्लक्षणेत्येव शरणम् । यथाट्कुप्वाङ्सूत्रे । तत्र प्रेन्वनादौ णत्वं मा भूत् प्रोम्भणादौ च स्यादित्येवमर्थं लक्षणेति चेत् । इहापि सुहिन्सु पुंस्वित्यादौ मा भूदिति तुल्यम् । णत्वविधावनुस्वारमात्रे लक्षणा षत्वे तु नुम्स्थानिकएवेत्यन्यदेतत् । अस्मिंश्च पक्षे शर्षूपदेशेपि झल्त्वमिव हल्त्वयत्वे अपि नान्तरीयकत्वादेव सिध्यतस्तत्फलं तूत्तरवार्त्तिकव्याख्यानात्समनन्तरमेव स्फुटीभविष्यति । तथा खर्त्वमपि । तेन कुप्वोᳲकᳲपौचेति सुत्रान्तर्गतो विसर्गः सिद्धः । एवञ्च सौत्रनिर्देशेनैवोक्तवार्त्तिकस्यार्थो ज्ञाप्यतइति बोध्यम् । अनेन सौत्रं विसर्गग्रहणमेवोपष्टभ्य शर्षूपदेशं प्रत्याचक्षाणा यथाश्रुतमट्सूपदेशपरं वृत्तिग्रन्थं व्याचक्षाणाः परास्ताः । अट्सूपदेशेनाल्त्वाच्त्वयोर्लाभेपि हल्त्वयत्वालाभात् । तत्फलस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । न चाट्स्वेव यकारोत्तरमुपदेशात्तल्लाभ इति वाच्यम् । तथा सति पयःस्वित्यादावित्रिणः परत्वेन षत्वा-

पत्तेः । अच्त्वासिद्ध्या समःसुटीत्यत्रत्यकैयटादिग्रन्थविरोधापत्तेश्चेति दिक् । अविशेषेणेत्यादि वार्त्तिकस्यायमर्थः । यत्रयत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्रतत्रोपदेशः कर्त्तव्यः प्रयोजनानि तु संयोगसंज्ञादीनि पञ्चेति । तथाहि । वार्त्तिकमते उब्जेरुपध्मानीयोपधतया उपध्मानीयस्य हल्संज्ञां विना संयोगसंज्ञा न सिद्ध्यति जश्त्वं त्वसिद्धं ततश्च संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाया अपि विरहादु३ब्जक इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न स्यात् । तस्मात्प्लुतगुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञाहल्संज्ञानामुत्तरोत्तरसापेक्षतया प्लुतसिद्ध्यर्थं हल्संज्ञा एषितव्या । तदेतदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञा प्रयोजनमिति । तथोपधासंज्ञापि प्रयोजनम् । निष्कृतं दुष्कृतमिदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात् । भाष्यकारस्त्वाह । इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इति व्याख्यानान्नेदं प्रयोजनम् । उपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा । इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्येत्येवेष्टसिद्धिरिति । अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स इति पक्षे अन्त्यस्य सत्वं यथा स्यात् । पदस्य यो विसर्जनीयं इति व्याख्यानान्निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनम् । द्विर्वचनं च प्रयोजनम् । उरःकः उरःपः, अनचि चेत्यच उत्तरस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति । तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोजनम् । यथा उरःकेणेत्यादौ अड्व्यवायेति णत्वं सिद्धं भवति । एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावात्सकारस्य तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो ऽल्त्वे सति सिध्यति । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यम् । न पदान्तसूत्रशेषभूतस्य तस्याचः परस्मिन्नित्येतद्विषयकत्वात् । स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया न्यायसिद्धं तदिति

पक्षे तु नेदं प्रयोजनम् । उरःकेणेति णत्वं संस्कर्त्तेत्यत्र सकारस्य द्वित्वं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक् । यद्यपि सर्वमिदमट्शरोरुपदेशेन सिद्ध्यत्येव तथापि वार्त्तिकाक्षररचनाया द्वेधापि सम्भव इति भावः ॥

लण् ॥ अत्राकारोऽनुनासिकः प्रतिज्ञायते । न तु हकारादिष्विवोच्चारणार्थः । तेनोरण् रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणं भवति । प्रत्याहारग्रहणे ज्ञापकस्तु ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकनिर्देशः । ननु अइउणित्यत्रानुबद्धो णकारः स एवेहानुबध्यते तेनाण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च पूर्वेण परेण वेति सन्देहः प्राप्नोति । तस्मादसन्देहायेहानुबन्धान्तरमेव कुतो न कृतमिति चेत् । न । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबद्धस्यैव पुनरनुबन्धात् ॥

ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ अत्र मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः । स हि प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते । अम् यम् ङमिति तच्च त्रयं ञकारेणैव निर्वहति । तथाहि । पुमः खय्यञ्परे इत्येवास्तु । न च झकारभकारपरः खयस्ति येनातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा हलो यञां यञि लोप इत्येव पाठ्यम् । न च झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । हल उत्तरयोस्तयोः सम्भवे तु झरोझरीति लोपेन भाव्यमेव । तथा ङञोह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति पाठ्यम् । न च झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । उज्झेर्लभेश्च क्विपि तौ स्त एवेति चेन्न । उज्झेर्दोपधतया संयोगान्तलोपे सत्युदिति रूपाभ्युपगमात् । लभेस्तु जश्त्वविधानात् । नन्वेवमप्यागमिनस्त्रयो ङणनेभ्यः परे अच आगमास्तु पञ्चेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति चेन्न । यथासंख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते । न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां

प्रयोगगतम् । तस्मान्मास्तु मकारोऽनुबन्ध इति स्थितम् ॥

घढधष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ इति माहेश्वराण्यक्षरसमाम्नायसूत्राणि । अत्रायं संग्रहः । एकस्माङ्ञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्य इति । अस्यार्थः । ङञणवटा एकस्मात्परे ग्राह्याः स्युः । तथाहि । ङकार एकारादेव परो ग्राह्यः । एङि पररूपमिति यथा । ननु पिच्छिदादिभ्योङ् अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यकारेण ग्रहणमस्त्विति चेन्न । आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः । अत एव रोःसुपीति न प्रत्याहारग्रहणम् । सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति । यञादाविति विशेषणात् । उत्तरत्र च बहुवचने झलीति विशेषणात् । सुप्तिङंतं पदमित्यत्र तिङ्साहचर्याच्छास इदङ्हलोरित्यत्र तु अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहणं न भवति । अङादौ हलादौ चेति हि व्याख्याने अङ्हलोरिति व्यर्थमेव स्यात् । द्विविधा एव हि ङ्कितः प्रत्यया अङादयो हलादयश्च । व्यतिशासै इत्यत्र तु क्ङित्वमेव नास्ति । अटा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावेनाङादित्वाच्च । ऋदृशोङीत्यपि न प्रत्याहारः । ऋकारान्तेषु ऋच्छत्यॄतामिति गुणविधानाज्ज्ञापकात् । सनि च इङश्चेति न प्रत्याहारः । इको झलिति कित्त्वविधानात् । अज्झनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च । इङन्तानां सनि गम्यादेशे हि सति उदाहृतसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः इञश्चेत्यपि न प्रत्याहारः । वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाहि । इकारान्तेभ्य एरचा भाव्यम् । उकारान्तेभ्य ऋदोरबित्यपा । ऌकारान्तास्सन्त्येव न । एजन्तानामप्यनैमित्तिकेनात्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यम् ।

अतः प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजन्ता न सन्त्येव । ऋदन्ताः परमव-शिष्यन्ते । तत्रोरित्येव लाघवाद् ब्रूयात् । वस्तुतस्तु सामान्य-लक्षणेनैव ऋदन्तेषु घञः सिद्धत्वात्सूत्रमेवेदं न कुर्यात् । अथो-च्येत । इङश्चेत्यारंभसामर्थ्यादिवर्णोवर्णान्तेष्वेवाजब्भ्यां सह वैकल्पिको घञ् समाविशत्विति । तदपि न । एवं हि सति अज-पोर्विधावेव वाग्रहणं कुर्यात् । क्रीङ्जीनां णाविति न प्रत्याहारः । क्रीङ्जोः पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न चेकारान्तानां मध्ये एतयोरेवे-ति नियमार्थं पृथग्ग्रहणमिति वाच्यम् । एवं हीक इत्येव ब्रूयात् । एङ-न्तानां सामान्यलक्षणेनैवात्वस्य सिद्धत्वात् । इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः । धारिणा साहचर्यात् । तस्मात्सिद्धं ङकार एकस्मा-देवेति । तथा ञकारोऽप्येकस्मादेव । अतो दीर्घो यञीति । तथा अइउणित्येव णकारोऽप्येकस्मादेव । अणिति तथा । अथेणः षी-ध्वमित्यादाविण्प्रत्याहारोऽप्यनेन कुतो नेति चेन्न । आचि श्नुधातु-भ्रुवां य्वोरित्यत्रेकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात् । अन्यथा हि संहितायां मात्रालाघवात्पदच्छेदेऽप्यर्द्धमात्रालाघवादिण इत्येव ब्रू-यात् । व्याख्यानाच्च पूर्वेण न तु परेण ग्रहीष्यते । व्याख्यानं च सि-द्धान्तेपि शरणम् । य्वोरित्यपि हि निर्देशे किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घ-योरुत यकारवकारयोरिति सन्देहः स्यादेव । एवं चैच इग्घ्रस्वादेश इति सूत्रे इणित्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं वक्तव्ये इग्ग्रहणमपीह लिङ्गम् । इण्ग्रहे हि तत्र यथासंख्यप्राप्तिरेव नेति न तत्परिहाराय यतित-व्यमिति दिक् । एवं वकारोऽप्येकस्मादेव । नश्छव्यप्रशानिति । एचोयवायाव इति सूत्रे अविति न प्रत्याहारः । अयादिसा-हचर्यात् । एवं टकारोऽप्येकस्मात् । अट् कुप्वाङिति । द्वाभ्यां षः । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोरिति यथा । ककार-स्त्रिभ्यः । अकः सवर्णे । इको यण् । इसुसुक्तान्तात्क इति

यथा । लणित्यत्रत्यो णकारोपि त्रिभ्यः । अणुदित्सवर्णस्येत्येक एवाण् । इणः षीध्वमित्यादयः सर्वे इण इको यणित्यादौ यण् च । तत्र यण् तावत्पूर्वेण न सम्भवत्येव । इण्तु सम्भवन्नपि ज्ञापकात्त्यक्तः । अणस्तु उभाभ्यां ग्रहणे स्थिते क्व पूर्वेण क्व वा परेणेति विवक्षायां ग्रहणकशास्त्रे परेणैवान्यत्र तु पूर्वेणैवेति सिद्धान्तः । उक्तं हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति । न हि परेश्चघाङ्क्योरित्यादौ व्याख्यानादन्यन्नियामकमस्ति । किं च । अण् ग्रहणानि तावत्पञ्च । उरण् रपरः अणुदित्सवर्णस्य ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः केणः अणो ऽप्रगृह्यस्येति । तत्र उरण् रपर इति तावत्पूर्वेण । ऋत इद्धातोरिति धातुग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्धि मातॄणामित्यादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियते । परेण च ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या व्यावर्त्याप्रसिद्धिः । ननु चिकीर्षतीत्यत्राज्झनगमामिति दीर्घे रपरत्वे च सति उपधायाश्चेतीत्वमेषितव्यम् । तद्वन्मातॄणामित्यत्रापि प्रसङ्गे तद्व्यावर्त्तकतयोत्तरार्थं धातुग्रहणं भविष्यतीति चेन्न । एवं हि सत्युत्तरत्रैव कुर्यात् । इह करणं ज्ञापकमेव । तथा च वक्ष्यति । नु ह्वाच्यं उत्तरार्थं तु इह किंञ्चित्त्रपो इतीति । किञ्चाण्ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवायम् । यदि हि परेण स्याद्गुरजित्यज्ग्रहणमेव कुर्यात् । कृतिः कृतं प्रकृतं नॄःपाहि मातॄणामित्यादौवाद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां रपरतायाः परेणाण्ग्रहेणोपपादयितव्यायास्तावतापि लाभात् । कर्त्ता कारक इत्यादौ गुणवृद्धिप्रसङ्गे एचामवर्णस्य चाविशेषाद्रपरत्वस्य विकल्पेन प्रसङ्ग इत्यप्यज्ग्रहणेन सिध्यत्येव । स्यादेतत् । कर्त्रर्थमित्यत्र इको यणि रपरत्वे रेफद्वयश्रवणार्थमण्ग्रहणं स्यात् । नह्येतदज्ग्रहणेन सिध्यति । हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । झयोहोन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकं हणकशास्त्रे ऽण्ग्रहणम् । तद्धि सवर्ण्य-

न्ता सव्वँत्सरः यल्ँलोकमित्यादौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य यरग्रहणेन ग्रहणादनचिचेति द्वित्वे कृते,पक्षे यवलानां त्रिकस्य श्रवणार्थं क्रियते। हलोयमामित्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्यात् । यद्यपि गुणानामभेदकत्वेनैव सानुनासिकयवलानां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रे ऽज्ग्रहणमेवोचितं न त्वण्ग्रहणं, तथापि गुणा भेदका इत्यपि पक्षं ज्ञापयितुमण्ग्रहणम् । भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । अत एव चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यादि सङ्गच्छते। अत एव चाष्टन आ विभक्तावित्यादाविदमस्त्यदाद्यत्वे चानुनासिको नेति वक्ष्यामः । यत्तु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरवर्णनम्। अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वं, नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यादिति । तत्तु भाष्ये दूषितम्। तथाहि। लोपस्य नित्यत्वे ऽचो रहाभ्यामिति द्वित्वेनारम्भसामर्थ्यात्तद्बाधः। द्विविधा एव हि यरः यमो झरश्चेति । तत्र हलोयमामिति झरोझरीति च लोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणमिति चेत्। यत्रान्तरेण द्वित्वं व्यञ्जनत्रयं लभ्यते । यथा ऽऽदित्यो देवतास्य आदित्यः प्रत्तं अवत्तमिति । एवं स्थिते चतुर्ष्वित्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेव । ततश्च सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं विभाषानुवृत्तिं ज्ञापयेदित्यास्तां तावत् । सर्वथापि विकल्पानुवृत्तेः स्थितत्वात्पाक्षिकरेफद्वयश्रवणार्थमण्ग्रहणमस्त्विति । अत्रोच्यते । कर्त्र्थमित्यादौ सत्यपि रपरत्वे रेफद्वयश्रवणं दुर्लभम् । रोरीति लोपात् । न च तत्र पदान्तस्येति व्याख्यातुं युक्तं, जर्गृधर्लङ् अजर्घाः पास्पर्द्धेर्लङ् अपास्पा इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । न चाण्ग्रहणसामर्थ्यात्तद्बाधः । पूर्वेणापि ग्रहणे ऽबाधेनैवोपपत्तेरिति दिक् । तस्माद्धातुग्रहणसामर्थ्यादण्ग्रहणसामर्थ्याद्वोरण्

रपर इति पूर्वेण ग्रहणमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव ज्ञापकम् । अण्ग्रहणस्य लाकृतिरित्यादौ लपरताफलमित्यपि वक्तुं-शक्यत्वात् । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परेणैव । उर्ऋ-दिति लिङ्गात् । तत्र हि कृत संशब्दनइत्यस्माच्चुरादिण्यन्ताल्लुङि चङ्यचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणं कृतं, ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्थानित्वं न चादेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तपरत्वं स्यात् । ननु सत्यपि परेण ग्रहणे उर्ऋदित्यत्र तपरत्वं वृथैव । भाव्यमानेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेरिति चेन्न । वक्ष्यति हि तत्र वृत्ति-कारः । न चायम्भाव्यमानोण् । किंतु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपे-णाभ्यनुज्ञायतइति । कृते तु तपरत्वे तद्बलादेव दीर्घस्थाने भाव्य-मानतापि लभ्यतइत्यन्यदेतत् । तस्माद् ग्रहणकशास्त्रेण परेणेति स्थितम् । तत्फलं तूरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणा-द्वृतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः । ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घो ण इत्यत्रापि हलामणामसम्भवादेचान्तु विशेषाभावादनर्थकमेवा-ण्ग्रहणं स्यात् । ततश्चाचश्चेत्येव सिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वे-ण । ननु वृहूद्यमने अस्माद्वृचि ऊदित्वादिडभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्व-ढलोपेषु रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्याद्वॄकारे ढलोपस्यासिद्धत्वादुपधा-याश्चेतीत्वे पूर्ववद् गुणे वर्ढेति यथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात् । एवं तर्हि तृतीयेति निर्देशाल्लिङ्गात्पूर्वेणैव । परेण हि ग्रहणे हल इत्यत्राप्यस्यैवाण्ग्रहणस्यानुवृत्तेस्त्रेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात् । तथा दृढादिषु वृढशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्यः । वृहू उद्यमने अस्मान्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु वृढ इति रूपम् । दन्त्योष्ठ्यादिश्चायम् । उद्वृहरक्ष सह मूलमिन्द्रेति दर्शनात् । मूलमस्यावर्हीति सूत्रे हरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टमेतत् ।

तुदादौ एतद्धातूत्तरत्वेन पठ्यमानयोः वृहू स्तृहू हिंसायामिति धात्वोरपि निष्ठायां वृढः स्तृढ इति रूपं बोध्यम् । दृढः स्थूलबलयोरिति तु इडभावे नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते न स्वसिद्धकाण्डस्थढत्वादेरिह प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते । तेन परिद्रढयय पारिद्रढी कन्येत्यादौ लघुत्वप्रयुक्तो णेरयादेशः ष्यङभावश्च सिध्यतीति दिक् । तेन ढ्लोपसूत्रे परेणाण्ग्रहणपक्षेपि वृढतृढस्तृढेष्वेवातिप्रसङ्गो न तु दृढेपीति विवेकः । केण इत्यत्र परेणाण्ग्रहणे गोका नौका गीष्का उपानत्का चतुष्कमिति षत्वविसर्जनीययोरसिद्धत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गः, तथापीह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितस्याच इत्यस्याबाधाय पूर्वेण भविष्यति । अबाधेनोपपत्तौ हि बाधो न न्याय्यः । अणो ऽप्रगृह्यस्येत्यत्र परेण सति,कर्तृ । अग्ने । वायो । पचै । पपौ । माळामाचक्षाणो माळ् । वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् । अत्रापि प्राप्नोति । रेफवर्जिता अन्तस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्युक्तत्वात् । तस्मादिहाप्रगृह्यस्येति पर्युदासादच एवानुनासिको बोध्यः । न चाण्ग्रहणसामर्थ्यान्नञिवयुक्तन्यायस्य बाधः । तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात् । अत्र लण्सूत्रे स्थित्वा वृक्षव्शब्दमित्थं कैयटो व्युदपादयत् । वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि वृक्षव् इति भवति । क्विपि तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवादित्युभयथापि स्थानिवद्भावनिषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गो लोपोव्योर्वलीति लोपम्बाधित्वा तदपवादस्योठः प्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्धल्निमित्तो वलोपो न भवति । नन्वेवमपि वृक्षव् करोतीत्यत्र हालि सर्वेषामिति प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादितिचेन्न । भो भगो इत्यतोशी-

स्यनुवर्त्तनाशि हलि तद्विधानादिति । न च विच्पक्षेपि णिचः प्रागभाविनं क्विपमेवाश्रित्योठ् प्रसञ्जनीयः । अन्तर्भूतक्विबाश्रयतयान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिर्भूतणिजपेक्षतया बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । इदं त्विह वक्तव्यम् । विच्पक्षेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन व्रश्चतिग्रहणेन ग्रहणाद् व्रश्चेति षत्वं दुर्वारम् । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । पदान्तविधौ नेति निषेधात् । पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च । तस्मान्नायं वृश्चतिरपि तु वेतिर्वातिर्वा, वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वृक्षं वातीति वृक्षवाः । वृक्षव्यं वृक्षवां वाचष्टे वृक्षव्, विच्, न तु क्विप् । ऊठ्प्रसङ्गात् क्वौ विधिं प्रति स्थानिवत्वनिषेधात् । तथा च देवयतेर्देयुरिति सिद्धान्तितम् । न चैवमपि लोपोव्योरित्यस्य प्रसङ्गः । स्थानिवत्त्वात् । न च पदान्तविधित्वम् । पदान्तश्चेद्विधीयतइत्यर्थात् । लोपस्य चानवयवत्वात् । विभावितं चेदं भोभगो इति सूत्रे कैयटेनेति दिक् । यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । वृक्षव् करोतीत्येवंरूपः प्रयोगो नास्त्येव । अनभिधानात् । लण्सूत्रे न पदान्ता हलोणः सन्तीति भाष्यकारोक्तेश्चानभिधानं निश्चीयतइति, तच्चिन्त्यम् । लण्सूत्रभाष्ये न पदान्ताः परेणः सन्तीति पाठात् । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाश्रयणेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे कार्यभाजो न सन्तीत्येवंपरतया कैयटेन तद्विवरणाच्च । ननु चायमस्ति कर्तृ इत्युत्तरभाष्येणास्य दूषितत्वाच्च । त्वदुदाहृतपाठे उत्तरभाष्यस्योक्तिसम्भवालाभाच्च । अत एव भोभगो इतिसूत्रे भाष्यकारवृत्तिकारादिभिः सर्वैरपि वृक्षवित्युदाहृतम् । स्वयमपीह तथैवोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधो भाष्यवृत्तिकैयटादिसकलमहाग्रन्थविरोधो मूलयुक्त्यभावश्चेति तिष्ठतु तावत् ॥ प्रकृतमनुसरामः । मकारोपि त्रिभ्यो ग्राह्यः । पुमः खय्यम्परे ।

हलो यमां यमि लोपः। ङमो ह्रस्वादचीति। चकारश्चतुर्भ्यः। इकोयणचि। इच एकाचोम्। एचोयवायावः। पूर्वौ तु ताभ्यामैजीति। यकारोपि चतुर्भ्यः। अनुस्वारस्य ययि। मय उञः। झयो होन्यतरस्याम्। पुमः खय्यीति। रः पञ्चभ्यः। यरोनुनासिके। झरोझरि सवर्णे। खरि च। अभ्यासे चर्च। वाशरि। शकारः षड्भ्यः। भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि। हशि च। नेड्वशि कृति। झलां जश् झशि। एकाचो बशो भष्। लकारोपि षड्भ्यः। अलोन्त्यस्य। हलि सर्वेषाम्। इड्वलादेः। रलो व्युपधात्। झलां जश्। शल इगुपधादिति। अयं च चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभिरिद्भिः संपन्नानामष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः। तेन सुप्तिङादेरप्रत्याहारस्य ञमन्ताड्ड इत्युणादिषु व्यवहृतस्य ञम्प्रत्याहारस्य यमिर्ञमन्तेष्वनिडेक इष्यतइति व्याघ्रभूतिना व्यवहृतस्य च चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वार्तिककृता व्यवहृतस्य चयप्रत्याहारस्य चाधिक्येप्यदोषः। संख्यानियमश्चायमुत्तरत्र एकचत्वारिंशद्भिर्व्यवहारादध्यवसीयतइति बोध्यम्। अत्र श्लोकवार्त्तिकम्। प्रत्याहारे ऽनुबन्धनां कथमज्ग्रहणेषु न। आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः। प्रत्याहारोक्षरसमाम्नायः। तत्र येनुबन्धास्तेषा,मज्ग्रहणेष्वित्युपलक्षणम्। अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथं नेति ग्रहणमिति शेषः। आदिरन्त्येनेति सूत्रेण हि अकारमारभ्याचकाराद्वर्णानां भवन्त्यच्संज्ञा मध्यस्थत्वाविशेषादिकारादीनामिव णकारककारङकाराणामपि स्यात्। ततश्च दाधि णकारः दधि ककारः दाधि ङकार इत्यादौ यण् स्यात्। एवमड्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्रुचीनामित्यादावड्व्यवायइति णत्वं स्यात्। एवमिण्ग्रहणेन चकारग्रहणाद्रुचिध्वे इत्यादौ विभाषेट

इति ढः स्यादिति पूर्वपक्षः पूर्वार्द्धस्यार्थः। उत्तरमाह। आचारादिति। आचारो ऽत्र सूत्रकृतो निर्देशः। उणादयो बहुलम्, तृषिमृषिकृशेः,ङसिङसोश्चेत्यादौ यणो ऽकृतत्वान्मध्यस्थानामप्यनुबन्धानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यतइत्यर्थः। समाधानान्तरमाह। अप्रधानत्वादिति। अणित्यादिसंज्ञाः प्रणेतुं तद्रूपप्रतिपादनायानुबन्धा उच्चार्यन्ते। ततश्च परार्थमुपादीयमानतया तेषामप्राधान्यम्। इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वात्प्राधान्यम्। तेन तेषामेव संज्ञा नत्वनुबन्धानाम्। प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययइति न्यायात्। नन्वेवमकारस्याच्संज्ञा न स्यात्। संज्ञाप्रतिपादने चकारस्येव तस्याप्यङ्गत्वाविशेषादिति चेन्न। स्वं रूपमित्यनुवृत्त्याऽऽदेरपि संज्ञित्वात्। स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शकतायाऔत्सर्गिकत्वात्। इतेति तृतीयया इतो ऽप्राधान्यलाभात्। तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकालेनुबन्धानां संनिधानमभ्युपेत्य द्वेधा समाहितम्। वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह। लोपश्चेति। बलवानेव बलवत्तरः स्वार्थे तरप्। अल्पाच्तरमिति यथा हलन्त्यमितीत्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीनामच्संज्ञा प्राप्नोति लोपश्च। तत्र परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्वादेव तेषामजादिसंज्ञा नेति भावः। यस्मिंस्तु प्रत्याहारे योनुबन्धोपेक्षितस्तस्य वचनसामर्थ्यात्तत्प्रवृत्तेः प्राग् लोपाभावः। लुप्तेपि वा तस्मिन् भूतपूर्वेण तेन सहित आदिः संज्ञा भविष्यति। अन्तःपातिनां तु लुप्तानां न संज्ञा। श्रूयमाणेष्विकारादिषु सावकाशत्वादिति। ननु हल्प्रत्याहारे ऽकारस्य प्रवेशो दुर्वारः। नहि तत्र लोपो लभ्यते। ततः प्रागच्संज्ञाविरहेणोपदेशेजितीत्संज्ञाया अप्रवृत्तेः। एवं चाद्यसमाधानमपि दुरुपपादम्। उदाहृ-

तस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । सोस्यादिरितिनिर्देशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य च समाधानस्य सूपपादत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

—***—

वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः । तदुदाहरणमेवास्याप्युदाहरणं बोध्यम् । इहाच ऐचेतरेतरयोगद्वंद्वः सुपां सुलुगिति सुलुग्वा । अथवा समाहारे द्वन्द्वः, । नचैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति टच् स्यादिति वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । अत्र ज्ञापकं तु द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति षविधानम् । तद्धि बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षचि प्रकृतेपि क्रियते । षचश्चित्वसामर्थ्याज्जायमानमन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्धसु बहुव्रीहाविति विधीयमानमन्तोदात्तत्वविकल्पं मा बाधिष्टेत्येवमर्थम् । तच्च द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्वचिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते न त्वन्यथा । अवकाशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते । त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इति यथा । तस्मात्षप्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा द्वित्रिभ्यांपाद्न्निति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा पाद्न्मूर्द्धस्वित्येव निर्दिशेत् । एवं हि सति कृतसमासान्तपाद्न्प्रक्रमोपि न विरोत्स्यते । बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते । ननु षष्ठीतत्पुरुषादि-

वारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु । तथाहि । द्वयोर्दन्ता इति विगृह्य द्विदतः पश्येति प्रयोगे पद्दन्निति दतादेशः, स एवेह निरनुबन्धकत्वाद्वा गृह्येत । न च पद्दन्निति सूत्रे तदन्तविधिदौर्लभ्यात्कथमेतदिति वाच्यम् । ष्यङः सम्प्रसारणमितिसूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभात् । अन्यथा हास्तिशीर्ष्यां उपैषीत्यादावगतेरिति वक्ष्यते । तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् । न । पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेनापि बहुव्रीह्यप्रविष्टस्य वारणसम्भवात् दतृ इति सानुबन्धस्यापि सुपठत्वाच्च । स्फिगपूतवीणां जोऽध्वकुक्षिसीरनामनामचेति सूत्रे ऽपाच्चेत्यनुवृत्त्या ऽपस्फिगमित्यादावुत्तरपदान्तोदात्तविधायके ऽध्वशब्दग्रहणमपीह लिङ्गम् । उपसर्गादध्वन इत्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि चित्वादेव सिद्धं स्यात् । तथा प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषइति सूत्रे ऽश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोपीह लिङ्गम् । अन्यथा राजाहः सखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धे किन्तेन । यत्तु ऋक्पूरब्धूः पथामित्यत्र टिलोपस्येव प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशेन प्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदकरणं ज्ञापकमिति । तन्न । अतिदेशो ऽयमनित्य इति ऋलृक्सूत्रे प्रपञ्चितत्वादिति दिक् । कृतमनयोः साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रन्थाश्चास्मिन्पक्षेनुकूलाः । अनयोः पदयोरिति स्वरसात् । अथ वा ऽऽदित्यसमस्तमेव । परपशायां शब्दाप्रतिपत्तिरिति वार्त्तिके भाष्यकारैरेव वृद्धिः आदैजिति पदविभागप्रदर्शनात् । अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखण्डयोरिति ज्ञेयम् । पक्षान्तराभिप्रायकमेव वा तत् । वृद्धिशब्दस्तु तन्त्रेणावृत्त्या वा योजनीयः । द्विर्वचनेचीग्यणः सम्प्रसारणमित्यादावित्रोभयथाप्यदोषात् । अदिति तपरकरणमैजर्थं तेन त्रिमात्रचतुर्मात्राणामैचां संज्ञा न भवतीत्याद्येओडै-

औच्सूत्रयोः प्रपञ्चितम् । नचैवं तकारस्योत्तरशेषतैव स्यादिति पदान्तताविरहाज्जश्त्वं न स्यादिति वाच्यम् । असन्देहार्थतया ऽऽकारशेषत्वस्यापि सम्भवात् । अस्तु वादैजिति पदम् । ऋत इद्धातोरित्यादौ दपरत्वमेवाश्रित्य तपरसूत्रे दकारोपि प्रश्लिष्यतइति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् । दात्परस्यापि तत्कालग्राहकत्वात् । वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षो भ्युच्चयमात्रम् । इह तु तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । ननु चोः कुरिति कुत्वमैच्शब्दे प्राप्नोति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे ऽस्य संज्ञाशब्दतया लौकिकत्वेनानुशासनविषयत्वात्। त्रयीपक्षेपि जातिशब्दत्वसम्भवात्। वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातित्वस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सास्तु । व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ता अतद्भेदेनानुगतीकृतास्सत्तोपधायकाः । तदुक्तम् । तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणं वा एच् शब्दः । अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव । तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । न चाद्यपक्षे सूत्रवैयर्थ्यम् । मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति नियमार्थं सूत्रारम्भात् । तदुक्तं कैयटेन, अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति । अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अवच्छेदकभेदेपि लाघवाच्छक्तिरेकैव, औपाधिको भेद इति प्रवादस्तु उपाधिर्भिन्न इत्यत्र पर्यवसन्न इति मतेनाऽऽद्यः पक्षः । उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपधेयेपि भेदोस्तीति मतेन द्वितीयः कल्पः । नकोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधस्तु नास्ति ।

तद्धितवुग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अवच्छेदः संकोचः । स च यद्यपि शक्तेर्निरवयवतया न सम्भवति तथापि तदितरस्मिंस्तात्पर्यविरहएव शक्तिसङ्कोचोत्राभिमतः । सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमेपि तात्पर्यं क्वचिदेवेत्यस्य निर्विवादत्वात् । शक्तिः परं कारणतापरपर्याया सर्वत्र दुर्वारेत्युक्तम् । न चैवमन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्य निर्विषयता । पौरुषेयसङ्केतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसम्बन्धस्य विना प्रमाणं बहुषु न कल्पनमिति तदर्थात् । गौणमुख्यविभागोपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धन एव गाव्यादीनामसाधुतापि सङ्केतविरहे सत्येव । अत एव प्रसिद्धेपि पक्षे गोण्यादीनां गोण्यां साधुत्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । उक्तं च । व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् । नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमोभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति ॥ वस्तुतस्तु साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेप्येषामनुशासनविषयतास्त्येवेति पस्पशायां साधुत्वनिर्वचनप्रसङ्गेनोपपादितम् । तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्येवेति चेत् । सत्यम् । अयस्मयादीनि छन्दसीति भत्वप्रवृत्त्या कुत्वोपयोगिनी पदसंज्ञा प्रतिबध्यते । जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्ना तु पदसंज्ञास्त्येव । ससुष्टुभासऋक्वतागणेनेत्यत्र तु विपरीतम् । कुत्वे पदत्वमस्ति जस्त्वे तु नेति विषयभेदेन संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशे परं दृष्टांतता बोद्धव्या । तेनोपदेशेजनुनासिक इदित्यादौ कुत्वाभावो जस्त्वं च सिद्ध्यति । छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यम् । इष्टिरियं भाष्यकृतः । यद्वा । छन्दःशब्दः स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारः, अधिकं कार्यं गौणस्यापि ग्रहणमि-

त्यर्थः । तेन छन्दोङ्गेष्वपि तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या । संज्ञाद्वयसमावेशस्तूभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकवचनात् । षष्ठीयुक्त इति सूत्रे छन्दसि वेति विभज्य एका संज्ञेति नियमस्य छन्दसि विकल्पनाद्वा । यद्वा । अयस्मयादीनीत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजः समुदाया निपात्यन्ते । न तु प्रकृता भसंज्ञैव विधीयते । अत एव कार्यविशेषपुरस्कारसम्भव इति बोध्यम् । तस्मात्कुत्वं नेति स्थितम् । कुशब्दस्याणुदिदित्यनेन संज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्यक्तिविशेषोपहिता सत्तैव वा । शब्दस्वरूपं वा तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति पस्पशोक्तरीत्या व्यक्तिविशेषणतया भानाभ्युपगमात् तथाचोक्तत्रितयान्यतमत्वमिह त्वप्रत्ययार्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रित्य तथाभूतधर्मस्य त्वतलर्थताया वक्ष्यमाणत्वात् यद्वा प्रकृतिः शब्दस्वरूपपरा प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मतान्तरमपि वक्ष्यते । उभयथापीह त्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो वक्ष्यते । तेन कुत्वं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोर्थः । आह च । सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता । संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति ॥ इत्थं पदविभागः पदसाधुत्वं चोक्तम् । वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः । तथाहि । समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया ऽऽकारादयो वृद्धिं प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्याः । विरूपोपस्थितिस्तु विशेषणीभूतं शब्दस्वरूपमादाय बोध्या । एतेनेन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादि व्याख्यातम् । न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्वाच्ये लक्षणेति ग्राह्यम् । उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः । अत एवोद्भिदधिकरणे विशिष्टविधिपक्षं मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेन दूषयित्वा नामधेयत्वं सिद्धा-

न्तितम् । अन्यथा नामधेयत्वेपि लक्षणायास्तुल्यतया ऽधिकरणस्यासम्भवदुक्तिकतापत्तेरिति दिक्. । स्यादेतत् । किमादैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद् वृद्धिशब्दमावर्त्त्य वृद्धिरिति ये आदैचस्ते वृद्धिसंज्ञा इति व्याख्यानाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञावत्तद्भावितानामेवेति । नाद्यः । सर्वभासः सर्वकारक इत्यादावुत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति सूत्रेण पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु समासस्येत्यन्तोदात्तः । न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता शंक्या । सतिशिष्टेन समासस्वरेण बाधात् । सर्वस्तोम इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासान्तोदात्तत्वे बाधिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव । इह तु कर्मधारयत्वात्समासान्तोदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । किं च तावती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ तावद्भार्यो न सिद्ध्येत् । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । शालीयो मालीय इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य छप्रत्ययस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । किं चैवमाम्रमयं शालमयमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति नित्यो मयट् न स्यात् । किं चाम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणः फिञ्न स्यात् । ननु प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिति फिनाप्येतत्सिद्धम् । नन्वत्र फिञ्फिनोः स्वरे रूपे वा विशेषोस्ति । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वात् । न चाम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्त्तव्य इति वाच्यम् । जातेश्चेत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः । न चाम्रगुप्तायनेश्छात्रा इति वृद्धाच्छे विवक्षिते फक्फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विकल्पेनाम्रगुप्तीया आम्रगुप्तायनीया इति द्वैरूप्यमिष्टं तच्च फिञं विना न सिध्यतीति वाच्यम् । फक्फिञोरित्यत्र यूनीत्यनुवृत्त्या

त्वदुदाहृतरूपद्वयस्य सिद्धान्तेऽप्यसम्मतत्वात् । अत एव तत्र यून्येवोदाहृतम् । यस्कस्यापत्यम् । शिवादिभ्योण् । यास्कः तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यच इति फिञ् यास्कायनिः तस्य छात्रा यास्कीया यास्कायनीया इति तस्मात्फिनाप्येतत्सिद्धौ किमर्थं फिञेवेष्यतइति चेत् । उच्यते। उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचामुदीचां वाचार्याणां स्वस्वमतप्रच्युतिरेव तावद्दोषः। सिद्धान्ते ह्युदीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टः प्राचां त्वनिष्टः । उक्तरीत्या तूदीचां न सिद्ध्येत् । प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयोरपि स्वमतप्रच्यवः। तथा च ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे जहर्थेत्यादौ गुणे रपरत्वे च कृते ऽनजन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्राप्तौ नियमानुपपत्तेर्ऋतो भारद्वाजस्येतीदं विधायकं स्यात्ततश्च पेचिथेत्यादाविण्न स्यादिति दूषणे प्राप्ते अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य । उपदेशे त्वतः। भारद्वाजस्येत्येव । तत, ऋतः। भारद्वाजस्येति निवृत्तम् । एवं च सकललक्ष्यप्रसिद्धिरिति सूत्रभंगेन समाधाय भाष्यकारो वक्ष्यति। सिध्यत्येवम् । अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीति । अत एवाचस्तास्वदित्यत्रोपदेशेऽत्वत इत्येतदुपदेशग्रहणमपकृष्य सिद्धान्तयिष्यतीति दिक्।

किं च फिनि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे 'फेश्छचे' ति छठकौ न स्याताम्। तत्र हि फिञेव गृह्यते न तु फिन्, वृद्धादित्यधिकारादिति स्थितम्। ततश्चाम्रगुप्तायनीय आम्रगुप्तायनिक इति न स्यात् । न च यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव परिगणनादन्येभ्यश्छठकौ न भवत एवेति वाच्यम् । भाष्यकृता परिगणनस्यानाश्रयणात् । अन्यथा ऽत्रैव सूत्रे सौवीरेष्विति किं, तैकायनिरितिप्रत्युदाहरणं न सङ्गच्छेत । तैकायनि-

शब्दस्य तत्रापाठात् । अत एव यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते । तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः तस्यापत्यं युवा 'फेश्छच' तैकायनीयस्तस्य छात्राः युवप्रत्ययस्य लुकि कृते वृद्धाच्छः तैकायनीया इति । नहि सति परिगणने तैकायनेश्छः सम्भवति न वा तल्लोपः । अत एवं यूनि लुक्सूत्रे स्थित्वा परिगणनमर्वाचीनमिति हरदत्तादयोप्याहुः । अपि च फिञि सत्याम्रगुप्तायनेरपत्यं युवा प्राग्दीव्यतोण् । तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो' रिति लुक्याम्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं पितरि पुत्रे चेष्यते । फिनि तु सति तन्न स्यात् । ञितः परत्वाभावात् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः ।ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः । किं च तद्भावितग्रहणपक्षे मालादीनां चेत्यनारम्भणीयं स्यात् । प्रस्थे वृद्धमकर्क्यादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तत्वसिद्धेः । अपि च वृद्धिशब्दे तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणाद्गौरवम् । मृजेर्वृद्धिरित्यादिविधिप्रदेशेष्वितरेतराश्रयणपरिहाराय सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञा विज्ञेया स्यादिति चापरं गौरवमिति । अत्रोच्यते । आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा । नचैवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्र ह्युत्तरपदग्रहणं स्वर्यते । स्वरितेनाधिकारो विज्ञायते । तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते । यथा सर्वपाञ्चालः सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः । इदं च तद्भावितग्रहणेप्यवश्यं वक्तव्यमेव । अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारक इत्यादावतिप्रसक्तेः । एवं तावद्भार्येप्यदोषः । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यन्निमित्तं तत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेधात् । वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्स्ना वृद्धिः प्रतीयतइत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये । यत्कृत्स्नायां वृद्धेर्निमित्तमिति । न च वै-

याकरणभार्ये तथा सौवश्वभार्ये ऽतिप्रसङ्गः। फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात्। ऐचौ प्रति फलोपधानमप्यस्तीति चेन्न। तयोर्वृद्धिशब्देनाविधानात्। केचित्तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते। वैयाकरणे तु ऐचं प्रति तद्धितो न निमित्तं निषेधसान्नियोगशिष्टतामात्रेणातिप्रसङ्गभङ्गात्। तेन वैयाकरणभार्ये नातिप्रसङ्गः। परिषदोण्यः पारिषद्या भार्येत्यादौ त्वाकारमात्रोपहितत्वेपि स्वरूपयोग्यता सकलवृद्धिं प्रत्यस्तीत्याहुः। तस्मात् 'आवृत्तौ गौरवापत्तेः शालीयादेरसिद्धितः। मालादीनां चेति लिङ्गाद्व्यासन्न्यायात्तथैव च॥ भाविसंज्ञात्वविज्ञाने गौरवाच्चेह निश्चितम्। आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा विधीयते'॥ अनर्थकं साध्वनुशासनं प्रयोगनियमार्थमादेशार्थमागमार्थं विशेषणविशेष्यभावार्थं चेदं सूत्रमिति षट्पक्षी तु भाष्यएव निराकृतत्वादसम्भवदुक्तिकत्वाच्च नेह तन्यते। संज्ञासंज्ञिभावे सत्यपि का संज्ञा कः संज्ञीत्यत्र तात्पर्यग्राहकास्तु बहवो न्यायाः। तथाहि। 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्। तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमि'त्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च प्राथम्यन्तावत्संज्ञित्वे लिङ्गं तच्चादेङ्गुण इत्यादौ स्पष्टमेव। वृद्धिसंज्ञासूत्रे तु मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेपि वक्ष्यमाणैर्न्यायान्तरैरादैचां संज्ञित्वे निर्णीते सत्यादैज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपूर्वीज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधाभ्युपगमात्तज्जनकीभूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथम्यान्न व्यभिचारः। पदानुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते। इदं च शाब्दबोधे हेतुरिति यैर्नेष्यते तेषामासन्नानासन्नकथोच्छेदः स्यात्। पदसमूहालम्बने सकलपदानां पदार्थस्मरणे च सकलपदर्थानां विषयत्वाविशेषात्। आवृत्तिश्च संज्ञात्वे लिङ्गम्।

व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात्। भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्वसंज्ञात्वे क्वचिन्निर्णीयेते। बहूनां ह्येका संज्ञोचिता। लाघवात्। न त्वेकस्य बह्व्यः संज्ञा, गौरवात्। न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बह्व्यः संज्ञाः इष्यन्तएव। तत्तत्प्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यात्। कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञावत्। तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च। लघ्वक्षरत्वमपि टिघुभादौ संज्ञालिङ्गं यथायथं बोध्यम्। इह त्वावृत्त्या ऽभेदेन च वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थिते तद्बलेन श्रुतानुपूर्वीभङ्गादादैचां प्राथम्यमपि योजनीयम्। यद्वा। स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते इति पक्षं विहाय व्यवहाराय नियम इति पक्षे योज्यम्। अन्येपि कार्यकालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक्। एतेनार्द्धधातुकं शेषः कृदतिङ् अपृक्त एकाल्प्रत्ययः स्वंरूपंशब्दस्य अणुदित् तपर आदिरन्त्येन येनविधिस्तदन्तस्येत्यादावपि व्यभिचार उद्धृतः। तत्रापि विपरीतानुपूर्वीकल्पनात्। कल्पकत्वस्य च प्रागेवोक्तत्वात्। पक्षान्तरैरपि समाधानाच्च। अत एव स्थानिवत्सूत्रे वत्करणङ्किमर्थमित्याशङ्क्य स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति भाष्यमप्युपपन्नम्। यत्त्वपृक्त एकालिति परिभाषा न तु संज्ञेत्युक्तम्। तद् वृद्ध्यादावपि सुवचम्। अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्त्तिकस्य तद्भाष्यस्य च प्रतिकूलम्। तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक्। ननु मृजेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः, संज्ञया हि विधिर्विहितानां च संज्ञेति। न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह भाविसंज्ञाविज्ञानं सम्भवति। तस्माद् वृद्धिशब्द एवादेशः स्यात्। अन्यत्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दान्तर्गतस्याकारस्य तत उत्कृष्येह विधातुमशक्यत्वादिति। अत्राहुः। मार्ष्टीत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृज्युपदेशादसाधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यादिना बोध्यते न त्वपूर्व आकारो भाव्यते

येनान्योन्याश्रयः स्यात्। उक्तं च वार्त्तिककृता। सतो वृद्ध्यादिषु निमित्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। अथ लक्षणैकचक्षुष्कः कश्चिद्व्याकरणबलेनैव मार्ष्टीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पित्सेत तथापि न क्षतिः। शालामालादावाकारे श्रुते आत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या मार्ष्टीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात्। सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे त्वात्वजातौ शक्तिग्रहात् शक्त्यनुभवपदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गाभ्युपगमाद्वा। अन्यथा गेहे घटोस्तीति वाक्यादप्यपूर्वव्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक्। अत एव नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति। साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाश्वेरित्यादिना तस्यैव विकल्पापत्तिः। तस्मात्सम्प्रसारणाद्येव विकल्प्यतइति। एषैव लडादिविधौ गतिः। न चैवं साध्वनुशासनत्वभङ्गः। साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधानमिति क्त्वेमेजन्तसूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात्। केवलविधानेपि यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति श्रुतार्थापत्तिं प्रकल्प्य वाक्यात्साधुत्वसिद्धेश्च। इह च प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः। मालादीनां चेत्यादिलिङ्गात्। ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ तथा दर्शनाच्च। यद्यपि गर्गाः शतं दंड्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोधेनेप्सिततमकर्मतया प्रधानभूतस्य शतस्यावृत्त्ययोगात्। तथापीह शास्त्रे यत्नं विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते। अत एव उभे अभ्यस्तं सहेति सहग्रहणं वार्त्तिककृद्वक्ष्यति। भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यति। अन्यथैकाचो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमुभेग्रहणेन। संयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमेवान्वर्थ-

ताविज्ञानार्थमिति यत्नः । अत एव सह सुपेति सहग्रहणं योगविभागेन तिङन्तादिसमासविधानार्थमिति स्थापयिष्यते। इह तपरकरणमैजर्थमीदूदेदितिवदुच्चारणार्थमसंदेहार्थं चेति प्रपञ्चितमेओङैऔजितिसूत्रयोः । यत्त्विहोक्तं वार्त्तिककृता । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति, तत्तु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानणि विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य । भाष्ये त्वभेदका गुणा इति स्थितम् । गुणा उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्तइत्यर्थः । अनङुदात्तो ऽङुदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेह ज्ञापकम्। अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेल्लाघवात् । ननु यद्यभेदका गुणास्तर्हि यद्वक्ष्यति भाष्यकारः हंत्यादेशस्य वधेः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । तथा चैकाच उपदेशइति सूत्रे एकाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । तदेतद्विरुध्येत । अविवक्षाप्रसङ्गात् । अथोच्येत । तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं यत्नेन विवक्षार्थं ज्ञायतइति । एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठे चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीति तद्विरुध्येत । चतुश्शब्दो ह्यव्युत्पत्तिपक्षे नूः संख्याया इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः चतेरुरनिति व्युत्पादनेपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव । तत्स्थानिकस्य चतसृशब्दस्यापि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपत्तौ चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगात् । अपि च अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादन्तादेशस्यानङोपि स्थान्यनुरूपेनुदात्तएवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फलमेव,

प्रत्युत क्रियमाणं तद्यत्नाधिक्येऽप्यविवक्षां ज्ञापयेत् । यदप्येकश्रुत्या सूत्रपाठात्क्व चिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति, तदपि चिन्त्यम् । एवं सत्यनङोऽप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धावुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । उक्तज्ञापनासम्भवाच्च । तथाहि । किं ज्ञाप्यम् । स्वशब्देनानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यतइति । आहोस्विदसति यत्नविशेषे न विवक्ष्यतइति । आद्ये निपातनस्वरो न विवक्ष्येत । अन्त्ये तूदात्तोच्चारणएव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषे स्थिते कथं ज्ञापकोत्थानं मूलशैथिल्यात् । तस्माद् गुणानामभेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भाष्यमुत्तरग्रन्थविरुद्धमेवेति चेत् । उच्यते । विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकमैकश्रुत्यमङ्गीकृत्य पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन तत्रतत्राद्युदात्तनिपातनं करिष्यतइत्युक्तम् । इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसम्भवादुदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तमतो न विरोधः । यद्वा । अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राज्ग्रहणेनैव सिद्धे गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय क्रियमाणमण्ग्रहणं गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति । भेदकाभेदकत्वपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तं हल्सूत्रे । तेन भेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनं करिष्यतइत्यादि भाष्यं बोध्यम् । अत एव चेदमस्त्यदाद्यत्वे अष्टन आ विभक्तावित्यादौ चानुनासिको न प्रवर्त्तते । नन्वण्ग्रहणं हलो यमामिति लोपे ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमिति चेत् । न । उभयज्ञापयत्वेऽप्यविरोधात् । नह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यमिति नियमः । यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात् । अत एवाऽऽत्वविकल्पः कृतात्वस्य षट्संज्ञा चेत्युभयमप्यष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । अत एव च

संहितायामित्यधिकारेण संहिताया अनित्यत्वं कालव्यवायेप्यानङादिप्रवृत्तिश्चेत्युभयं ज्ञाप्यतइति दिक् । एवं चाकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमितीहत्यं वार्तिकमपि भेदकत्वपक्षेण साध्वेव । भाष्ये तु पक्षान्तराभिप्रायेण ऐजर्थत्वमुक्तम्, तदपि यथोद्देशपक्षे बोध्यम् । आदैचां संज्ञाविधावनुवाद्यत्वेन सवर्णग्राहकत्वप्रसक्तेः । कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येनैव वृद्धिसंज्ञा विशिष्टानामादैचां भाव्यमानतया सवर्णग्रहणं न प्राप्नोत्येव । यथा च ज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्न तु वाक्यान्तरेण । तथास्मिन्पक्षे वृद्ध्यादीनामपि, वृद्धिरादैजिति सूत्रं त्विकोगुणवृद्धीतिवत्पदोपस्थापकम् । उपस्थाप्यस्य संज्ञितया परं संज्ञासूत्रव्यवहारः । आद्यपक्षे तु यन्न दुःखेनेत्यादौ स्वर्गशब्दार्थावगमवदिहैव वृद्ध्यादिशब्दर्थावगम इति विशेषः । तदयं निर्गलितः सूत्रार्थः । कृतानामकृतानां चादैचां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यात् । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । अश्वलैतिकशब्दाभ्यां नडादित्वात्फक्यादिवृद्धिः । उपगोरपत्यमौपगवः ॥

अदेङ्गुणः ॥ अदेङां गुणसंज्ञा स्यात् । तपरकरणमिह सर्वार्थम् । तेन तरतीत्यत्राकार एव न तु कदा चिदाकारः । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् । पचन्ति चेता स्तोता ॥

इको गुणवृद्धी ॥ यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इति षष्ठ्यन्तमुपस्थितं बोध्यम् । चेता स्तोता । अहार्षीदित्यादि । इक इत्युक्तेर्नेह । याता ग्लायति उम्भितेति । तथा च वार्त्तिकम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति । ननु नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ज्ञापकेनानिकां व्यावृत्तिसिद्धेः ।

तथाहि । अकारस्य पचतीत्यादौ शपन्तिपञ्चाश्रित्य यथाक्रमं पुगन्तेति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च सूत्रेण सत्यपि गुणे रूपे विशेषो नास्ति । अचिकीर्षीदित्यादौ त्वतोलोपेन वृद्धिर्बाध्यते ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रारम्भपक्षेपि ह्येषैव चिकीर्षक इत्यादौ गतिः । अचोञ्णितीत्यत्र निर्दिष्टस्थानिकत्वेनेक्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । अयासीदित्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि न क्षतिः । वस्तुतस्तु सा परत्वात् सगिड्भ्यां बाध्यते । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वाद्बाध्यतइति तु निष्कर्षः । न च याता वातेत्यादावातो गुणप्रसङ्गः । गापोष्टगिति टकः किरवेनाकारस्य गुणो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तद्धि कित्त्वं सामग इत्यादावल्लोपार्थं क्रियते । यदि त्वाकारस्य गुणः स्यात्तर्हि द्वयोरकारयोः पररूपेण सामग इत्यादिरूपसिद्धौ किं कित्वेन । न चेह चिकीर्षक इत्यादाविव परत्वादांगत्वाच्चातो लोप एवोदाहर्तुमुचितो न तु पररूपमिति वाच्यम् । तावतापि ज्ञापकत्वे बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु नेह लोपेन भवितव्यम् । तत्र ह्यनुदात्तोपदेशेत्यतोनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनार्द्धधातुकस्य विशेषणादार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्यातो लोपो विधीयते । अन्यथा गतो गतवानित्यादावतिप्रसङ्गात् । न चासिद्धवत्सूत्रेण निर्वाहः । तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । किं चाय पय गतौ, आभ्यां क्विप्यत् पदिति रूपं माधवादिभिरुदाहृतं तदपि यथाश्रुते न सिद्ध्येत् । तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणम् । कथं तर्हि धिनुतः कृणत इत्यादावतो लोप इति चेत् । सन्नियोगशिष्टतया उप्रत्ययोपदेशवेलयामेवाकारस्यापि बुद्ध्यारोहादिति केचित् । अन्ये तु धिन्विकृण्व्योरचेति सौत्रक्रमानुरोधात्प्रथममकारादेशस्तदनन्तरं चशब्दाकृष्ट उप्रत्यय इति नोक्तदोष इत्याहुः । नन्वेवं

सामगायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादातोधातोरित्यालोपः स्यादिति चेत्। अत्र कैयटः। अकारमाश्रित्य कृतो यशब्दः सन्निपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयति। दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवतीत्येओङ्सूत्रे स्थित्वा समाहितवान्। तस्यायमाशयः। यादेशे हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकम्। तद्विधावत इत्यनुवृत्तेः। तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्त्तितस्तथाप्यत्वमात्रमादेशेऽप्यनुवर्त्तते। तदपि चेल्लोपेन निवर्त्येत तर्हि परिभाषाविरोधः। दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते। न चैवमंशान्तरेऽपि तद्बाधोऽस्त्विति वाच्यम्। तदबाधेऽप्युपपत्तेः। प्रकृतसूत्रे एओङ्सूत्रे च गापोष्टक्किस्त्वस्यानन्यार्थतां वदन् भाष्यकारश्चात्र प्रमाणम्। एतेन शुभंयाशब्दस्य नपुंसके ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे दीर्घे च सत्यातोधातोरित्यालोपे च शुभंयय इत्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम्। अत एव नपुंसके श्रीपं ज्ञानवदिति ग्रन्थं श्रीपायेति रूपपरतया यथाश्रुतमेव समञ्जसं भङ्क्त्वा माधवानुरोधेन प्रायेण ज्ञानवदिति व्याचक्षाणा अपि प्रत्युक्ताः। तथा ग्लायतीत्यादौ सन्ध्यक्षराणामप्युपदेशसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति। इतरथा हि एकारमेवोपदिशेत्। मात्रालाघवविरहेऽपि प्रक्रियालाघवसत्त्वात्। न चैवमायादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम्। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यतइति न्यायात्। गुणं प्रति ह्यैकारोपदेशोऽनर्थकः। ग्लै इत्यस्यापि सुपठत्वात्। आयादेशस्य तु निमित्तमेव। न च ग्लायइत्येव पठ्यतामिति वाच्यम्। तथा सति हि त्वया ग्लायतइति रूपं न स्यात्। यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात्। जग्लावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च। यत्तु एकाजजन्तत्वाभावादिट्प्रसङ्गेन ग्लातेत्यादि न स्यादिति।

तन्न । अनुदात्तोपदेशेष्वेषां सुपठत्वात् । न चैवमग्लासि-ष्टामित्याद्यसिद्धि, रनादन्तत्वेन सगिटोरसम्भवादिति वा-च्यम् । लोपो व्योरिति यलोपे कृते सगिटोः सुलभत्वात् । सन्निपातपरिभाषा त्वनित्येति क्रातितुग्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । तेन वल्सन्निपातेन कृतो यलोपो वल्सन्निपातविघातकमपीटं प्रव-र्तयिष्यत्येव । अनित्यताश्रयणेनैव हि दाक्षिः गोद इत्यादा-वदातोर्लोपः । अन्यथा इञ्कप्रत्ययौ प्रति तयोरुपजी-व्यत्वाल्लोपो न स्यात् । अस्तु वा सन्निपातपरिभाषाश्रयणा-दग्लासिष्टामित्यादि न सिध्येदित्यपि यान्तोपदेशे दोषान्तरम् । सर्वथापि संध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्याद् गुणो न । आयादयस्तु भवन्त्येवेति सिद्धम् । स्यादेतत् । आदेच इत्यात्वमपि तर्हि बाध्यतां, नह्येजुपदेश आत्वस्य निमित्तम् । ग्लै इत्युपदेशेपि तस्य सुकरत्वा-त् । शिति गुणनाशित्यात्वेनैचोपहारे प्राप्ते ऐजुपदेशसामर्थ्येन गु-णात्वयोर्मध्ये कतरद्बाध्यं कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभय-बाधध्रौव्यात् । न चैवमात्वविधेः कोवकाश इति वाच्यम् । धेट् पाने शो तनूकरणे इत्यादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात् । नन्वेवमादे-त्त्व इत्येव ब्रूयात् । तथा चैज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् । न । उत्तरार्थत्वात् । मीनातिमिनोतीत्यत्र ह्येच इत्यनुवृत्त्या आ-कारान्तानामेजन्ताः प्रकृतय एजन्तानामपीकारान्ता इति घुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यति । अत्राहुः । अन्य-तरबाधेनैव संभवे उभयबाधकल्पनं तावदन्याय्यम् । तत्र यद्य-णुरापि विशेषो नावधार्येत तर्हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभय-बाधः । अस्ति चेह विनिगमकम् । न ध्याख्येति सूत्रे ध्याय-तेः कृतात्वस्य निर्देशेनात्वाबाधज्ञापनात् । किञ्च एज्ग्रहण-सामर्थ्यादप्यात्वं भवति । यत्तूक्तमुत्तरार्थं तदिति । तन्न । मी-

नातीति सूत्रेण हि नैचःस्थाने आत्वं विधीयते किन्त्वेज्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवान्त्यमात्रस्यात्वं विधीयते । अन्यथा दाय इत्यादौ भावे घञं बाधित्वा एरच् स्यात् । ईषद-वदानः स्ववदान इत्यातो युच न स्यात् । अवदाय इति श्याद्व्यधेति णो न स्यात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं षष्ठएव भाष्यकृता । एवं चैङ्निमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमानेपि दापयति मापयतीत्यादि सिध्यत्येव णिचो गुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वृद्ध्या गुण-बाधेपि योग्यतानपायात् । न चेह फलोपधानं विवक्षितम् । आत्वस्यैज्विषये प्रागेव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । अन्यथा घञ्-युच्णप्रत्यया न स्युरिति समनन्तरमेवोक्तम् । तस्मादात्वं भव-त्येव । गुणस्त्वैकारोपदेशसामर्थ्याद् बाध्यतइति स्थितम् । व्यं-जनानां गुणः स्यादिति परमवशिष्यते । ततश्च ईहितेत्यत्र हकारस्य कंठ्यत्वादकारः स्यात् उम्भितेत्यत्र भकारस्यौष्ठ्य-त्वादोकारः ततश्च येता उनवितेति स्यात् । ईकार-स्य यणि कृते ऽकारस्येटा सहाद्गुणः । न त्वल्लोपः । आ-र्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात् । उम्भेश्चानुस्वारपरसवर्णयोर्गुणे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वादिति, नैष दोषः । सप्तम्यां जनेर्ड इत्यत्र डप्रत्ययस्य डित्करणं ज्ञापकम् न व्यंजनस्य गुणो भवतीति । यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्या-र्द्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारे गुणे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणइति पररूपे च सिद्धं रूपमुपसरजो मंदुरज इति तार्कि-टिलोपार्थेन डित्करणेन । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । प्रजने सर्त्तेरित्यप्प्रत्ययो घञोपवादः । प्रजनः स्यादुपसर इति संकीर्णवर्गे ऽमरः । प्रजायतेस्मिन्प्र-जनः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी । उपसरे जात

उपसरजः, मंदुरायां जातो मन्दुरजः ङ्याापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः । न च डकारः श्रवणार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति कृतटिलोपनिर्देशाल्लिङ्गात् । ननु नेदं लिङ्गं जै क्षये इत्यस्य कप्रत्ययान्तस्य ज इति निर्देशोपपत्तेः । कथं तर्हि कर्मण्युपपदे विहित आतः कः प्रावृषिज इत्यादौ स्यादिति चेत् । द्विपः पादप इत्यादिसिद्धये सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमात् । सत्यम् । डकारस्य श्रवणार्थत्वे इत्संज्ञाशास्त्रं बाध्येत । न च प्रयोजनाभावः ।टिलोपार्थत्वात् । न च गुणेनान्यथासिद्धिः । तदभावस्यापि ज्ञाप्यत्वात् । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । डकारस्य श्रवणार्थताभ्युपगमे सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्त्तकत्वात्सिद्धमिति वृद्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्च । नन्वसाति डित्त्वे रूपं न सिध्यति । नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसङ्गात् । न च निरनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपाच्छुद्धो भविष्यतीति वाच्यम् । पररूपविधानेऽपि गुणानामभेदकतया पर्यायेण सानुनासिकप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति । मैवम् ।एङि पर इतीयता सिद्धे रूपग्रहणादधिकाद्यत्नाद् गुणविवक्षोपपत्तेः । तस्य त्वेतदेव फलम् । यादृशं परस्य रूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा स्यादिति । तस्माज्जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । एवं चेग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति वार्त्तिकमसङ्गतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्थं सिद्धान्तमाह । उक्तरीत्या ज्ञापकेनैवात्सन्ध्यक्षराणां निरासेऽपि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमेव । यच्चूक्तं जनेर्डवचनं ज्ञापकमिति । तन्न । गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुणे क्रियमाणे आन्तर्यत

ओकारः स्यात् । ततश्च नगः अगः अभ्युद्गः समुद्ग इत्यादि न सिध्येत् । ततश्च तत्र चरितार्थं डित्त्वं कथं व्यञ्जनस्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति । ननु जनेर्ड इत्येव डप्रत्ययो गमेर्न विधीयते किं तु गमेश्च अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति प्रकरणे पठितेनान्यत्रापि दृश्यतइति वार्तिकेन डप्रत्ययान्तरमेव । तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्ययं ड इति । सत्यम् । सप्तम्यां जनेर्ड इति प्रकरणे तावदन्येष्वपि दृश्यतइति सूत्रेण डो विधीयतइति निर्विवादम् । तत्र चान्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डो दृश्यतइत्यक्षरार्थः । तेनाजो द्विजोऽनुज इत्यादि सिद्धम् । एवमपि धात्वन्तराड्डविधायकाभावात्परितः खाता परिखेत्यादि न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य तत्र वार्त्तिककृतोक्तमन्येभ्योपि दृश्यतइति । अयं च सौत्रदृश्यपिग्रहणसूचित एवार्थो वार्त्तिकेन विवृतो न त्वपूर्वः संगृहीतः । तथा च तत्र वृत्तिकार आह । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति । परितः खाता परिखेति । दृशिग्रहणात्कारकान्तरे कालान्तरे चेत्यादि तत्रैव स्पष्टम् । एवं स्थिते सौत्रेणैवानेन परिखेत्यादेरिव नगोगइत्यादेरपि सिद्धावन्तात्यन्तेति प्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमेव । क्रियमाणं वा एतत्सूत्रसिद्धार्थविवरणपरतया नेयमित्याशयेन भगवतोक्तं । गमेरपि ह्ययं डो वक्तव्य इति । नन्वेवमपि डित्त्वं व्यर्थमेव । गमेर्विचैव सिद्धे गमेर्डोरिति डो प्रत्ययविधानेन मकारस्य गुण ओकारो न भवतीति ज्ञापितत्वात् । तस्माड्डप्रत्ययस्य डित्त्वं पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापकमेव । किं च । डोप्रत्ययविधानमेव व्यञ्जनस्य गुण इति ज्ञापयति । अन्यथा विचैव सिद्धौ किं तेनेति चेत् । न । विचि हि सति गुणः क्रियमाणः सानुनासिक ओकारः स्यादिति निरनुनासिकसिद्धये डोप्रत्ययविधानादिति

दिक् । अत्र वदन्ति । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यंजनस्य गुणो भविष्यति । यत्तु शास्त्रातिदेशोयं कार्यातिदेशो वा, आद्ये ऊर्णुनविषतीत्यत्रेव द्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावेन तँतँ अउइति स्थिते सन्यत इतीकारः सानुनासिकः स्यात् । द्वितीये लभ्या-सकार्यं दुर्लभमितिं । तन्न । आद्ये गुणानां भेदकत्वादिमौ इमे इतिवदुपपत्तेः । द्वितीयेपि बभ्रूर्जुहूरित्याद्यर्थं धात्वधिकारीयद्वित्वे ऽभ्याससंज्ञास्वीकारात् । अत एव लिटिधातोरिति सूत्रे धातुग्र-हणानुवृत्तेरापाततो भाष्ये प्रदर्शितत्वेपि ष्यङ्विधिभाष्ये ऽननु-वृत्तेरेव सिद्धान्तिततया भाष्याशयस्येत्थमेव वर्णनीयत्वादिति दिक् । किञ्च । यथा स्थानेन्तरतमपरिभाषा संस्कृतावनुना-सिकपरसवर्णविधी स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे एतन्मुरारिस्त्वं करोषीत्यादिकं विषयं लब्ध्वा चरितार्थौ चतुर्मुखः कुण्डं रथे-नेत्यादौ न प्रवर्त्तेते इति हयवरट्सूत्रे सिद्धान्तितम् । तथेहापि सार्वधातुके जुसि गुणः सिचि वृद्ध्यादयः नेता अबिभयुः अ-नैषीदित्यादौ चरितार्था, उम्भिता अनेनिजुरभैत्सीदित्यादिषु न भविष्यन्तिं । न चैवं नेता अनैषीदित्यादावेव स्था-नगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तर्यलाभाच्चेता अचैषीदित्यादौ प्रमाणा-न्तर्यविरहेण गुणवृद्धी न स्यातामिति वाच्यम् । सृघस्यदः क्म-रजिति क्मरचः क्नोश्च क्त्करणेन प्रमाणतआन्तर्यस्यानिव क्षा-या ज्ञापनात् । न चैवमपि ईहिता ईशितेत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्वि-वृतयोश्च हकारशकारयोस्तादृशावेवादेतौ स्यातामिति वाच्यम् । नाज्झलाविति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणामीषद्विवृ-तताया: सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । न चैवं विवृतकरणाः स्वरा-स्तेभ्य एओ विवृततरावित्यादि शिक्षानुरोधाच्चेता नेतेत्या-दात्रपि गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृताविवृततरत्वकृतवैलक्षण्यसत्त्वादिति

वाच्यम् । तथासति विधेर्निर्विषयतापत्तेः, जयः करणमित्यादिनिर्देशैः क्नुसन्क्मरच्भभृनीनां कित्त्वेन चेकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेषु तु गुणाप्रवृत्तिरेवोचिता । तथा च निर्देशाः यातिवातिद्रातिप्सातिं, ध्यायतेः सम्प्रसारणं च, वहतिचिनोतिदेग्धिषु चेत्यादि । अथ क्नोः कित्त्वेनापि गुणवृद्धिविधावन्तरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न । सत्यामपीक्परिभाषायामीकारस्याकारादिनिवृत्तये ऽन्तरतमपरिभाषाया आवश्यकत्वादिति । तदेवं ङओर्ङित्त्वाद-नान्तर्याभिर्देशाच्च निराकृतं व्यञ्जनं भाष्यएवैच आकारश्च निराकृतः । तस्माद्व्यर्थं सूत्रमिदम् । अथ यद्युत्तरार्थता, विभज्य योगं किमिति परिभाषात्वमिष्यते । अत्रोच्यते । क्ङिति चेति सूत्रे चकारस्य इतिशब्दपर्यायतामाश्रित्येक इति ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इति तावल्लक्ष्यते । अन्यथा लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणोपि निषिध्येत । औपगवादिस्तु तस्यावकाशः । तथा पौरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात् । एवं स्थिते यदीयं परिभाषा प्रत्याख्यायते तदा कथञ्चित्तत्रतत्र गुणवृद्धिविधाविकामेव स्थानित्वपर्यवसानेपीक इति पदानुच्चारणेनेग्लक्षणत्वविरहान्निषेधो न प्रवर्त्तेत । ततश्च कृतः कृतवान् कुरुनः छिन्नं छिन्नवानित्यादि न सिध्येत् । निषेधसूत्रं च निर्विषयं स्यात् । परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योरप्रसिद्धत्वात् । तदेतत्स्फुटीकृतं भाष्यकृता । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणमिति । तस्य ह्ययमाशयः । यद्यपि सिचि वृद्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते । तथापीग्लक्षणत्वं विना निषेधो न प्रवर्त्तेत । तस्मादुत्तरार्थं निषेधप्रवृत्त्यर्थं च वृद्धिग्रहणमिति । एवं च वदता न्यायसाम्याद् गुणग्रहणस्याप्येतदेव

प्रयोजनं सूचितम् । कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेणेकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थता वर्ण्यतइति चेत् । शृणु । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्जुसिचेतिगुणौ तावदलोन्त्यपरिभाषयाङ्गान्त्ये ऽलि प्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिभिरात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनेभ्यो व्यावर्त्तिताविक्ष्वेव विश्राम्यतः । मिदि पुगन्तलघूपधादिर्गुणेषु तु स्थानी निर्दिष्ट एव । तथाहि । मिदेर्गुण इत्यत्र मिद इर्मिदिस्तस्य मिदेरित्यर्थः, पुक्यन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधाचेति समाहारद्वंद्वात् षष्ठी । न चैवं यापयतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सन्निपातलक्षणपरिभाषयादन्तलक्षणस्य पुको गुणाप्रवर्त्तकत्वात् । ऋच्छत्यॄतामित्यत्रापि द्वयोर्ऋतोर्दीर्घस्य चेति त्रयाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः । तद्यथा । आ च ऋच्च ऋतः, ऋच्छतेरा ऋच्छत्या स च ऋतश्च तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषद्वंद्वोभयगर्भो द्वंद्वः । ऋच्छत्या च आ च ऋतश्चेति त्रिपदद्वंद्वो वा । तेन ऋच्छत्यृकारस्य स्थानित्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु चतुर्णामिह प्रश्लेषो बोध्यः । तेनारिवान् सर्वभ्रूणान्यारुषीत्यादावर्त्तेः क्सौ गुणः सिद्धः, पुनर्विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा क्सोः कित्करणसामर्थ्यात्तितीर्वानित्यत्रेव गुणो निषिध्येत । एतच्च क्सुश्चेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यामः । तथा ऋदृशोऽङीत्यत्राप्युरङि गुण इति योगो विभज्यते । ततो दृश, उरित्याद्यनुवर्त्तते । स्थूलदूरेति सूत्रेपि योगविभागः कर्त्तव्यः स्थूलदूरयुवह्रस्वानां यणादिपरामित्येको योगः, क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः इति योगान्तरम् । तत्र स्थवीयानित्यादावोर्गुणेन सिद्धम् । आभीयस्यासिद्धत्वस्य श्नसोरल्लोपं इति तपरकरणेनानित्यताज्ञापनात् भाष्यकृता प्रत्याख्यानाच्च । यण आदिर्यणादिः ततः परमिति समासः । तथा च क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदी पकारदकारौ

ततःपरस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यामेव च पूर्वस्येकारस्योकारस्य च गुण इत्यर्थः तादित्थं गुणाः सर्वे इकि विश्रान्ताः। मृजेर्वृद्धावप्यच इत्यपकृष्यते। मृजेर्वृद्धिरचः,ततो ञ्णिति, अच इत्येव। न चैवममार्ड् इत्यत्राटोपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्। लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे परत्वाद् वृद्धौ सत्यामट्। तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति। सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्। यदा त्वासिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानाय ल्लुङितिद्विलकारकनिर्देशमाश्रित्योपदेशे आर्द्धधातुकइत्यनयोरन्यतरदनुवर्त्त्य वा लावस्थायामेवाट् क्रियते। एरनेकाच इति विभज्येणो यणित्यनुवर्त्त्यानेकाचश्चेत्तर्हीण एवेति नियममाश्रित्याद्ध्यैयातामित्यादौ यण् वार्यते। तदा लावस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति। लकाराणां ङित्त्वेन मृष्ट इत्यादाविव तन्निषेधात्। ततश्चान्तरङ्गत्वादडागम एव। तथाप्यन्त्याभावेन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्याटो वृद्धिर्निवर्तनीया। परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाज्विशेष्यते येन नाव्यवधानन्यायाच्च सिद्धममार्ड् इत्यादि रूपम्। सिचि वृद्धावपि विधेयायां नास्तीक्परिभाषाया उपयोगः, व्यावर्त्याभावात्। न चाचिकीर्षीदित्यकारो व्यावर्त्यः। ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनादल्लोपेनैव सिद्धत्वात्। अन्यथा चिकीर्षक इति न स्याच्चिकीर्षायक इति च प्रसज्येत। आकारस्य तु नास्ति विशेषः सगिड्भ्यां बाधश्चेत्युक्तम्। एजन्तमपि न सम्भवति, आत्वविधानात्। उदवोढामित्यादौ तु ढलोपस्यासिद्धत्वात्। रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विबन्तानां सत्यामसत्यां वा वृद्धौ न कश्चिद्विशेषः। गोशब्दात्क्विप्यगवीदित्यत्रापि नातिप्रसङ्गः। ऋत इद्धातोरित्यतोनुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजाक्षिप्तस्य धातोर्विशे-

षणे सति धातुरेव यो धातुर्न तु कथं चित्प्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति कैयटादयः । नन्वेवं कवेः अकवायीत्, विधोः अविधावीत्, पितुः अपितारीत् । अन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिर्बाधतइति वदन्माधवो विरुध्येत । सत्यम् । यत्रविरोधः सम्पादनीय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं वर्णनीयम् । धातोरितिवदोत इत्यप्यनुवर्त्तते । तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यमानं नियमार्थं सम्पद्यते । ओदन्तस्य धातोश्चेद्वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति । यद्वा । नेटीत्यत्र नेति योगं विभज्य मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धानुवृत्त्या वा ओत इत्यनुवर्त्त्यौकारान्तस्य धातो वृद्धिर्निषिध्यते । अथवा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवर्त्त्य सिचि वृद्धिर्नामधाताविगन्तस्य भवति न त्वोदन्तस्येति कथं चित्समाधेयम् । व्यञ्जनेष्वन्तरतमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोरिवातिप्रसङ्ग उद्धृत एव । अभ्युपेत्य तु ब्रूमः । नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । नेटीति निषेधस्तु हलन्तस्य यावती वृद्धिः प्राप्ता सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा तस्याः सर्वस्याः, न तु सूत्रविशेषप्रापितत्वे आग्रहः । तेनाकोषीदमोषीदित्यादौ द्विविधापि वृद्धिर्निषिध्यतइति सर्वं सुस्थम् । तस्मान्निषेधसिद्ध्यर्थमिग्लक्षणतां सम्पादयितुं सूत्रमिति स्थितम् । स्यादेतत् । कृतः कृतवान् छिन्नश्छिन्नवानित्यादौ निषेधसिद्धये गुणग्रहणमस्तु । वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थम् । न च मृष्टो मृष्टवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलम् । योगविभागेन सिद्धत्वात् । तथाहि । मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानन्तरमजादौ क्ङितीति वेत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यम् । मृजन्ति मार्जन्तीत्यादिसिद्ध्यर्थम् एवं स्थिते अजादौ क्ङितीति योगो विभज्यते । नियमार्थं चेदम् । क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेति, तेन मृ-

ष्टो मृष्टवानित्यादिं सिद्धम् । ततोऽजादावपि विकल्पेनेत्येतदर्थं चेति द्वितीयो योग इति । तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति । अत्राहुः । णु स्तुतौ धू विधूनने कुटादिषु पठ्येते । ताभ्यां लुङि अनुवीदधुवीदितीष्यते तत्र सिचि वृद्धेः क्ङितीति निषेधायेग्लक्षणतां सम्पादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति । नन्विहान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गे उवाङि कृते हलन्तत्वान्नेटीति निषेधः सिद्ध इति चेत् । न । सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति सिद्धान्तादुवङः प्रागेव वृद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अन्तरङ्गं बलीय इति तावदचः परस्मिन्निति सूत्रे स्थापयिष्यते । तदविशेषात्सिच्यप्यस्तु । न चैवमचैषीदहैषीदित्यादौ गुणः स्यादिति वाच्यम् । तस्यैव वृद्धिसम्भवेनेष्टापत्तेः । नहीदानीं विधाविग्ग्रहणमस्ति । येनैकारस्य वृद्धिर्न लभ्येत । न चैवमप्यस्तौषीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते ओतो नेति व्याख्यानपक्षे वृद्ध्यसम्भवः, बहुलग्रहणादनिगन्तानां नेति पक्षे त्वचैषीदित्यादावपि दोष एवेति वाच्यम् । ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति तृतीयपक्षाश्रयणेन सर्वसमाधानात् । अकार्षीदित्यादौ तु हलन्तलक्षणा वृद्धिरस्तु । अतारीदित्यादौ त्वन्तरङ्गत्वाद् गुणे हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादेरिति विकल्पं बाधित्वाऽतोल्रान्तस्येति नित्या वृद्धिः । अलावीदित्यादावप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोरतोल्रान्तस्येत्यत्र लोपोव्योरिति लोपेन वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति । मा भवानवीत् । अमवीदित्यत्रापि तर्हि नित्या वृद्धिः स्यादिति चेन्न । णिश्विग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविमव्योः प्रक्षेपेण वृद्धिनिषेधात् । न ह्यस्मिन्पक्षे णिश्विग्रहणमुपयुज्यते औनयीदश्वयीदित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषे-

धसिद्धेः । नन्वेवमवेरिव मवेरपि नित्यं निषेध एव स्यात् । इष्यते तु विकल्पः । नैष दोषः । अतो ल्रान्तस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषेण या नित्या वृद्धिः प्राप्ता सैवेहाविमव्योर्नेत्यनेन मवेर्निषिध्यते न त्वतोहलादेरित्येषापि । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायात् । न चैवं जागर्त्तेरपि तथा-प्रसङ्गः । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यतइति स्वीकारात् । यद्वा । अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्ततइति जागर्त्तावाश्रयणीयं मवतौ तु प्रवर्त्तन्तइति बाध्यसामान्यविशेषचिन्तयोर्बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योश्च लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थाया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमगवीदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्याद्वकारप्रश्लेषादिति वाच्यम् । सिचि वृद्धेरित्यस्या अपि धातुग्रहणेन वारणात् । तस्मात्सिच्यन्तरङ्गाश्रयणेनैवानुवीदधुवीदित्यादेः सिद्धौ क्ङिति चेति प्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति । अत्रोच्यते । वकारप्रश्लेषे सति शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु विकारएवैनमार्या भाषन्तइति पस्पशायां भाष्यकारैरभ्युपगतस्य शव्धातोरपि नित्यवृद्धिप्रसङ्गः, तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्विभ्यां निमानम् । गौरवप्रसङ्गात् । किञ्च । न वयं व्यसनितया सिच्यन्तरङ्गं नास्तीति ब्रूमः । किन्तु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च । तथाहि । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् । अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत । श्नमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्येरन् । देशभेदेनोभयसम्भवात् । न च मध्येपवादन्यायेनोवङेव वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यम् । बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेवं स्यात् । बाध्यस्य सामान्यचिन्तायां तु स्वविषये

प्राप्तं स्वानपवादभूतं सर्वं बाध्यते, यथा ऽचिरइत्येतेन गुणदीर्घोत्वानि । अन्यथा तत्रापि मध्येपवादन्यायेन रेफो दीर्घोत्वे एव बाध्येत न तु गुणम् । तस्य परत्वात् बाध्यस्य च क्व चिद्भेदेन चिन्ता क्व चित्सामान्यरूपेणेत्युभयमपि लक्ष्यानुरोधात्तत्रतत्राश्रीयते । णिश्विग्रहणं चात्र लिङ्गम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति निषेधादवैनयीदश्वयीदित्यादेः सिद्धौ किं णिश्विग्रहणेन । ज्ञापकान्तरमप्युक्तं भाष्ये । यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपीति । अस्यायमाशयः । अतो हलादेरिति सूत्रे ऽद्ग्रहणस्य न तावत्सन्ध्यक्षरादिकं व्यावर्त्यम् । लघुग्रहणेनैव व्युदासात् । इदुदतः परमवशिष्यन्ते अचेतीदकोषीदनर्तीदिति । तेप्यन्तरङ्गेण गुणेनापहृताश्चेत्तर्हि व्यर्थमद्ग्रहणं स्यात् । न चाकुटीदित्यादावुकारव्युदासाय तदिति वाच्यम् । तत्राप्यन्तरङ्गेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे ङित्त्वान्निषिद्धेपि वृद्धेरप्रवृत्तेः । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् । अत एव नान्तः पादमिति पाठे पूर्वरूपनिषेधे सत्ययादयोपि न प्रवर्त्तन्ते । तेन सुजाते अश्वसूनृते इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये । न चैवमपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्याद् वृक्षावित्यादौ नादिचीतिपूर्वसवर्णे निषिद्धे वृद्धिश्च न प्रवर्तेतेति वाच्यम् । भिद्योद्ध्यौ नदे, तौ सदित्यादि लिंगेनापवादे निषिद्धे उत्सर्गोपि न प्रवर्त्ततइत्यस्यासार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् । तदेतत्तत्रतत्रोच्यते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुमिति । तथा च पक्षभेदाश्रयेणातो हलादेरित्यद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितम् ॥ फलमप्यस्ति । यदि हि सिच्यन्तरंगं स्यात्तर्हि चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यः चिरिणोतिजिरिणोतिभ्यां च लुङि सिचि अचेचायीदने-

नायीदचिरायीदजिरायीदिति न स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेति प्रतिषेधप्रसंगात् । यदि तु बाध्यविशेषचिन्तायां मध्येपवादन्यायमाश्रित्य उवङेव बाध्यते न तु गुण इत्याश्रीयते तदाप्येतन्न सिद्ध्येदेव । तस्मात्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवेति सिद्धान्तं साधयितुं बाध्यसामान्यचिंतैवाश्रयणीया । एतदर्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः । अन्यथा न्यायेनैव सिद्धेन्तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन । एवं स्थिते न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यत्र क्ङितिचेति निषेध एवाश्रयणीयस्तथा चेग्लक्षणत्वसिद्धये वृद्धिग्रहणमपीह कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । एवं च सत्यसम्भवादपि वृद्ध्या सिच्यन्तरङ्गं सर्वं बाध्यते । यदि हि स्यात्तर्हि क्वापि सिचीगन्तमङ्गं न लभ्येतेत्यवधेयम् । तथा चेग्लक्षणत्वस्य निषेधप्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्रतत्रात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनादिव्यावृत्तिरपीक्परिभाषयैव सिध्यतीति ज्ञापकवर्णनादिक्लेशोपि नाश्रयणीयः । न चैवं द्यौः पंथाः इममित्यादावपीक्पदोपस्थितिवशादिकामेवौत्वमात्वमत्वं च स्यादिति वाच्यम् । गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्धि शब्दव्यापारोप्याश्रीयते । गुणवृद्धी ये गुणवृद्धी न तु शब्दान्तरेण विहिते इत्यनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा । नन्वचश्चेति सूत्रे ह्रस्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्थास्यति तत्सामर्थ्याद्धिव औत्पथिमथ्यृभुक्षामात्त्यदादीनाम इत्यत्रेक्पदोपस्थानं न भविष्यति । यदि हि स्यात्तर्ह्यचश्चेत्यत्र संज्ञया विधानेतियत्नाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । दिवउदित्यादिष्वगुणवृद्धिसंज्ञकेष्वच्परिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थत्वात् । अष्टन आ विभक्ताविव्यादावैको ऽसंभवेन तत्र चरितार्थत्वाच । तस्मात् द्यौः पन्था इममित्यादिसिद्धयइहापि संज्ञाविधाने नि-

यमं संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्राञ्चः । ननु पन्था इत्यनुदाहरणम्, इतोदिति सिद्धे आद्विधिसामर्थ्यादेवेक्पदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न । ऋभुक्षिऋकारोकारयोरर्थे आद्विधिसम्भवात् । न चेकः सोऽयानन्तर्यविवक्षणाद्येन नाव्यवधानाश्रयणाच्च नैवमिति वाच्यम् । तथापि सम्बुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमित आदित्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । ऋभुक्षणमिन्द्रमित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । आद्विधौ हि वा षपूर्वस्येति तत्सिद्धिरिति दिक् । यत्तु भाष्ये स इममित्युदाहृतं, तत्र स इमं मन्त्रमपश्यदिति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरणमात्रम् । उदाहरणं त्विममित्येव न तु स इत्यपि । तच्छब्दइकोसम्भवेनेक इति नियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । वस्तुतस्तु स इत्यप्युदाहरणं साध्वेव । त्यदादीनाम इति विधिवाक्यम् । तत्र चेक इत्यस्योपस्थितौ द्विदमोरेवात्वं स्यान्न त्वन्येषाम् । गणेन निर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात् । तदोः सः साविति सत्वं हि त्यदादीनामेव तदोर्विधीयते । अत्रेदमवधेयम् । शब्दव्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्तु । इकस्तावित्येतावतैव सिद्धेः । वस्तुतस्तु तावित्यपि व्यर्थम् । इक इत्येव सूत्र्यताम् । सम्पूर्णं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते गुण इति चादेङौ तत्रेक इत्युपतिष्ठतइति व्याख्यानात् । व्याख्याने लिङ्गन्त्वितोदितीद्ग्रहणम् । अन्यथा तत्रापीक्पदोपस्थितावुक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायादकारोकारव्यावृत्तौ च सत्यां किं तेनेति । तदेतदिग्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्येणेग्ग्रहणमात्रसन्ध्यक्षरेत्यादिवार्तिकेन च सूच्यते । अन्यथा हि सूत्रं किमर्थमित्याद्येव ब्रूयात् । यत्तूत्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यमेवेत्याशयेनेग्ग्रहणमित्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनम् । तन्न । पूर्वसूत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरार्थत्व-

स्यापि दुरुपपादत्वात्। समुदायापेक्षायां मण्डूकप्लुतेः सम्बन्धानुवृत्तेर्वा त्वयापि वाच्यत्वात्। इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतया तदंशेपि शङ्कानुत्थानाच्च । इक इति योगः किमर्थं विभज्यतइति प्रश्नबीजमिति चेत्तर्हि गुणवृद्ध्यंशेपि तस्याविशिष्टतया सूत्रं किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक्। यत्तु प्रधानावयवद्वारा समुदायाक्षेपोयमिति,तदपि नातीव शब्दस्वरसानुगुणम्। तस्मादुक्त एवाशयः साधुः। न चैवं गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः । तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । ग्रहणपदस्यानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिपरतया सम्पूर्णसूत्रद्वयावृत्तिसामर्थ्यपरत्वाद्वेति दिक् । एवं चेक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां समर्थ्यतइतीह पर्यवसितोर्थः । ततश्चानेनैकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मृजेर्वृद्धिरच, उरङि गुण, इत्यादि बहुतरयोगविभागाद्याश्रयणेनान्यथासिद्धिवर्णनं नादर्त्तव्यमिति स्थितम् । इयं च परिभाषाऽलोन्त्यपरिभाषायाः शेषो वा शेषिभूता वा तया सह समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा तदपवादो वा पूर्वविप्रतिषेधात्तद्बाधिका वा पदोपस्थापिका वेति सप्तपक्षाः सम्भाव्यन्ते यद्यपि, तथाप्याद्यानां षण्णां दुष्टत्वात्सप्तम एव सिद्धान्तितः । तथाहि । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्र स्वस्वनिमित्तवशात्परिभाषाद्वयं सन्निहितम्। तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवाऽन्त्यमलं नीता अङ्गान्त्यस्य गुण इति, पश्चादिकाऽन्त्यो विशेष्यते तदेक्परिभाषा शेषभूता। यदि तु पूर्वमिकाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिरिगन्तस्याङ्गस्येति, ततः स च भवन्नलोन्त्यस्येति, तदा द्वितीयः पक्षः । तदिदं पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तच्छेषपक्षइति भाष्ये व्यवहृतम्। इह पक्षद्वयेपि मिदे-

गुण इत्यादौ दोषः । यो हि मिदेरन्त्यः नासाविक् यश्चेक् नासावन्त्यः तथा चात्रश्यम्परिभाषायां त्यक्तायां सत्यां विनिगमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुणः स्यात् । तदुक्तं वार्त्तिककृता । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्येति । चकारो हेत्वर्थः । ततश्च सर्वादेशप्रसङ्गो हीति फलितम् । अथ मिद इर्मिदिः तस्य मिदेरित्यादिपूर्वोक्तरीत्या कथं चिदिह सर्वत्रेक एव स्थानित्वं लभ्येत तथापि भिन्नमित्यादावनिग्लक्षणत्वाद् गुणनिषेधो न स्यात् । अथ क्तोः क्त्त्वाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि निषेधस्तर्हि लैगवायनः पौरोहित्यमित्यादावतिप्रसङ्गः । अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिपक्षएव लक्ष्यसिद्धये समाश्रीयताम् । एवं हि ज्ञापकाश्रयणक्लेशोपि न भवति । क्त्त्वेनापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यताम् । एवं हि ज्ञापकमूलकं वाक्यान्तरं न कल्प्यमिति लाघवम् । अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः मिदेरन्त्यस्येकश्च द्वयोरपि गुण इति । मैवम् । स्थानेयोगावयवसम्बन्धरूपस्यार्थद्वयस्य युगपदुच्चारितया षष्ठ्या दुर्लभत्वात् । स्थानेयोगं च विनालोन्त्यविध्यलाभात् । स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिङ्गमिति वक्ष्यते । इक इत्यनेन सहावयवषष्ठीं विनान्वयायोगात् । आवृत्त्यादौ प्रमाणाभावाच्च । एतेन मिदेरन्त्यस्य वेको वेति चतुर्थपक्षोपि प्रत्युक्तः । विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । अस्तु तर्हि तदपवाद इति पञ्चमः पक्षः । तथाहि । गुणविधावङ्गस्येति न स्थानषष्ठी । किन्तु इगपेक्षयावयवषष्ठी । ततश्च लिङ्गाभावादलोन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः । अयमेव च बाधपदार्थः । यदीक्परिभाषा न भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वं तन्मूलकालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिश्च

स्यात्। सत्यान्त्विकृपरिभाषायां तदुभयं नेत्येतावतैवापवादत्व-व्यवहारः। नहि वस्तुतो वचनेन प्रापितस्य बाधः सम्भवति। शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात्। अत एव शास्त्रतात्पर्यसङ्कोचो बाध इत्याहुः। एतेन द्वंद्वापवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातम्। नह्य-नुत्पन्नायां विभक्तौ द्वंद्वस्य प्रसंगः। किन्तु यद्येकशेषो न भवेत्त-र्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वंद्वश्च स्यात्सति त्वेकशेषे तन्नेत्येव तत्त्वम्। अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणो ऽजुहवुरित्यत्रेवानेनिजुः पर्यवेविषुरि-त्यादावपि स्यात्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो भवती-त्यादावित्रिवहितेत्यत्रापि स्यात्। तथा च वार्त्तिकम्। इङ्मात्र-स्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेध इति। अत्र ह्रस्वादीति ह्रस्वस्य गुणः जुसि च ऋतोङि सर्वनामस्थानयोर्वेङितीति गुणचतुष्टयं गृह्यते। ततश्च हे अग्ने अग्नयः कर्त्तरि अग्नये। बाभ्रव्य इत्यत्र यथा ओर्गुणान्तं गुणपञ्चकं भवति। एवं हे अग्निचित् अग्निचितः सन्ति सुकृति अग्निचिते सौश्रुत इत्यत्रापि स्यादिति वार्त्तिकार्थः। यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा दुर्लभा। अग्निचिच्छ-ब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च घेर्ङितीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वार्त्तिक-स्योक्तिसम्भवमित्थं वर्णयन्ति। ह्रस्वस्य गुणो जसिचेति सूत्रयोस्तावद्ध्रस्वेनेग्विशेष्यते। दीर्घव्यावृत्तिश्च फलम्। अ-थानियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठताम्। नहि ह्रस्वस्य स्थानित्वे ऽतिप्रसङ्गोस्ति। अकारस्य ह्यकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात्। तत्रेदं वक्तव्यम्। ह्रस्वान्तस्याङ्ग-स्येको गुण इति सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च हे इन्द्र हे उपगो इत्या-दावनन्त्यस्यापि स्यात्। अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यव-च्छेद्यं स्यात्। तथा च ह्रस्वस्येक इत्यनयोर्न परस्परं विशेषण-

विशेष्यभावः। किन्त्वनयोरेकमङ्गस्य विशेषणमपरमङ्गस्य विशेष्यमिति । यद्वा । ह्रस्वस्येत्येतदङ्गस्य विशेषणं मा भूदित्यङ्गस्य स्थानषष्ठीत्वं बाधितुमनन्त्यस्यापि गुणं सम्पादयितुमिक्परिभाषोपतिष्ठेत । एवमृत ओरित्युभयत्राप्यनन्त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेव । घिसंज्ञा तु वर्णयोरेव न तु तदन्तस्येति पक्षं गृहीत्वा घेर्ङितीत्यस्य अग्निचित इत्यादावतिप्रसङ्गो योज्यः । नह्यस्मिन्पक्षे ऋत ओरित्याभ्यां घेः किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति दिक् । नन्वस्मिन्पक्षे पुगन्तेति सूत्रस्य नियमार्थत्वादीहितेत्यादौ न दोष इति चेन्न । यदि हि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाद्योर्गुणे दोषस्तदवस्थः । यदि तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति नियमस्तथापीहितेत्यादौ दोष एव । अथावृत्त्या द्विविधोपि नियमस्तर्ह्यनेनिज्युरित्यत्र दोषः । नह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं शक्यम् । लघूपधत्वात्सार्वधातुकपरत्वाच्च । हे बुद्धे बुद्धयः पिचवे हितः पिचव्य उगवादिभ्यो यत् । बुद्धये वृद्धयइत्यादावनुपधाभूतेष्वतिप्रसङ्गस्तु दुर्वार एवेति तावद्वार्त्तिकस्य हृदयम् । वस्तुतस्त्वङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन श्रूयमाणेन च ज्युसादिना इको विशेषणात्सकलदोषनिरासे सति तदपवादपक्षोपि समर्थयितुं शक्यतएव । अङ्गमेव प्रत्ययेन विशेष्यतइति गृहीत्वा परं भाष्यवार्त्तिकग्रन्थप्रवृत्तिरित्यवधेयम् । अस्तु तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति क्रोष्ट्रीयसम्मतः षष्ठः पक्ष इति चेन्न। इक्परिभाषाया निरवकाशत्वात् । नहि परस्परपरिहारेणावकाशलाभे ऽसति विप्रतिषेधः । तस्माद्यदि सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्याश्रीयते तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायादपवादत्वमस्त्येव । यदि त्वसम्भवे बाध्यबाधकभावो, ऽस्ति चेह सम्भवो यदुभयं स्यादित्याश्रीय-

ते तर्हि तच्छेषादिष्वन्यतमपर्यवसानं न तु क्रोष्ट्रीयमतस्याव-काश इति स्थितम् । तस्मात्पदोपस्थापनमिति सप्तमः पक्षः सिद्धान्तसम्मतः । तथाहि । इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । न तु संज्ञिपरम् । स्वंरूपमिति वचनात् । न चाशब्दसंज्ञेति निषेधः,षष्ठ्यन्तस्यासंज्ञात्वात् । तदयमर्थः । यत्र ब्रूयाद् गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति तत्रेक इति षष्ठ्यन्तमुपतिष्ठतइति । तस्य च पदैकवाक्यतयान्वयोन्तरङ्गोलोन्त्यपरिभाषा तु विधिवाक्येष्ववान्तरवाक्यार्थं बुध्वा तदेकवाक्यतयां सम्बध्यतइति तदन्वयो वहिरङ्गः । ततश्च जुसिचेत्यादाविकोङ्गस्येति सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकाङ्गे विशेषिते स्थानषष्ठी न विहितेति भवत्येवालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः । मिदेर्गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यान्वयस्यासम्भवान्मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठते । न च मिदेरङ्गस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपीक इति स्थानषष्ठ्यस्त्येवेति वाच्यम् । न ह्येषा ऽलोन्त्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यते । अल्समुदायात्मकस्थानिनः परभूताया एव षष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् । इकश्चाल्रूपत्वात् । तथा चालोन्त्यपरिभाषा इक्परिभाषानन्तरोपस्थितिका न तु तया सह युगपदुपतिष्ठते येनाविशेषादुभयोर्निवृत्तिः स्यादिति सकलेष्टसिद्धिः । तच्छेषतदपवादपक्षयोरपि दूषणमुद्धर्त्तुं शक्यमित्युक्तमेव । तदिह सप्तपक्षमिध्ये पक्षत्रयं दुष्टमेव । पक्षचतुष्टयन्तु साध्विति स्थितम् । नन्वेतत्सूत्रमंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेव-किं न स्यादिति चेन्न । एवं हि सतीको गुणवृद्धी नेति नञा संयुज्यैव पठेत् । सर्वस्य द्वे पूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत् । न ह्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वाविशेषे किं चित्संयुज्यु

किं चित्तु विभज्य पठितुमुचितम् । वैरूप्ये हेत्वभावात् । प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तु पारार्थ्याविशेषेप्यसंयुज्य निर्देशो विधेयभेदान्न विरुध्यते । नापीदं विधिसूत्रम् । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षेपि विशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
तृतीयमान्हिकम् ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे तन्निमित्तिके गुणवृद्धी इको न स्तः । लोलुवः पोपुवः मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि कृते यङोचि चेति यङ्लुकि लुङ्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते । यद्यपि कृत्स्नस्य धातोरपि क्व चिल्लोपोस्ति । तद्यथा, दुरीणो लोपश्च । दुःशब्दे उपपदइणो धातो रक् प्रत्ययो भवति धातोश्च लोपः । दुःखेन ईयते प्राप्यते दूरमिति । तथाप्येवंविधे विषये गुणवृद्ध्योः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यम् । अतोत्र धातुशब्देन तदेकदेशो लक्ष्यते । धातुलोप इति च यदि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तदार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्ध्योर्विशेषणं वा तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति त्रयः कल्पाः । तत्राद्ये पक्षे आर्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सति यत्किंचिन्निमित्तिके गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्तके नलोपे च सति प्रेद्ध इत्यत्र प्राप्नुवन्नाद्गुणोपि निषिध्येत । यो हि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशमितीक्स्थानिकत्वस्यापि सत्त्वात् । न चैवमपीग्लक्षणत्वाविरहान्न निषेधः लैंगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यम् । नह्यस्मिन्सूत्रे इक इत्यस्य स्वरू-

पपरतायां प्रमाणमस्त्युत्तरसूत्रे तु चकार इतिशब्दार्थकः प्रमाणमित्याहुः। अस्तु वार्थाधिकाराश्रयणबलेनेहापीक इति स्वरूपपरं तथापि भेद्यतइत्यादौ गुणो न स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्षद्वयेप्यस्त्येवेति बोध्यम्। ननु उपेद्धः प्रेद्ध इत्युदाहरणस्येहोक्तिसम्भव एव नास्ति। तथाहि। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यतइति मते इद्धमित्यत्र नलोपोन्तरङ्गः प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वात्। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शने तु गुणोन्तरङ्ग उभयथापि गुणो भविष्यति। बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोगात्। बहिरङ्गस्य निषेधस्यासिद्धौ गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च। सत्यम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधात्। यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषा नेति। व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः। किं त्वस्मिन्पक्षएत ऐ इति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत ऐत्वं कुतो नेत्याशंक्य बहिरङ्गत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत। तथा च बहिरङ्गस्यासिद्धताबलेन प्रेद्धमित्यादिसिद्धिरिति प्रतिपादनपरमिहत्यं भाष्यमपि विरुध्येत। तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिके अच आनन्तर्यं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न स्यादिति कैयटसम्मत एव नाजानन्तर्य इत्यस्यार्थः साधुः। पचावेदमित्यादौ हि पूर्वं गुणप्रवृत्तिः। तत्र चाजानन्तर्याश्रयणेपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एतं ऐ इत्यत्र तदनाश्रयणाद्युक्त एव बहिरङ्गतयोद्धारः। उपेद्धः प्रेद्ध इत्यादौ तु गुणं प्रापय्य निषेधः कार्य इत्युत्तरकालप्रवृत्तिको निषेधः। तत्राजानन्तर्याश्रयणाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषया सिद्धमेवैतत्। अतोत्रत्यं भाष्यमपि सङ्गच्छते। ननु षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रएषा परिभाषा ज्ञापयिष्यते। तत्र च कोसिचत्को-

स्यादित्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदान्तादित्यस्मिन्नजानन्तर्यं न तूत्तरकालप्रवृत्ते षत्वेपीति कथं कैयटमतं समर्थनीयम् । तस्माद्यत्रान्तरङ्गे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तोक्तरीतिरेव शरणीकर्त्तव्येति चेन्न । कैयटमते अचोरिति द्वित्वस्याविवक्षया सर्वसामञ्जस्यात् । अस्ति ह्युत्तरकालप्रवृत्तिके षत्वे अच आनन्तर्याश्रयणम् । इणः परस्य सस्येत्युक्तेः । एवं च प्रथमपक्षे भेद्य इत्यादौ दोषाभावेपि भेद्यतइत्याद्यसिद्धिरेव दूषणमिति दिक् । द्वितीयपक्षे तु यत्किञ्चिन्निमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् । ततश्च क्नूयी शब्दे इत्यस्माण्णिचि पुकि यलोपे कृते पुगन्तलक्षणो गुणो निषिध्येत । तथा च क्नोपयतीति न सिध्येत् । यदि तु चेलेक्नोपेरिति निर्देशाद् गुणस्तर्हीहापि भेद्यतइत्यस्यासिद्धिरेव दोषः । तृतीयपक्षे त्वार्द्धधातुकनिमित्तके धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् । तत्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणप्रयुक्तं गौरवं तावत्स्पष्टमेव । लोपेन सह गुणवृद्ध्योरेकनिमित्तकत्वं च न लभ्येत । ततश्च भेद्यतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इय इति स्थिते नित्यत्वाण्णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमाणोपि गुणो निषिध्येत । न च णिलोपात्प्रागेवान्तरंगत्वाद् गुणोस्त्विति वाच्यम् । त्रिभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसम्भवात् । उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधतइति न्यायाच्च । अन्यथा दधतीत्यादावन्तरंगत्वात् झोन्त इत्यन्तादेशः प्रवर्त्तेत । न चैवं श्लौ द्वित्वे च कृते अन्तादेशस्य स्थानिवद्भावेनादभ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवात् । किञ्च । समर्थानांप्रथमाद्वेति सूत्रे ऽकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति ज्ञापयितुं

समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते। द्वे एते परिभाषे समानफले इति च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तथा चेहापि पूर्वं गुणो न क्रियते कृतोपि वा निवर्त्तेतजग्मुष इत्यादाविडादिवत् । तस्माद्धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधुः । एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चैकनिमित्तकत्वंलभ्यतइति न कश्चित्पूर्वोक्तदोषः । स्यादेतत् । आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः । तथाहि । इह सूत्रे क्ङिति चेति सूत्रे च निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्णीता इक्पदोपस्थितिरेव सम्बध्येत । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके इक्पदं नोपतिष्ठते । ततश्च बेभिदः मरीमृजो भिन्नो मृष्ट इत्यादौ व्यंजनस्य गुणवृद्धिप्राप्तिः परमेतस्य प्रघट्टकस्य फलं स्यात् । लोलुवादौ तु स्यादेव गुणः । न च परिभाषां प्रति शेषिभूततयार्थतः प्रधानयोर्गुणवृद्ध्योरेव निषेधोस्त्विति वाच्यम् । शाब्दबोधे शाब्दप्राधान्यस्यैवान्वयनियामकताया उचितत्वात् । नहि राजपुरुषमानयेत्यादावर्थतः प्रधानभूतोपि राजा आनयने नान्वेति अपि तु पुरुषएव । प्रकृते च शाब्दं प्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितेरेव । कारकविशिष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात् । आह च । साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यतइति । किं च सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रिययैव सह नञोन्वयो नतु नामार्थेन। तदुक्तम् । प्रसज्यप्रतिषेधोयं क्रियया सह यत्र नञिति । अत एव पुरुषवचनयोरसंकरः । अन्यथा हि घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था न स्यात् । घटाभावस्त्वदभावो मदभावश्चास्तीतिवत्सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्तेः । न हि परमते त्वं नासि त्वदभावोस्तीत्यनयोरर्थे कश्चिद्विशेषः । नञर्थं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थापितस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारताभ्युपग-

मेपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात् । एवं वायौ रूपाणामभावो ऽस्तीतिवद्रूपाणि न संतीत्यत्राप्यस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारकइति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भूतले घटो नास्तीत्यादावधिकरणत्वं क्रियान्वय्येव न तु नञर्थान्वयि । तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थान्वयः । नञो द्योतकतेति निष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरहपरतेति सिद्धान्तः । उभयथापीह गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति । अत्राहुः । क्रिययैव सह विधेरिव निषेधस्यान्वयः शाब्द इति सत्यमेव किन्तु क्रियैव केति संशये त्वदुक्तरीत्या सन्निहितापीक्पदोपस्थितिरिह न सम्बध्यते । तथाहि सति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः । न हि तत्रेक्परिभाषाश्रौत्यपरिभाषयोः फले विशेषोस्ति । एवं स्थिते ऽस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भवत इत्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धी इत्यादिभिरन्वितस्य निषेधान्वये सति गुणवृद्ध्योरभावः फलितो भवतीत्येतावता गुणवृद्ध्योर्निषेध इत्युच्यते । यथा ऽऽघाराग्निहोत्राधिकरणे प्रतीतितः सर्वोपि विशिष्टविधिरेव तात्पर्यतस्तु कश्चिद् गुणविधिरिति सिद्धान्तितं तद्वन्निषेधेपि बोध्यम् । न्यायसाम्यात् । अत एव हि विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभियुक्ताः । तस्माल्लोलुवः पोपुवो मरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धम् । प्रत्युदाहरणं तूच्यते । धातुलोप इति किम् । आर्द्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव गुणवृद्ध्योर्विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुकइति किम् । तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायां मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः एभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यस्तिबादौ सार्वधातुके पिति परे तोतोर्त्ति मोमो-

र्तीत्यादौ निषेधो मा भूत् । राल्लोप इति च्छ्वोर्लोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तकत्वात् । इदं च राल्लोपे क्विङ्द्ग्रहणाननुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तम् । तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचनउदाहरणं बोध्यम् । अनुनासिकादिप्रत्ययत्वेन तत्र राल्लोपप्रवृत्तेः । ननु तोतोर्तीत्यादि प्रागुक्तमप्युदाहरणमस्तु । राल्लोपस्याप्रवृत्तावपि लोपो व्योरिति लोपादिति चेन्न । तस्य वर्णमात्रनिमित्तकतया गुणेन सहैकनिमित्तकत्वाभावात् । न हि तत्र प्रत्ययग्रहणन्तदाक्षेपकं वा किञ्चिदस्ति । अत एव गौधेरादिषु प्रत्ययपरतां विनापि यलोप इति दिक् । इक इति किम् । अभाजि रागः, भञ्जेश्च चिणि घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् । कथं तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् । शृणु । पापच्यतेर्ण्वुलि यस्य हल इत्यत्राहर्यीदमव्यीदित्यादिवारणाय यस्येति संघातग्रहणेऽप्यादेः परस्येति हल्मात्रलोपे कृते ऽतो लोप इति पृथगल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पापचकादौ न वृद्धिः । न त्विह नधातुलोप इति सूत्रस्य कश्चिंदपि व्यापारः । यङ्लुगन्ताण्ण्वुलि पापाचक इति भवत्येव वृद्धिर्नोनावेतिवत् । एतेन न धातुलोप इत्यत्रेक इत्यनुवृत्तेः पापाचक इतिवन्नधातुसूत्रे बेभिदिता मरीमृजितेत्युदाहरंश्च कौमुदीकारः परास्तः । पृथगल्लोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसम्मतत्वे च सति वृद्धेरसम्भवात् । अत एव वृत्तिकारादयोऽप्यत्र सूत्रे ऽच्प्रत्ययान्तान्येव लोलुवादीन्युदाजह्रुः । भिदिमृज्योस्तु यदि यङ्लुक् तर्हि तस्यानैमित्तिकत्वाद् गुणवृद्धी स्त एव । बेभेदिता मरीमार्जितेति यथा । यदि तु यस्य हल इत्यवयवलोपस्तर्हि स्थानिवद्भावादेव गुणाद्यप्रसङ्ग इत्युभयथापि नैतत्सूत्रोदाहरणत्वमित्यवधेयम् । भाष्यकारस्तु यस्येति लोपइवाचि लुक्यपि

पृथग्यल्लोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनाचि यङो लुगतोलोपं बाधेतेति वाच्यम् । यस्य हल इत्यत्र यस्येति योगं विभज्यातो लोप इति चानुवर्त्त्य यशब्दस्यातो लोपविधानेन लुग्बाधनात् । अवशिष्टं व्यञ्जनमात्रं लुकोवकाशः । ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव बेभिदिता मरीमृजिता पापचक इत्यादिवल्लोलुवादयोपि सिध्यन्तीति किं सूत्रेण । न चैवं नोनावेत्यादावपि पृथग्यल्लोपापत्तिः । चकारानुकृष्टबहुलग्रहणाज्ज्ञायमानस्यानैमित्तिकस्य लुकोन्तरङ्गतया लकारोत्पत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः । नन्वेवं चेक्रियः लोलुवः तोष्टुव इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यथा गुणो न, एवमियङुवङावपि न स्यातामिति चेत् । सत्यम् । अचमाश्रित्य न भवत एव । उक्तयुक्तेः । किन्तु स्थानिवद्भावलब्धमकारमाश्रित्य भविष्यतः । स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः । स्यादेतत् । लोलुवादिष्वकारे लुप्ते यल्लुगिति क्रमः । तत्र यकारावस्थानकाले अकारेण प्रत्ययत्वं न लब्धमेव । लुप्तेपि तस्मिन्नकारो नास्त्येव । ततः प्रागेव लोपात् । सोयमसत्कथं प्रत्ययतां लभेत । तल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमिति चेत् । स्थानिनि दृष्टं हि कार्यं तद्वदतिदेशेन लभ्यते । न तु तत्रादृष्टमपि । अत्राहुः । तत्र सम्भावितमात्रमतिदिश्यते । यदि हि लोपस्य स्थानिभूतोऽकार इह लुप्तेपि यकारे तिष्ठेत्तर्हि प्रत्ययतां लभेतोवङादिकं च प्रवर्त्तयेदिति कथं नातिदेशः । वरेनिषेधश्चेह लिंगम् । स हि यातेर्यङन्ताद्वरच्यल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोप इटि चेत्यालोपो मा भूदित्येतदर्थं क्रियते । स्थानिनि दृष्टस्यैवातिदेशे तु किन्तेन । न हि या या य इत्यस्यामवस्थायामातो लोपस्य प्राप्तिः । अनजादित्वादिति दिक् । नन्वेवं

चेक्षियस्तोष्टुव इत्यत्रान्तरङ्गानपीति न्यायेनाकृत एवाकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे यङो लुक्। ततोऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षिअअ तोष्टुअअ इति स्थान्यकारेण सह लघूपधमङ्गमच्प्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादेव। सत्यम्। अन्तरङ्गावियङुवङौ भविष्यतः। यथाह वार्त्तिककारः। शच्छन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति। तथा च रि पि गतौ धि धारणइत्येषान्तुदादित्वाच्छे कृते रियति पियति धियतीति भवति। अशिश्रियत् प्रादुद्रुवत्प्रासुस्रुवदिति च णिश्रीति चङीयङुवङौ भवतः। तस्मात्पृथगल्लोपेनैव सकलनिर्वाहान्न धातुलोप इति सूत्रन्नारम्भणीयम्। न चैवं मरीमृज इत्यत्र मृजेरजादौ संक्रम इति पाक्षिकवृद्धिप्रसङ्गः। हरदत्तादिमते मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्तेः, निष्कर्षे तु यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यादिष्टापत्तेः। व्यवस्थितविभाषा वास्तु। अत्र वदन्ति। गुणोपधालोपयुटां न लोपाल्लोपयोरपि प्रसङ्गात्पृथगल्लोपो लुकि वक्तुं न शक्यते॥ तथाहि। सर्वत्र दीर्घान्तेषु ह्रस्वान्तेषु चेयङुवङोः कृतयोर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति। न चेह स्थानिवद्भावः। आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। किञ्च जङ्गम इत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्यात्। अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृश इत्यत्र ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात्। अपि च देध्य इत्यत्र दिङोयुडचीति युट् स्यात्। किञ्च सनीस्रंसो दनीध्वंसः, अनिदितामित्युपधालोपः स्यात्। अपि च यायाः वावाः इत्यादिष्वाकारलोपः स्यात्। तस्मात्समुदायलुगेवेष्टव्यो लोलुवादिसिद्धये च सूत्रमारम्भणीयमिति। अत्रोच्यते। लोलुवादिषु गुणस्तावन्न भवति। स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वेन स्थानिवद्भावात्। अत एव हि न पदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम्। शिण्ढीत्यादावनुस्वारस्य स्थानि-

द्धरकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णे कर्त्तव्ये श्नसो-रल्लोपस्य स्थानिवद्भावो मा भूदिति । नन्वनादिष्टादचः पूर्वत्व-स्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावात्कथमतिदेश इति चेत् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षे ऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेश इ-त्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्थमे-वोपपादितत्वाच्च । ननु योऽत्रादेश उवङ् सोऽनादिष्टादचः पूर्व-तां स्थानिद्वारा कथञ्चिल्लभतां न तु तस्येह किञ्चित्कार्यं विधी-यते येनाल्लोपः स्थानिवत्स्यात् । यस्य च कार्यं विधीयते उका-रस्य नासावादेशः येन स्थानिद्वारापि पूर्वतां लभेत । सत्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयणात्स्थान्यादेशिभावस्तावदर्थवति वि-श्राम्यति । अत एव एरुरित्यस्य तेस्तुरिति पर्यवसितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्ध-व्यमिति वक्ष्यते । अत एव च स्थानिवदित्युक्तौ सम्बन्धिश-ब्दत्वादेवादेश इत्यस्य लाभे सिद्धे पुनरादेशग्रहणमानुमा-निकस्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति वक्ष्यते । एवञ्चेहापि लो-लु इत्यस्य लोलुव्इत्यादेशः, स चानादिष्टादचः पूर्वः स्थानिव-द्भावात् । तस्य च लोलोव् इत्यादेशे कार्ये ऽल्लोपः स्थानिवदि-ति युक्तमेव । किञ्च । ज्ञाजनोर्जेति रीङ् ऋत इति च सूत्रे दी-र्घोच्चारणेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति परिभाषा ज्ञाप-यिष्यते । तेनोवङि कृते गुणो न भविष्यति । दरीदृश इत्यत्र गुणो न भवति । प्रतिपदोक्तस्याङो ग्रहणात् । अदर्शदिति यथा । यङस्त्वकार उपदेशवेलायां न प्रत्ययः । किन्तु तदवयवः, य-कारे लुप्ते तु नासौ ङकारविशिष्टो न वा श्रूयते । किन्तु त-र्कैकगोचरत्वाल्लाक्षणिकवद्विलम्बितोपस्थितिकः । नन्वेवमन-ङीति पर्युदासेप्यस्याग्रहणाज्जङ्गम इत्यत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न ।

अनङीति पर्युदासेनाङ्सदृशे औपदेशिके अजादौ श्रूयमाणाजादौ वोपधालोपविधानात्। अर्थवानेवाङ्गुणविधौ गृह्यतइति तु न सम्यक्। विकरणानामनर्थकत्वात्। यत्तु देद्य इत्यत्र युट् स्यादिति। तन्न। अनुबन्धनिर्देशात्। तदुक्तम्। श्तिपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च। यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति। दीङो युडचीति सूत्रे दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति त्वयैवोक्तत्वाच्च। अत्र च ज्ञापकमेकाच उपदेशइति सूत्रे यङ्लुङ्निवृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणमेकाज्ग्रहणम्। नहि तस्मिन्कृतेप्युक्तपरिभाषां विना वेभेदितेत्यादि सिद्ध्यति। बिभेत्सतीत्यादिसिद्धये तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेनोपदेशग्रहणस्योभयविशेषणतायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्। नचैवमपि श्तिपाशपेत्याद्यंशान्तरे कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात्। न चैवमेकाच इति विधीयमाने द्वित्वमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यम्। गुणो यङ्लुकोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः। यङ्लुकि वेभेदितेत्यादाविडागमे तूदाहृतपरिभाषैव शरणम्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति वक्ष्यमाणतया धात्वन्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, वेभेदितेतियङन्ते तु पृथगल्लोपाभ्युपगमात्तस्य च स्थानिवद्भावान्नेण्णिषेधः। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किञ्च। यस्येति लोपस्य त्वयाप्यवयवलोपत्वं स्वीकृतम्। तत्र यद्यपि देद्यक इत्यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हम्। हलः परत्वाभावेनेह यलोपाप्रवृत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात्। सनीस्रसक इत्यादौ नलोपोपि सर्वसम्मतत्वादेव नापाद्यः। यायायको वावायक इत्यादावाल्लोपोप्यनापाद्यः। यलोपविरहेणाजादिक्ङिदार्द्धधातुकपरत्वाभावात्। तथापि गमेर्यङन्तापण्वुलि जङ्गमक इत्य-

त्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्यभाव इवोपधालोपः स्यात् । अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशक इत्यत्र ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् । अथ यदीहाङ्गवृत्तपरिभाषया संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा समाधीयते तर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंस इत्यत्र नलोपो याया वावा इत्याल्लोपश्च न शंक्यः । समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक् ॥

क्ङिति च ॥ इक इतिशब्दमुच्चार्य विहिते गुणवृद्धी गितं कितं ङितञ्च निमित्ततयाश्रित्य ये प्राप्नुतस्ते न स्तः । गित्, जिष्णुः । ग्लाजिस्थश्चक्स्नुः । न चायं किदेवास्त्विति वाच्यम् । स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वप्रसङ्गात् । न चैवं भूष्णुरित्यत्रेट्प्रसङ्गः । श्र्युकः कितीत्यत्रापि चर्त्वेन गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात् । न चैवं चर्त्वस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्याद्रोरुत्वञ्च प्रवर्त्तेतेति वाच्यम् । न मुनइत्त्यत्र नेति योगविभागात्सौत्रत्वाद्वा । तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे श्लोकवार्त्तिकम् । क्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं कगोरितोरिति । जयादित्योप्येवम् । वामनस्तु ग्लाजिस्थश्चेत्यत्र स्था आ इत्याकारं प्रश्लिष्य क्स्नुप्रत्ययान्तस्य तिष्ठतेराकार एव न त्वीत्वमिति व्याख्यानादेव स्थास्नोः सिद्धौ न क्वापि गकारप्रश्लेषः कार्य इत्याह । नन्वेतेन तन्मते दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानमिति क्स्नौ दंक्ष्णवः पशव इत्यत्रानिदितामिति नलोपः स्यात् । सत्यम् । छान्दसत्वात्समाधेयः । कित् । चितं स्तुतं मृष्टम् । ङित् । चिनुतः सुनुतः मृष्टात् । निमित्तसप्तम्याश्रयणं किम् । व्यवहितेपि यथा स्यात् । छिन्नं भिन्नम् । इक इति किम् । कामयते । शब्दव्यापाराश्रयणं किम् । लैगवायनः । ओर्गुणो हीक एव प्रवर्त्तते न तत्रेक्पदोपस्थितिः ।

ओरितिनिर्दिष्टस्थानिकत्वात्। तदुक्तम्। तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणादिति। ननु क्ङितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत, तत्र निःशब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वाद्विशेषोच्चारणक्रियत्वादव्यवहितोच्चारितस्य निषेधः स्यान्न तु छिन्नं भिन्नमित्यादेरपीति चेत्। भवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्यया क्रियया साक्षात्संबध्येत। इह तु गुणवृद्धिभ्यां सम्बध्यते। यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियान्तराश्रयणादौत्सर्गिकसत्ताक्षेपः ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति सम्बन्धे कृते सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेनोपलक्षणीभूतसत्ताश्रयणस्य निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति नत्विह विशिष्यनिमित्ततायां सप्तमीविधानमस्ति। न चात्र निर्दिष्टपरिभाषा सम्भवति। विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां साक्षाद्विधेयनिषेध्याक्रियान्वयिन्येव प्रवृत्तेः। इदन्तु क्रियान्वयिनो विशेषणं न तु क्रियायाः। अतोत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः। अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेक्परिभाषोपस्थाने शालीयादिर्न सिध्येत्। न ह्यत्रेकः स्थाने वृद्धिः। अत एवोदीचामातः स्थानइति सूत्रे स्थानेग्रहणं कृतम्। आतः स्थाने यो ऽकार इत्यनूद्यमानस्य विशेषणे आत इत्यस्मिन्षष्ठीस्थानेयोगेति परिभाषाया अप्रवृत्तेः। गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायोप्यत्रानुसन्धेयः। ननु तर्ह्यनेनैव न्यायेन क्ङितीत्येतत्प्रधानभूतक्रियया सम्बध्यतां न तु तच्छेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां, प्रधानान्वयस्य सम्भवतस्त्यागायोगादिति चेन्न। यत्र हि गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्बध्यते। यथा-पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण। उक्तञ्च। गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते। प्रधानस्योपकारो हि तथा भूयसि वर्त्तत-

इति ॥ इह गुणवृद्ध्योःक्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भवति । व्यवहितस्यापि प्रतिषेधे सिद्धे क्नोः कित्करणञ्चात्र ज्ञापकम् । अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषायाश्चोपस्थितौ सत्यां व्यवहिते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्नोः कित्त्वं स्यात्तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु । ननु न यदीयं परसप्तमी तर्हि शचङन्ते दोषः लघूपधलक्षणगुणप्राप्तेरिति चेन्न । अन्तरङ्गत्वादियङुवङ्प्रवृत्तेः । धि धारणे, रि पि गतौ, तुदादयः धियति रियति पियति । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् । अशिश्रियत्, अदुद्रुवत्, असुस्रुवत्, इह तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो वहिरङ्गः शचङाश्रयावियङुवङावन्तरङ्गौ । तदुक्तम् । शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति । मृजेरजादौ संक्रमे वृद्धिर्वेष्यतइति काशिकायाम् । इदञ्चेको गुणवृद्धीइति सूत्रप्रसङ्गाद्वैयाकरणान्तरमतत्वेनोक्तं भाष्ये । अस्यार्थः । संक्रामतोपक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः क्ङित्प्रत्ययोत्र संक्रमशब्देनोच्यते, योगरूढेस्तेन मरीमृज इत्यत्र धात्वंशलोपनिमित्ततया वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यच्प्रत्यये नासौ विकल्पः प्रवर्त्ततइत्यवधेयम् । अत एव क्ङित्यचि वेति वचनं तत्र भाष्ये कृतम् । मृजन्ति । मार्जन्ति । अत्र हरदत्तः । अचीत्युच्यमानेपि यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थम् । व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयं ममृज, त्वया ममृजइत्यादौ न भवतीति । तच्चिन्त्यम् । मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् । न हि भाष्ये आदिग्रहणं कृतं येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत, किन्तु क्ङित्यचि वेति वचनं पाठितम् । यत्तु ततः प्रागुक्तं भाष्ये "इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त" इति । तत्तु तदादिपरिभाषाबललब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकी-

यविधिवाक्यशरीरमिदं येन त्वदुक्तमर्थं ज्ञापयेत्। अत एवात्रेयो मृजेति भिदादिपाठादङ् गणपाठादेव वृद्ध्यभाव इत्याह। अत एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजस्तुन्दपरिमार्ज इत्युभयं दर्शितम्। दुर्घटवृत्तौ तु तुन्दपरिमृज इत्यत्र व्यवस्थितविभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तम्। अत एव धातुवृत्तिषु यूयं ममृज ममार्जेति रूपद्वयमुदाहृतम्। यत्तु मुख्याजादिग्रहणवादिनोपि मते ऽत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव। तथाहि। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण विधीयमानो ऽकारादेशो ऽलोन्त्यस्य प्राप्नोति। न चैवं विधिवैयर्थ्यम्। णलादीनां यथासंख्यसम्पादनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य भाष्यएव द्वेधा समाधास्यति। अकारद्वयात्मकोयमनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। यद्वा धातोरित्यधिकारादादेः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति तत्र पक्षद्वयेप्यतो गुणे इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्मुख्याजादित्वमप्यस्त्येवेति कैश्चिद्धरदत्तमिश्रमते दूषणमुक्तम्। तन्न। आद्यन्तवदित्यतिदेशइवस्थानिवद्भावेपि मुख्यत्वाभावस्य सुवचत्वादिति दिक्। स्यादेतत्। अचिनोदमार्ट् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपो ङित्त्वात् क्ङितिचेति गुणवृद्धिनिषेधः स्यात्। न चाल्विधित्वात्स्थानिवद्भावासम्भवः। अनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा ऽचिनवममार्जमित्यादावपित्त्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वापत्तेः। इह च ज्ञापकं नल्यपीति सूत्रम्। अन्यथा ल्यपः कित्त्वाभावादेवेत्वाप्राप्तौ किन्तन्निषेधार्थेन सूत्रेण। यत्तु सेर्ह्यपिच्चेत्यपिद्वचनं ज्ञापकमिति। तन्न। शृणीहि विश्वतः प्रतीत्यादौ स्थानेन्तरतमपरिभाषया पित्त्वादनुदात्तस्य सिपः स्थाने ऽनुदात्तस्यैव हेः प्राप्तावुदात्तसम्पादनेन चरितार्थत्वात्। अपित्त्वसामर्थ्याद्धि तत्रान्त-

रतमपरिभाषा बाध्यते । प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्ये ऽपिद्वचनं ज्ञापकमिति वास्तु । न्यायसिद्धोऽप्ययमर्थः । अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन स्थानिकोटावप्रविष्टतया स्थान्यलाश्रयविधिविषयकस्यानल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अनुबन्धा एकान्ता इति मतेपि स्थानित्वप्रतीतेः प्रागेवान्तरङ्गेण लोपेन तेषामपहारात् । तस्माल्लङाद्यादेशानां तिबादीनां स्थानिवद्भावेन ङित्त्वं दुर्वारमिति । अत्राहुः । यासुट् परस्मैपदेष्विति सूत्रे ङिद्वचनं ज्ञापकं लादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्त्वन्न भवतीति । तथाच वार्त्तिकम् । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धमिति । ननु स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसिचेत्यस्य प्रतिषेधार्थश्च यासुटो ङित्त्वमस्तु । उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यत्र ह्लुत इति निर्दिष्टस्थानिकतयेक्परिभाषा नोपतिष्ठते । जुसिचेति तु क्ङितिचेत्यस्यापवाद एव । तथा च स्थानिवद्भावलब्धं ङित्त्वं स्तुयाच्चिनुयुरित्यत्र वृद्धिगुणौ निषेद्धुं नालम् । पुनर्ङित्त्वसामर्थ्यात्तु तदुभयनिषेधो भविष्यति, तथा च वृद्धिगुणनिषेधे चरितार्थं यासुटो ङित्त्वङ्कथं लादेशेषु लाश्रयङित्त्वस्य विरहं ज्ञापयेदिति चेत् । उच्यते । उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्तुयादित्यत्र न वृद्धिः । तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः क्सस्याचीत्यतोचीत्यनुवर्त्याजादौ जुसि गुणविधानात् । मिदेर्गुणो जुसि चेत्यकारं प्रश्लिष्याच्चासावुस् चेति कर्मधारयाश्रयणेनाजादावुसि गुणविधानाश्रयणे तु चक्रुर्जह्रुरित्यादावतिप्रसङ्गः । गुणेति लुप्तविभक्तिकमु जुसीति च छेदः । उकारादौ जुसीति चार्थः । जुसि गुणे यासुट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकमप्युक्तरीत्या सिद्धार्थकथनपरमि-

ति तावद्वार्तिककारस्य हृदयम् । भाष्यकारमते तु सार्वधातुकमपिदितिसूत्रे ऽपिदिति योगं विभज्य ङिदिति चानुवर्त्यावृत्तिञ्चाश्रित्य ङिच्च पिन्न भवतीति पिच्च ङिन्न भवतीति वाक्यार्थद्वयं वर्ण्यते । इदञ्च हलः श्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन ब्रूतादित्यत्र ब्रुव ईण्न तातङ औपदेशिकङित्वेनान्तरङ्गेणातिदेशिकस्य बहिरङ्गस्य पित्त्वस्य बाधात् । अतिदिष्टादुपदिष्टं बलीय इति न्यायात् । अचिनोदित्यादौ त्वौपदेशिकेन तिबादीनां पित्वेन लाश्रयमातिदेशिकं ङित्वम्बाध्यते । तेन गुणादिसिद्धिः । अस्मिंश्च पक्षे यासुटो ङित्ववचनं न ज्ञापकं किन्तु मृज्यादित्यादावप्राप्तङित्वविधायकम् । तेन च पित्त्वस्य चिनोतीत्यादौ सावकाशस्य बाधो ऽतः स्तुयादित्यादौ पिति हलीति विधीयमाना वृद्धिर्न प्रवर्त्तते । चिनुयुरिति तु प्राग्वदेव समर्थनीयम् । पूर्वोदाहृतवार्त्तिकमते तु ब्रूतादित्यत्रेट् प्राप्नोति । आगमशासनमनित्यमिति तु कथं चित्समाधेयः । वस्तुतस्तु हलः श्नः शानज्झाविति शानचः शित्करणेन क्व चिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्ततइति ज्ञाप्यते । तेन ब्रूतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति । अत एव भाष्यमते । भविषीष्टेत्यत्र ङित्वन्न करिष्यमाणेत्यत्रोगिल्लक्षणटिल्लक्षणश्च ङीन्नेति दिक् ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यकः । अकणिषम् अरणिषम् । कणिता श्वो रणिता श्वः । इहामं प्रति सिजन्तमङ्गम् । तिपो डादेशं प्रति तु कणिद्रणिदिति तान्तमंगं तस्यामं डादेशं च सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तोनेन निषिध्यते । वृद्धिस्त्विटो न सम्भवत्येव । लुडन्ततां स्फोटयितुं

श्व इत्यस्य प्रयोगः । न हि तृजन्ते तृन्नन्ते वेटो गुणप्राप्तिः प्रत्ययावयवत्वात्तस्य । अथ दीङ् क्षये, धीङ् अनादरे, वेञ् तन्तुसन्ताने, वी गत्यादिष्वेतेषामिह ग्रहणं कुतो नेति चेत् । न । अवयवप्रसिद्ध्यपेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् । किञ्च चतुर्णां ग्रहणेऽभिप्रेते ऽसन्देहार्थं वेदीधीवीटामित्येव ब्रूयात् । इट् चात्रागम एव गृह्यते न इट् गताविति धातुः । ननु धातुसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यताम् । मैवम् । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् । अन्यथा द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थइति सूत्रे कृत्वोर्थग्रहणं न कुर्यात् । द्विस्त्रिरिति सुजन्ताभ्यां साहचर्येण चतुरित्यस्यापि सुजन्तस्य ग्रहणसम्भवात् । अतएवागमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वाद्दीधीङः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः, इटोपि धातुत्वे तु प्रकृतित्वाविशेषेप्यल्पाच्तरत्वात्तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । अत्रेदमवधेयम् । दीध्यको वेव्यक इति यदुदाहृतं तद्दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव ण्वुलि रूपं न तु ण्यन्ताभ्यामपि । यत्तु यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्, वर्णशब्दो वर्णविस्तार इतिधातोः पचाद्यजन्तः श्रूयमाण एव । वर्णे यथा स्याल्लुप्ते मा भूदित्येवमर्थः, तेन ण्यन्ताभ्यां ण्वुलि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि श्रूयमाणत्वाभावाल्लोपाभावे यणि कृते दीध्यको वेव्यक इत्येव शुद्धेन समानाकारं रूपं भवतीति । तदेतन्नाग्लोपिशास्वृदितामित्येतस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेव ण्यन्तस्य दीधक इति रूपं शुद्धस्य तु दीध्यक इति व्युत्पादितत्वात्सिद्धान्तविरोधादुपेक्ष्यम् । तत्र हि वर्णग्रहणं लुप्तेपि वर्णे यथा स्यादित्येवमर्थमित्याशंक्य स्थानिवद्भावेन सिद्धेरन्तरंगत्वाणिणलोपात्प्राग्यीवर्णयोरिति लोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम् । ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारोक्तादन्यमेवानुसृत्य ब्रूम इति चेत्, सत्यम् । तथापि

यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्रूपाशुद्धिस्तदवस्थैवेति दिक् । स्यादेतत् । दीधीवेव्योर्ङित्वात्क्ङिति चेति सूत्रेणैव निषेधोऽस्तु किमिह दीधीवेवीग्रहणेन । मैवम् । इग्लक्षणयोर्हि स निषेध इत्युक्तम् । न चाचो ञ्णितीति वृद्धिरिग्लक्षणा । किञ्च कार्यिणो निमित्तत्वे पूर्वेण सिद्धिः सम्भवेदपि । न च कार्यी निमित्ततयाश्रीयते । च्यवते प्लवते इत्यादावपि गुणनिषेधापत्तेः । अत्र च लिङ्गं कुटादिमध्ये कूङ् शब्दे इत्यस्य पाठः स्थंडिलाच्छयितरीति निर्देशश्च । यत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापकमिति । तन्न । अनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात् । भाष्यमतएतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानतयोक्तपरिभाषायां लिङ्गान्तरस्यैवानुसर्त्तव्यत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि कार्यी निमित्तत्वेन नाश्रीयते कथं तर्हि ऊर्णुनविषतीत्यत्र द्विर्वचनेचीति नुशब्दस्य द्वित्वं, इषइत्यस्य अजादित्वेपि द्वित्वं प्रति कार्यिमध्ये प्रविष्टतया निमित्तत्वासम्भवात् । सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात् । अन्यथा प्रतीषिषतीति सनो द्वित्वं न स्यात् । यत्तु सन्यङोरिति सप्तम्याश्रयणेपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वित्वं भविष्यतीति । तन्न । दित्सधित्सादिभ्यो यङुत्पत्तिप्रतिबन्धेनाचो यदिति यत्प्रत्ययोत्पादनेन चाकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् । अन्यथा अरिरिषतीत्याद्यसिद्धेश्च । यदि हि तत्रापि स्थानिवत्त्वयादिसोद्विर्वचने कृते ऽरीषतीति स्यात् । अत्रोच्यते । कार्यमनुभवन्नेव कार्यी निमित्ततया नाश्रीयतइति परिभाषार्थः । अरिरिषतीत्यत्र ह्यजादेर्द्वितीयस्येति रिस्शब्दे द्वित्वप्रवृत्तिः । तदन्तर्गतश्चेस्शब्द इति नासौ द्वित्वं प्रति निमित्तं कार्यभाक्त्वात् । ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु नव्शब्दस्य द्वित्वं प्राप्तन्तदनन्त-

गतश्चेस्शब्द इति भवत्येव निमित्तं तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्ततेति सन्यङोरिति सूत्रे भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतत्वात् । तथा च द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावान्नुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव । यत्तु द्विर्वचनेचीति सूत्रे ऽचि क्किं जेघ्रीयते देध्मीयतइति प्राचां प्रत्युदाहरणन्तदापाततः । घ्रीय् ध्मीय् इत्यस्य द्वित्वभाक्तये घ्राध्मोरितीत्वं प्रति निमित्तभूतस्य यङो द्वित्वम्प्रत्यनिमित्तत्वात् । तस्माचत्राचीत्यस्याधिजगइत्येतदेव व्यावर्त्त्यं बोध्यम् । गाङ् लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङा-देशविधानात् । अज्ग्रहणन्तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्रत्यवार्त्तिकमप्यधिजगइत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे ऽज्ग्रहणवैयर्थ्यं स्यादित्येव योज्यमिति दिक् । यत्त्वसिद्धवत्सूत्रे वक्ष्यते ऽत्रग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति । तन्न । आश्र-यत्वं स्थानितया निमित्ततया वा कथञ्चिदाश्रयणमात्रेण न तु निमित्ततयैवेत्याग्रहः । तेन शाहाविति शाभावो हेर्धित्वे कर्त्तव्ये ऽसिद्धो भवति । अन्यथा धित्वे हेः कार्यितया निमित्तत्वाभा-वादसिद्धत्वं न स्यात् । अत एव समानाश्रयमाभीयमाभीये ऽसिद्धमित्येवाहुर्न तु समाननिमित्तमिति । इदञ्च सूत्रं भाष्य-वार्तिकयोः प्रत्याख्यातम् । तथाहि दीधीवेव्यौ छान्दसौ धातू न तु लोके प्रयोगार्हौ । छन्दसि चानयोर्गुणो दृश्यते । होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतास इत्या-दौ । न चायम्बाहुलकेन समाधेयः । तथा सति निषेधसूत्रानाः-रम्भस्यैव लाघवेनोचितत्वात् । तथेटोपि ग्रहणं व्यर्थम् । आर्द्ध-धातुकस्येडित्यत्र हि नेड् वशि कृतीति सूत्रादिड्ग्रहणमनुवर्त्तते । तच्चेटो विकाराभावार्थम् । इट् इडेव न तु विकृत इति व्याख्यानात् । ततो लघूपधगुणाभावात्सिद्धं कणिता श्वो

रणिता श्च इत्यादि । न चैवं पिपठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात् । अपाठीदित्यत्र सवर्णदीर्घस्तु न वार्यते । सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति ज्ञापकात् । यद्वाङ्गाधिकारे क्रियमाणो नियम आङ्गमेव विकारं व्यावर्त्तयति । तेन वौरित्यकः सवर्णइति च दीर्घो भवत्येव । ग्रहीतेत्यत्र तु ग्रहो लिटीत्यारम्भसामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव । इद न्त्ववशिष्यते । पिपठींषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वं न स्यात् । सिद्धत्वादाङ्गत्वात्तेजांसीत्यादौ च रितार्थत्वाच्च पिपठीरपाठीत् ग्रहीतेत्यादिपूर्वोदाहृतेभ्योस्य वैलक्षण्यादिति । अत्राहुः । पिपठींषीति प्रयोगो ऽसाधुरेव । न ह्यत्र नुमागमो लभ्यते । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाझलन्तत्वात् । न चैवमजन्तत्वप्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यम् । तस्य सकारादुत्तरत्र प्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेः । सान्तसंयोगाभावात् । वस्तुतस्त्वजन्तत्वप्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव । स्थानिवद्भावासंभवात् । अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः । न चाजन्तमनादिष्टादचः पूर्वं येन तस्य नुमि कर्त्तव्ये ऽल्लोपः स्थानिवत्स्यात् । ननु झलन्तत्वप्रयुक्तो नुम् दुर्वारः । न च तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावः शंक्यः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । अन्यथा सखीयतेः क्विपि सखीः सुतीयतेः सुतीरित्यादि न स्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानमिति तावद्वार्त्तिकशरीरम् । तत्र क्वीत्यंशो यद्यपि द्वेधा व्याख्यास्यते । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति, क्वौ विधिम्प्रति न स्थानिवदिति च । देवयतेः क्विपि दयूरित्यादेरन्यतरव्याख्यानाश्रयणेन सिद्धावपि सखीयतेः सखीरित्यस्याद्यव्याख्यानं विना असिद्धेः

ऌवमाचक्षाणो ऌौरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं विना ऽसिद्धेश्च । तथाहि कौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव सार्वत्रिकम् । क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कम् । ख्यत्यादित्यत्र मपर्यन्तस्येत्यत्र च भाष्यादावाश्रितं न तु सार्वत्रिकम् । अत्र चेड्ग्रहणप्रत्याख्यानपरमत्रत्यभाष्यमेव प्रमाणं, कथमन्यथा पिपठीषीत्यादौ दीर्घस्येष्टत्वे सूत्ररीत्या च तल्लाभे इड्ग्रहणं प्रत्याचक्षीत । तस्मात्पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र रूपं भवतीति स्थितम् ॥

हलोनन्तराः संयोगः ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञा स्युः । संज्ञाप्रदेशाः संयोगान्तस्येत्येवमादयः । इहान्तरशब्देन छिद्रवाचिना बहुव्रीहौ निश्छिद्रा इत्यर्थलाभादवग्रहे संज्ञया न भाव्यम् । आधेयप्रधानेनान्तरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ त्वाधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहेपि भाव्यमेव संज्ञया । न हि तत्रान्तरा मध्ये किञ्चिदस्ति किं तु मध्यमात्रं वर्त्तते । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरामिति प्रातिशाख्यवलेन तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात् । यत्तु प्रातिशाख्यान्तर "मर्द्धमात्रोवग्रह" इति, तत्तु सर्वत्र संहितायामर्द्धमात्राकालस्य सत्वात्ततोतिरिक्तोर्द्धमात्राकालोवग्रहेस्तीत्येवंपरमतः प्रातिशाख्ययोरविरोधः । तदिह कतरः पक्षो ग्राह्य इति चेत् । उभयथाप्यदोष इति भाष्यकाराः । नन्वप्स्वित्यादौ सत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद् गुरोरनृत इति प्लुतेन भाव्यं, नत्वन्यथेति महान्फले विशेषः । तत्कथं पक्षद्वयाभ्युपगम इति चेत् । न । आप्स्वित्यस्याधिकरणवृत्तेर्दूराद्धूतसम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तते न तु गुरोरनृत इति । नन्वप्सु भवोप्सव्यः,दिगादिषु पाठाद्यत् । अपो योनियन्मतुषु चेति सप्तम्या अलुक् ततः सम्बुद्धौ हे अ-

प्सण्येत्यत्र स्यादेव फलभेद इति चेत् । अत्राहुः । नैवंविधे विषये ऽवग्रहं पदकाराः कुर्वन्तीति । अत्र च सम्प्रदाय एव शरणमिति बोध्यम् । युक्तञ्चैतत् । गोभ्यो गातुं गोभिर्मदाय चित्रइद्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ गोभ्यो गोभिः राजका इत्यादीनां सत्यपि पदत्वे ऽवग्रहाकरणात् । ईयिवांसमतिस्त्रिध इत्यादावीयिवांसमिति विनापि पदसंज्ञां क्वसोः पूर्वमिडागमान्ते ऽवग्रहकरणाच्च । एतेन सिसासन् उक्थशसः रिरिष इत्यादौ पदकाले सत्त्वह्रस्वत्वादयोपि व्याख्याताः । यत्तु मानो महान्तामिति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरुक्तम् । छांन्दसः पदकालीनो ह्रस्व इति,तदपि सम्प्रदायमात्रपरतया कथं चिन्नेयम् । न लक्षणेन पदकारा इति भाष्ये पदविभागः पौरुषेय इति कैयटादिभिरुक्तत्वादिति दिक् । कथं तर्हि तत्रतत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यतइति चेत् । अवान्तरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियतइत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति गृहाण । अप्सुयोनिर्वा अश्व इत्यादावपि सुशब्दात्पूर्वं नास्त्यवग्रहः । अवान्तरपदसंज्ञानेकत्त्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकयावग्रह इति वैदिकसम्प्रदायात् । अत एव मयूररोमभिरित्यत्र भिसः पूर्वमवग्रहः । नामउक्तिभिरित्यत्राप्येवम् । इन्द्रप्राणः पुरएतेवेत्यत्र चेवशब्दात्प्रागिति दिक् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । सयुज्यन्ते ऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकम् । तथा हि सति निर्यायादित्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्यसंयोगादेरित्येत्वं स्यात् । सिद्धान्ते त्वचो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धतया निर्यायादित्यादावेत्वं न भवति । किञ्च प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे संह्वषीष्टेत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात् । संह्रियतइत्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात् । दृषत्करोतीत्यत्र

ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् । शक्वावस्तेत्यत्र झलि तकारे परतः स्कोरिति लोपः स्यात् । निर्यात इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात् । जातौ चेदं बहुवचनं हल इति । जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् । तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति । अतः शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र तु बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चा विशेषेण संज्ञा । न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । तथाहि । द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपत्कर्त्तुमशक्यम् । संज्ञा तु शक्या । तथा समुदाये द्विरुक्ते ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया संयोगसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिः । अतो ऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञेति स्थितम् । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि संस्वर्यतइत्यत्र गुणोर्त्तीति गुणो न स्यात् । गोमान्करोतीत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात् । निर्ग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक् । ननु यदि द्वयोरपि संज्ञा तर्हीन्द्रीयतेः सनीन्दिद्रियिषतीति न स्यात् । इह हि संयोगौ द्वौ नदौ दरौ च । तत्र नकारस्यैव दकारस्यापि नन्द्राइति द्वित्वनिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्र ह्यजादेरित्यनुवर्त्तते । सा च कर्म्मधारयात्पञ्चमी । तेनादेरचः परे नदराः संयोगादयो न द्विरुच्यन्तइति सूत्रार्थः । एवं च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्त्तव्यमेवेति वक्ष्यते । हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र तनोतर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्वं सन्यत इतीत्वं च । व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद् गुणाभावः । यदि ह्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हीह संयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् ।

अनन्तराइति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक् ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्यादयः । अभ्रआँ अपोवृणाना । गभीरआँ उग्रपुत्रे । इहोच्यते इति वचनः कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । राजभोजनाः शालय इतिवदिति वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यकैयटयोस्तु उच्यतेऽनेनेति वचनम् । करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । शक्यं च क्षुदपहन्तुमितिवत् तेन तुल्यं क्रिया चेत् संस्कृतं भक्षा इतिवच्च । इदञ्च विशेषणानाञ्चाजातेरित्यत्र वक्ष्यमाणेन पदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादिवाचनिकमित्यनेन सह यथा न विरुध्यते, तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ततो मुखनासिका वचनं यस्येति बहुव्रीहिः । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव मा भूदिति भाष्यम् । तत्र वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पंचमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाख्येष्वागमत्वेन विहितन्तद्यमसंज्ञम् । यम इव यमः, यमौ हि लोके प्रायेण समानाकारौ भवतः । यथा पलिक्क्नीः चख्ख्नतुः अग्ग्निः अघ्घ्नन्नित्यत्र कखगघ इत्येभ्यः परभागे तत्तत्सदृशो यमागमः । यत्तूक्तं विवरणे । वर्गपञ्चमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति । तच्चिन्त्यम् । अयोगवाहत्वप्रतिपादकेन हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात् । केवलनासिक्यत्वपरेण यमानुस्वाराणामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च । यथेदंभाष्यन्न केवलनासिक्यत्वपरं किन्तु आँ इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं यमानुस्वाराणां तु मुखनासिक्यत्वेपि प्रासादवासिन्यायेन नासिक्यत्वमप्यस्ति न तु तदीयं भागमात्रं त-

थेत्येवंपरं तथाप्यादितश्चतुर्णान्तदसम्भव एव। किञ्चैवं नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभाष्यग्रन्थविरोधः । यद् घ्नन्तीत्यादौ यरोऽनुनासिक इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या त्वत्पक्षे दोषस्योद्भटत्वादत एव प्रातिशाख्ये स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्वित्युपक्रम्य प्रदोधुवच्छ्मश्रुष्वित्यत्र यमं निषेद्धुमारब्धेन स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः परस्ताद्यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ताच्छब्दः प्रयुक्तोः यमः प्रकृत्यैव सदृक्श्रुतिर्वा यमेन मुख्यास्ति । समानकालेत्यादिसूत्रान्तरेष्वपि स्पष्टमेव यमस्य वर्णान्तरत्वम् । तथा नारदीयशिक्षायामपि'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्तश्च परतो यदि । तत्र मध्ये यमास्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरि' ति । सवर्णः, सदृशः तत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । यज्ञ इत्यादौ जकारद्वयसत्वेपि ज्मया अत्रवसवोरन्तदेवा इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति तद्व्याख्यातारः । तथा ऋक्तन्त्रव्याकरणाख्यस्य छान्दोग्यलक्षणस्य प्रणेता औदव्रजिरप्यसूत्रयत् । अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति । पूर्वस्य गुण इत्यस्य पूर्वभक्त इत्यर्थः। एतेनागमत्वं स्फुटीकरोति, तथा संयोगशृंखलाख्यायां गौतमशिक्षायामपि । अथ चतुरक्षराणामुदाहरणं सयमायमाभ्यां, सयमास्तावद्यथा ऽग्निरिति द्वौ गकारौ यमनकारौ, यज्ञ इति द्वौ लकारौ यमवकारावित्यादि । तथात्रैव ग्रन्थारम्भे, अयस्पिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डश्चेति त्रेधा संयोगं विभज्य यमसहितमयस्पिण्डमित्युक्त्वा,अन्तस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते । अशरीरं यमं प्राहुरन्तस्थःपिण्डनायकइत्युक्तम्। अन्तस्थोत्र वर्गपञ्चमः। अशरीरमिति स्वरभक्त्यादिवद्व्यञ्जकलिपिविशेषशून्यमित्यर्थः। लक्षणवशेनैव तदीयस्थलाविशेषनिश्चयसंभवाल्लिपिसंप्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैः स्वरभक्तेरिव यमस्यापि

व्यंजकीभूता लिपिर्न कल्पितेत्यर्थः। रलयोरूष्माणि परे मध्ये स्वरभाक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ । यत्र तु नैवंविधेन लक्षणेन स्थलावधारणं कर्तुं शक्यते । तत्रागत्या लिप्यन्तरं प्रवर्त्तितम् । यथा विसर्गादौ । पाणिनीयशिक्षायामपि । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रयौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेया ऌकारः प्लुत एव चेति । अत्र हि यमानां पृथग्गणनात्स्पष्टमेव वर्णांतरत्वम् । गणना त्वित्थम् । अइउऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात्त्रैविध्ये द्वादश ऌकार एक एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ । इत्थं स्वरा एकविंशतिः । स्पर्शाः पञ्चविंशतिः । यरलवशषसहेत्यष्टौ । यमाश्चत्वारः प्रथमयमद्वितीययमादिभेदेन विभजनात् । अत एव कुं खुं गुं घुं इति यमचतुष्टयं न्यासादावुदाहृतम् । कचटतपाः कुः, खछठथफाः खुरित्यादि परिभाषामाश्रित्य तत्तदुत्तरस्याशरीरस्यापि कथञ्चित्प्रदर्शनतात्पर्यकं चेदमिति ध्येयम् । अनुस्वारविसर्ग≍क≍पाश्चत्वारः,दुस्पृष्टश्च बह्वृचानां प्रसिद्धः ,ईळेवोळ्हेति,इत्थं त्रिषष्टिः । ऌकारस्य प्लुतसम्भवात्तेन सह चतुः षष्टिः, तदेतदुक्तं सम्भवत इति । हयवरट्सूत्रे क्षीरोदकारोप्याह । वर्गांत्येनंत्यात्परे तयोर्मध्यवर्त्ती नासिकास्थानो यम इति। यत्तु कश्चिदाह। यमा आदेशाः, न च तेषामानुनासिक्यपक्षे तज्ञस्तद्घ्नन्तीत्यादौ यरोनुनासिक इत्यनुनासिकादेशापत्त्या नैव दोषो नैव प्रयोजनमिति भाष्यं विरुध्येतेति वाच्यम् । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति । तत्तुच्छम् । प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदीयाशिक्षादिसकलग्रन्थविरो-

धेन आदेशपक्षस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात् । व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्य निर्मूलत्वाच्च । एतेन तदीयलेखनप्रामाण्यभ्रमेण अनुपसर्गाद्ज्ञ इत्यादौ चवर्गाभावं दृढीकृत्य श्चुत्वाभावं साधयन्तस्तदनुगामिनोपि परास्ताः । नारदेन यज्ञ इत्यत्र जकारद्वयस्य स्फुटमभिधानात् । तस्यैतस्य त्रयस्यास्थ्नामज्ञां पर्वणामितीत्यारण्यकप्रयोग इव सजातीयसमभिव्याहारान्न स्पष्टो भेद इति तु प्रसिद्धं शास्त्रे । अत एव न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा विशेषोस्तीति भाष्यम् । व्यञ्जनात्परस्य व्यञ्जनं परं यस्येत्येवंभूतस्य च दुर्लक्षो भेदाभेदविभाग इत्येवंपरतया तत्रतत्र कैयटेन व्याख्यातम् । अत एव च बहुषु पुस्तकेषु तज्ज्ञापयत्याचार्य इति भाष्यग्रन्थः । अनुपसर्गादितिसूत्रेपि केषाञ्चित् श्चुत्वपाठः सम्मत एव । पाठान्तरं तु अल्पाच्तरं, आलुच् तदसहने इति वत्सौत्रत्वादसंहितया वा समाधेयमिति दिक् । तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम् । तज्ज्ञानमित्यादौ तु श्चुत्वं भवत्येव । यमश्च मुखनासिक्यः केवलनासिकास्थानो वेति मतद्वयम् । नासिक्या नासिकास्थानाः मुखनासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् । अनुनासिकविषये तु दर्शनत्रयम् । कृत्स्नो वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यतइत्येकम्, पूर्वो भागो मुखेन परो नासिकयेति द्वितीयं, तद्वैपरीत्यात्तृतीयं, द्वितीयतृतीययोर्भागमात्रस्य नासिक्यत्वेपि तदुपरागाद्भागान्तरमपि तद्वदवभासते । तथा च नासिकान्वयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिक्यो वर्णो न गृह्येत । किं तु मतविशेषे केवलनासिकास्थानतया यमादय एव गृह्येरन् । ततश्च विधिप्रदेशे आङोनुनासिक इत्यादौ यमानुस्वारा एव विधीयेरन् । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादौ त्वनुवादे अप्राति-

पत्तिरेव स्यादित्युदाहृतभाष्याशयः । तस्माद्दर्शनद्वये मुखपदोपादानं सार्थकमिति स्थितम् । प्रथमदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाश्रयणेनोभयवचनानामपि सिद्धा संज्ञा । आन्तरतम्याच्च विधिप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामप्रवृत्तिः । तथा च मुखशब्दोपादानं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । मुखवचनइत्येवोक्ते तु कचटतपादीनामपि स्यात् ततश्च शक्त इत्यत्र कलोपः स्यात् । पक्व इत्यत्र चकारलोपः स्यात् । तप्तमित्यत्र पलोपः स्यात् । ओदनपागित्यादावनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घश्च स्यात् । अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्नासिकायाः पश्चान्मुखं व्याप्रियते यस्मिन्निति वा ऽन्वर्थसंज्ञेयं, तेन नासिकाव्यापारस्य भागविषयकत्वसूचनात्प्रासादवासिन्यायस्याविषयोयमिति ध्वनितम् । एतच्च सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । प्रदेशवाक्येष्वेव प्रागुक्तस्य नासिकामनुगत इत्यस्य वा योगस्याश्रयणेन सकलेष्टसिद्धिरिति दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्युभयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो बोध्यः । संज्ञाप्रदेशाः, अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः । यद्यपि तुलया सम्मितं तुल्यमित्यवयवार्थः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेष्विति सूत्रेण तुलाशब्दात्सम्मिते यद्विधानात् । तथाप्ययं सदृशमात्रे रूढः शब्दः । अस्यन्ति उच्चारयन्ति अनेन वर्णानित्यास्यं असुक्षेपणे, बाहुलकात्करणे ण्यत् । यद्वा । आस्यन्दते अन्नं प्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यम् । अन्येष्वपीति डप्रत्ययः । अथ वा अन्नेन द्रवीक्रियतइत्यास्यं अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि डः परितः खाता परिखेतिवत् । तत्र भवमास्यम् । ताल्वादिस्थानम् । शरीराव-

यवाद्यत् । यस्येतिलोपे हलोयमामिति यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात् । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्चाभ्यन्तरत्वम् । प्रारम्भे यत्नो वा प्रयत्नः आभ्यन्तरप्रयत्ना हि वर्णप्रारम्भकालएव व्याप्रियन्ते । तथा च तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः । यद्वा । तुल्यः आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, आस्ये इति विशेषणाद्बाह्यप्रयत्नव्युदासः । आस्यइत्येकत्वं विवक्षितम् । तद्धितान्तास्यशब्दोपादानसामर्थ्यात् । तेन भिन्नस्थानानामर्थाद् व्युदासः । यद्वा । तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः, तुल्यास्यः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः । यद्वा । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति । एकत्वविवक्षादिकं प्राग्वत् । तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितम् । द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो वा । पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति । तुल्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाच्च येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह सवर्णमिति लभ्यते । नहि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते किं तु पूजकस्यैव मातेति दिक् । तुल्यस्थानमिति किम् । तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपानां मा भूत् । तेन तर्प्तेत्यत्र झरोझरीति पकारलोपो न भवति । यत्नग्रहणं किं, चकारशकारयोर्मा भूत् । सति हि सावर्ण्ये वाक्श्च्योततीत्यत्र शकारलोपः स्यात् । आभ्यन्तरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव । अस्ति हि श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्यं चशयोरपि । ननु अल्पप्राणत्वमहाप्राणत्वकृतो भेदोस्तीति चेत् । किं ततः । नहि सर्वप्रयत्नसाम्यं विवक्षितुं शक्यम् । अङ्कित इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । कङ्योरपि बाह्यप्रयत्नभेदात् । सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्य स्वेनैवायाति न तु परेण । तथा च सवर्णसंज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात् । अणु-

दित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तौ सर्वसामञ्जस्यात्। झरोझरीत्युक्ते हलोयमांयमीत्यत्रैव यथासंख्यप्रवृत्त्या माहात्म्यमित्यादौ मकारस्यैव शिण्ढीत्यादौ डकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धान्ते सवर्णग्रहणं कृतम्। स चाव्याप्तिदोषो यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां तदवस्थ एव स्यात्। अथ यावद्बाह्यसाम्यं यावदाभ्यन्तरसाम्यं वा विवक्ष्यते एवमपि मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति सलोपः स्यात्। सकारथकारयोः श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्वरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात्॥ अथ स्थानप्रयत्नविवेकः। अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः। इचुयशास्तालव्याः। ऋटुरषा मूर्द्धन्याः। लृतुलसा दन्त्याः। उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः। एऐ कण्ठ्यतालव्यौ। ओऔ कण्ठ्योष्ठ्यौ। वकारो दन्त्योष्ठ्यः। जिव्हामूलीयो जिव्हामूलस्थानः। अनुस्वारो नासिक्यः॥ यत्नो द्विधा। आभ्यन्तरो बाह्यश्च। तत्राभ्यन्तरश्चतुर्द्धा। स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृतता संवृतता चेति। तत्र स्पृष्टता स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टता अन्तस्थानाम्। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता। शास्त्रीये कार्ये तु विवृतता। प्रतिज्ञायतइति अइउण्सूत्रे प्रतिपादितम्। ऋृतः संवृता इति तु प्रातिशाख्योक्तत्वान्न सर्वसाधारणम्। ऊष्मणां स्वराणाञ्च विवृतता। एषां चतुर्णामप्याभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात्। तथा हि। नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वा उत्पत्तिः, तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिव्हाग्रोपाग्रमध्यमुलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानन्तल्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता। ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता। समीपावस्थानमात्रे संवृतता। दूरत्वे विवृतता। अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालुस्थानेन सह

जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्शः यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयम् । भाष्यकारास्तु नाज्झलावित्यस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणां स्वराणां च ईषद्विवृतत्वं विवृतत्वं चेति वैलक्षण्यं वक्ष्यन्ति । तदप्यनुभवानुसार्येवेति सहृदयैराकलनीयम् ॥ बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादश । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो ऽघोषो ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति । एते च वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते । अत एव बाह्या इत्युच्यन्ते । गलबिलस्य सङ्कोचात्संवारः । तस्यैव विकासाद्विवारः । एतौ च संवृतविवृतस्वरूपाभ्यां आभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषा वर्गयमानां प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः वर्गाणां तृतीयचतुर्थां अंतस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवंतो वर्गाणां तृतीया अंतस्थाश्चाल्पप्राणा यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामपरो गुण इति शिक्षासु स्थितम् । संग्रहश्च । खयां यमाः खय ᳲक ᳲपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ यद्यप्येते बाह्याः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यन्तरतमत्वपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्तइतीहं आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः । नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् । तद्धितान्तास्यशब्द-

बलादेव तात्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न। प्रत्येकं व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानात्। तेन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येपि। एवं स्थिते यत्फलितं तत्स्पष्टत्वार्थमुपन्यस्यते। अष्टादश अवर्णाः परस्परं सवर्णाः, एवमिवर्णोवर्णौ। ऋकारा अष्टादश, ऌवर्णास्तु द्वादशेति त्रिंशन्मिथः सवर्णाः ऌवर्णस्य दीर्घा न संतीत्युक्तत्वात्। ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यस्योपसंख्यानाच्च। एचस्तु द्वादश मिथः सवर्णाः न तु एकारैकारौ ओकारौकारौ वा मिथःसवर्णौ। यथा चैतत्तथा अइउणित्यत्रैव प्रतिपादितम्। अकारेणाप्येचां न सावर्ण्यम्। प्रयत्नभेदादिति इहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव एदैतोरपि शकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्झलाविति सूत्रे उदाहरणत्वं नास्ति। न चात्र स्थानभेदेन निर्वाहः, एचामकारेण सह कण्ठस्थानसाम्यात्। एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्याच्च। नहि यावत्स्थानसाम्यं विवक्षितम्। ञमङणनानां स्ववर्ग्यैः सह असावर्ण्यापत्तेः, यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च। नहि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानम्, येन सर्वसाम्यं स्यात्। ननु ताद्धितान्तास्यशब्दबलात्तात्वादिसाम्यमात्रं लभ्यते। ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकाद्धि आस्यम्। काकलकं च ग्रीवाया उन्नतप्रदेशः यं कण्ठमणिरित्याचक्षते। तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापाद्यतइति चेत्। नासिका हि न बाह्या वर्णोत्पत्तौ निमित्तम्। तत्र जिह्वाग्रादिव्यापारविरहात् किं तु अन्तरास्ये विततं चर्मास्ति पणवचर्मवत्। तत्संबद्धो रेखाविशेषो नासिका। सैव वर्णोत्पत्तौ निमित्तमिति सिद्धान्तात्। तस्याश्च ओष्ठादिभ्यो ऽविशेषात् वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः

तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्, रेफस्य रेफ एव सवर्णः एवमूष्मणामपि ऊष्माण एव सवर्णा नत्वन्ये । तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात् । शषसहानां यथाक्रमं इकारऋकारऌकाराकाराः सूत्रकारमते यद्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णा, नाज्झलाविति निषेधात् । भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवेति वक्ष्यते । इह स्थानभेदादप्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्त्तिकमारभ्यते । ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरिति । होतृऌकारः होतॄकारः । उभयान्तरतमऌकारान्तरतमश्च दीर्घो न सम्भवतीति परिशेषाद् ऋकारः।स्यादेतत् । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋतिऋवावचनं ऌतिऌवावचनमिति वक्ष्यति । तस्यायमर्थः । अकः सवर्णे ऋतिपरे पूर्वपरयोः स्थाने वा ॠ अयमादेशो भवति । द्विमात्रोयम् । मध्ये द्वौ रेफौ । तयोरेका मात्रा । अभितोऽभक्तेरपरा । ईषत्स्पृष्टश्चायम् । तत्र प्रयत्नभेदादृकारेणाग्रहणादनच्त्वाद्दीर्घसंज्ञाया अभावादप्राप्तोयं विधीयते । ऌतिऌवेति । अयमपि द्विमात्रः ईषत्स्पृष्टश्च । मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽभक्तेरपरा । पूर्ववदप्राप्तो विधीयते । तत्र वावचनमिति वाशब्दो दीर्घसमुच्चयार्थो भविष्यति । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये इत्यभिधानात् । तेनाप्राप्तएव दीर्घो भविष्यति, तत्किं सवर्णसंज्ञया । ननु ऌतिऌवेत्यत्र सवर्णइत्यनुवर्त्तते न वा । आद्ये होतृऌकार इत्यत्र ऋऌवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विना नेष्टसिद्धिः । अन्त्ये दध्ऌकारो मध्ऌकार इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । प्रथमवार्त्तिके ऋतीत्यपनीय ऋत इति पंचम्यन्तपाठेनैव सार्वसामञ्जस्यात् । सवर्णइति च पूर्ववार्तिकेनुवर्त्तते । तेन धात्रंश इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । द्वितीयवार्त्तिके तु सवर्णइति निवृत्तम् । ऋतइत्यनुवर्त्तते । तस्मादकः सवर्णे इत्यत्रावश्यकर्त्तव्येन वचनद्व-

येनैव सकलनिर्वाहादृकारलृकारयोः सवर्णविधिरितीहत्यं वार्त्तिकं व्यर्थमिति। मैवम्। इहत्यमेकं वार्त्तिकमाश्रित्य षाष्ठवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात्। तथाहि। तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोस्तद्विधेययोरच्त्वं तावदेष्टव्यम्। तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नाये तौ पठनीयौ। अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यान्न त्वच्कार्यं प्लुतः। ताद्विधाने ह्यचश्चेति परिभाषयाच इत्युपतिष्ठते। ननु ईषत्स्पृष्टस्यानच्त्वान्मा भूत्प्लुतः विवृतस्य तु ऋकारस्याच्त्वेन प्लुतः सिद्ध एवेति चेत्। सत्यम्। विवृतः प्लुतः सिद्धः ईषत्स्पृष्टौ तु प्लुतौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सिध्यतः। अत एवाच्संज्ञामात्रेणापि न निस्तारः। ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वाहात् किं त्वण्सु पाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तम्। सति त्वण्सु पाठे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात्प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईषत्स्पष्टौ प्लुतौ भवतः एवंस्थिते षाष्ठं वचनद्वयं मास्तु। तद्विधेययोरपि दीर्घतयाकः सवर्णे इत्यनेनैव सिद्धेः। ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दीर्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेत्। न। रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादेशः सुसदृश इत्यपि हि सम्भवति तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादर्त्तव्यं, किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात्। लृकारेपि कदा चिदृकारान्तरतमो विवृतदीर्घः कदाचिद्लृकारान्तरतमो लकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सकलेष्टसिद्धेः। तदेवं षाष्ठं वचनद्वयं न कर्त्तव्यमिति स्थितम्। ननु तदेवास्तु संज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेत्। न। वचनद्वयारम्भे गौरवस्य स्पष्टत्वात्। किञ्च संज्ञाभावे ऋत्यक उपसर्गादृति उरण्रपरइत्यादिषु ऋकारेण लृकारग्रहणं न स्यात्। न चैवं सिद्धा-

न्तेऽपि तवल्कार इत्यादौ रपरत्वप्रसङ्गः । रप्रत्याहारपरत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः । ऋदिताम्लृदितां च धातूनामनुबन्धकार्येषु संकरस्तु न भवति । धातूपदेशे पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् । विधिवाक्येष्वपि पृथगनुवादसामर्थ्यात् । अन्यथा हि सर्वान् ऋदित एव लृदित एव वा पठित्वा विधावपि तेनैव रूपेणानुवदेत् । सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्याश्रयणायोगात् ॥

नाज्झलौ ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः । अकारहकारयोरिकारशकारयो ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्चेति स्थलचतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते । तेनानडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकारशकारयोर्लोपो न । अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात् । तथा दण्डहस्तः दधिशीतं कर्तृषट्कमित्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात् । दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात् । इहाज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः । संज्ञारम्भवैयर्थ्यापत्तेः । विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पे तु लाघवात्तुल्यास्यप्रयत्नं वेत्येव सूत्रयेत् । नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते । नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य झयो ह इति पूर्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात् । ननु झलेवात्र निर्दिष्टो न तु हल् । तावतैवेष्टसिद्धेरिति चेत्तर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोऽस्तु । तेन ह्यचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषादज्झलोर्मिथो निषेध एव पर्यवस्यति । झरो झरि सवर्णइति ज्ञापकाच्च । यत्तु नाण्शलावित्येव कुतो न सूत्रितमिति । तन्न । कर्तृषट्कं दधिसान्द्रमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । ऋलकारयोरनण्त्वात् । ग्रहणकसूत्रातिरिक्ते पूर्व एवाणित्युक्तत्वात् । अस्तु वा परोण्, तथाप्यजपेक्षया व्यक्तिगौरवमेव स्यादित्यज्ग्रहणमपनीया-

णुग्रहणं क्रियतामिति शङ्काया गर्भस्रावेणैव गतत्वात्। शलंशे तु व्यक्तिलाघवे सत्यपि वर्णोच्चारणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरम्। वस्तुतस्तु नाकूशलावित्येव सूत्रयितुमुचितम्। स्यादेतत्। शरां शभिरपि सावर्ण्यं निषिद्धयेत। ते हीकारादिभिर्गृहीतत्वादच्संज्ञकाः हल्सूपदेशाद्धलश्च। न चास्मादेव निषेधादिकारादयो न सवर्णा इति वाच्यम्। एतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शरामुपस्थापनस्य दुर्वारत्वात्। ततश्च परश्शताः रामष्षष्ठः यशस्सारमित्यादौ झरोझरीत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्। ततश्चैकैकत्र शर्त्रयं श्रूयेत। इष्यते तु द्वयम्। तथा च पूर्वपक्षवार्त्तिकम्। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोज्झल्त्वादिति। अत्र शकारग्रहणं शरामुपलक्षणम्। किञ्चावर्णस्याष्टादशधा भिन्नस्य परस्परं सावर्ण्यं न स्यात्। ततश्च दण्डाग्रमित्यादौ दीर्घो न स्यात्। तथाहि। हकारेण ग्रहणादकारो हल् अक्षु पाठाच्चाच्। न चास्मिन्नेव सूत्रे एतस्य प्रवृत्तिः, येन ग्रहणकशास्त्रमसावर्ण्यान्न प्रवर्त्तेतेति। अत्र सिद्धान्तं वार्त्तिककार एवाह। सिद्धमनच्त्वाद्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। तत्र सूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तरं प्रथमवार्त्तिकेऽभिप्रेतम्। तथाहि। शिक्षावाक्ये विवृतमूष्मणामिति योगो विभज्यते। तत्र चेषदित्यनुवर्त्तते। स्वराणाञ्चेति, विवृतमित्यनुवर्त्तते। ईषदिति निवृत्तम्। तथा च प्रयत्नभेदादूष्मस्वरयोः सावर्ण्याप्राप्तौ किं सूत्रेण। तथा च शरामनच्त्वादेव सिद्धमित्यर्थः। उपलक्षणञ्चेदमकारस्याहल्त्वादित्यपि बोध्यम्। सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम्। वस्तुतस्तूक्तरीत्या सूत्रमेव नारम्भणीयमित्यर्थः। ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रयत्नताञ्च स्वीकृत्य सूत्रारम्भपक्षेप्याह। वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अयमाशयः। इह पूर्वं वर्णा-

नामुपदेशः तत इत्संज्ञा । तत आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारसिद्धिः ततो नाज्झलावित्येतद्वाक्यार्थबोधः । ततोपवादविषये परिहारेण सवर्णसंज्ञानिश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः । न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्तिसमये । अन्यथैतत्सूत्रेणैवकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शकाराग्रहणे सत्यज्झल्त्वादिति हेतोरसिद्ध्या त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽसम्भवदुक्तिक एव स्यात् । अथ पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतयैतद्वाक्यस्थपदार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहाभावादिह सूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेवेतः पूर्वं सावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति ब्रूषे तर्हीतः पूर्वं ग्रहणकशास्त्रमेव न निष्पन्नमिति कथं न पर्यालोचयेः । नन्वेवं तुल्यास्यप्रयत्नं नाज्झलावित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घोपि न प्रवर्त्तेतेति चेन्न । सवर्णसंज्ञाद्युत्तरकाले प्रवर्त्तमानस्य दीर्घशास्त्रस्य दण्डाढकादाविवेहाप्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात् । न च सवर्णदीर्घविधानात्प्रागेतत्सूत्रार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसम्पत्तौ सत्यां साधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधे विलम्बादर्शनात् । अन्यथा व्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकलानां क्वापि शब्दबोधो न स्यात् । तथा वैयाकरणानामपि व्याकरणसूत्रघटकशब्देषु व्याकरणादेव साधुत्वबोधे तदुत्तरकाले च वाक्यार्थावगतावात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादिति दिक् । साधुत्वज्ञानं तु न शब्दबोधे हेतुः । अस्तु वाभियुक्तवाक्यत्वेन साधुत्वानुमितिः; ततः शाब्दबोधे जाते लक्ष्यान्तरेष्विव लक्षणवाक्यान्तर्गतेष्वपि लक्षणप्रवृत्तिरिति दिक् । वस्तुतस्तु शरां परस्परं सावर्ण्यनिषेधे सत्यपि न क्षतिः । परःशतादिषु हि रूपद्वयं सिद्धान्तेपीष्यते । शतात्पराणीति विग्रहे

कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनाद्वा सुप्सुपेति वा समासे कृते पारस्करादित्वात्सुटि सकारस्य श्चुत्वम् । ततो ऽनाचि चेति द्विर्वचनम् । ननु शरोचीत्यनचीति वा द्वित्वनिषेधोस्त्विति चेन्न। तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शकाराग्रहणात्। ततो झरोझरीति लोपविकल्पाद् द्विशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति सावर्ण्यानिषेधेपि सिद्ध्यत्येवेदं रूपद्वयम् । अनाचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात् । तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं यरोनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधाद्वा । लोपस्य वैकल्पिकत्वे तु झयो होन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरित्यवधेयम् । तस्मात्सावर्ण्ये सत्यसति वा परश्शता इति द्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः। परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकादित्यमरः। एवं रामष्षष्ठोयशस्सारमित्यादावपि । अत एव भाष्ये, अपर आहेत्युपक्रम्य वार्त्तिकद्वयमप्येकहेतुतया व्याख्याय,अस्तु वा ग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामिति वाक्यशेषाध्याहारेण प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इति व्याख्यातम् । तत्र अपर आहेत्यपरितोषोद्भावनम् । तद्बीजन्तूक्तरीत्या शर्षु सावर्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेपि प्रागुक्तरीत्या दंडाग्रमित्यादि न सिद्ध्येत्। तदर्थञ्च सूत्रप्रत्याख्यानस्य वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्य वाश्रयणे आवश्यके शरां शर्भिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमो निर्मूल एवेति। स्यादेतत् । अगृहीतसवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध इति तावत्स्थितम् । तथा चेकारादीनां शकारादिभिः सावर्ण्यानिषेधात्कुमारी शेतइत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्याचीत्यनुवृत्त्या समाहितम् । एवं स्थिते मालास्वित्यादौ षत्वं स्यात् । इकारेणाकारग्रहणे सति गौरीष्वित्यादिवंदिणःपर -

त्वानपायात् । किञ्च । विश्ववाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं स्यात् । वागाशीरित्यत्र झयो होन्यतरस्यामित्याकारस्य घकारः स्यात् । गासीध्वमित्यत्र इणः षीध्वमिति मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । दासीष्टेत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात् । राम आयातीत्यादौ हशि चेत्युत्वं स्यात् । देवा आयान्तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोपः स्यात् । चाखायितेत्यादौ यस्य हल इति यलोपः स्यात् । श्येनायितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोपः स्यात् । निचाय्येत्यादौ हलो यमामिति यलोपश्च स्यादिति बहूपप्लवप्रसङ्गः । अत्रोच्यते । आकारो न हकारस्य सवर्णः । ततोप्याकार इति । अइउण्सूत्रोदाहृतशिक्षारीत्या भिन्नप्रयत्नत्वात् । सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति वार्त्तिकमते तु हकाराकारयोरेकजात्यनाक्रान्तत्वादेव नातिप्रसङ्गः । यद्वाऽऽकारसहितोच् आच् स च हल् च आज्झलाविति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः । तेनाकारस्याचां च हलिभः सह सावर्ण्यं निषिध्यते । आकारप्रश्लेषे लिङ्गन्तु कालसमयवेलासु तुमुनित्यादिनिर्देशाः । अत्र पक्षे आश्च आश्चेति द्वंद्वेन सवर्णदीर्घेण च नाज्झलाविति सूत्रे दीर्घात्परः प्लुतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयम् । तेन यियासो इत्यादौ गुरोरनृतइति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेत्यवधेयम् । भाष्यमतेतूष्मणामीषद्विवृतताभ्युपगमेन सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्सकलमनाविलम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमान्हिकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्ति-

काराः। अन्यथा हि यणादेशे कृते ह्रस्वस्यायं निर्देश इत्यपि सम्भाव्येत। ततश्चाकुर्वन्नित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणान्तरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरणमित्युक्तम्। इदञ्चेदिति प्रथमतकारस्यैव फलमित्यवधेयम्। तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः। तात्पर इति पञ्चमीसमासपक्षस्यापि स्थितत्वात्। एकारस्य त्वणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकतासिद्धेः। ईदूतोः परमनण्त्वाद् गुणान्तरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः। तस्माद्भाष्यमतेपि ऊदेतोस्तपरकरणमसन्देहार्थमेव गुणानामभेदकत्वे त्वीदित्यपि तथेत्याभिप्रेत्यैकरूप्यं वृत्तिकृद्भिरुक्तम्। इह तपर इति सूत्रे पञ्चमीसमासो मास्त्वित्यभिप्रेत्य ऊदिति तथा ऽतपर एवैकारो निर्दिष्टइत्यपि सुवचम्। स्यादेतत्। असन्देहायापि क्रियमाणन्तपरत्वं प्लुतं व्यावर्त्तयेदेव। घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि नपश्यतीति न्यायात्। अथायं दकारः ऋदोरबितिवदिति चेत्। एवमप्येकारो गृह्णातु प्लुतम्। अण्त्वात्। न त्वीदूतौ। वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेनानण्त्वात्। जातिपरो निर्देश इति चेत्। तर्हि ह्रस्वेप्यतिप्रसक्तिः। दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत् कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः। न च प्लुतव्यावृत्तिरिष्टैवेति वाच्यम्। अग्नी३ इतीत्यत्राप्लुतवदुपस्थितइति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे निषिद्धेपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्येष्यमाणत्वात्। अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेतीत्यादौ चरितार्थत्वाद्वैयर्थ्यं न शंक्यम्। तथा च षाष्ठे वार्त्तिकम्। वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वादिति। अत्राह भाष्यकारः। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतोसिद्धः। तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातात् सिद्धा संज्ञा

कार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्यणो प्रगृह्यस्येत्येतद्देशतया तां प्रति प्लुतस्य सिद्धत्वेनानुनासिकः प्रवर्त्तेतैवेति स्यादेव दोषः । एतेनाग्नी३ इतीत्यादौ प्रकृतिभावोपि व्याख्यातः । प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्स्वरसन्धिषु प्लुतस्य सिद्धत्वेपि संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वानपायात् । यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रीयतइत्युक्तत्वात् । वस्तुतस्त्वनुनासिकप्रवृत्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणम् । प्रकृतिभावस्तु कार्य्यकालपक्षेपि सूपपादः । न च प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनैकवाक्यतापन्नां संज्ञां प्रति प्लुतस्य सिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यम् । प्लुतस्य सिद्धतायां वीजाभावात् । यच्चूक्तं प्लुतः प्रकृत्येत्येतदेव ज्ञापकमिति । तन्न । प्लुतशब्देन तत्स्थानिनो लक्षणया सर्वसामञ्जस्यात् । न चैवं लक्षणैव दोष इति वाच्यम् । श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात् । अस्तु वा विशेषापेक्षं ज्ञापकम् । सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावइति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेपि । तस्मात्कार्य्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेप्यनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितम् । अत्र हरदत्तः । यद्यपि संज्ञायामासिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव, ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनुनासिकविधौ स्थानी किन्तु त्रिमात्रः । न च स्थानिवद्भावात्तस्यापि प्रगृह्यत्वम् । अल्विधित्वात् । किञ्चावश्यं सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्वित्याश्रयणीयम् । दण्ड आढकमिति प्लुतस्य दीर्घेण निवृत्तिर्यथा स्यात् । अत एव सुश्लोका३ इति सुश्लोकेतीत्यत्र गुणो भवन् प्लुतमेव निवर्त्तयति न तु स्थानिनम् । अन्यथा ह्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत तादिह यथोद्देशेपि संज्ञापरिभाषे कथमिवेष्टसिद्धिः, कथं वा ग्रन्थेषु

न पूर्वापराविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति । अत्राहुः । यद्यपि द्विमात्रस्त्रिमात्रेणापहृतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनशासनात्त्रिमात्रेपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते। अत एवामुनेत्यत्र मुत्वे कृते तदुपजीवनेन नाभावे च कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्द एव दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नोति तत्परिहाराय तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यातम् । कृन्मेजन्तसूत्रे च सन्निपातपरिभाषया समाहितम् । न त्विह द्विमाते कृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रे आनयामः, येनानल्विधाविति निषेधः शङ्क्येत। न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति युक्तम्। एतावानेव परं विशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्य्यः प्रवर्त्तकः इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति । तदेतत्कैय्यटेनैव स्फुटीकृतम् । यदाह शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतवृद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्त्तते। तथा च वक्ष्यति, असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकमिदम् । उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशनेत्युत्सर्गः स्थानी स लक्षणं निमित्तं यस्य कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तथा चैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः। एतेन यस्यानेन संज्ञा कृता न सोनुनासिकविधौ स्थानीति प्रथमदूषणमुद्धृतम् । यदपि दण्डाढकं सुश्लोकेतीत्यादावादेशः प्लुतः श्रूयेतेति । तदपि न । उक्तरीत्या तत्राप्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्तेः प्लुतो मया पाठ्यतइति बुद्धिः परं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् । यत्तु षष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति, सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति तत्त्विहानुनासिकपर्युदा-

सानुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसन्धिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेपि न दोष इत्याशयेन, न तु सामान्यापेक्षतायामेव किञ्चिदाग्रहे बीजमस्तीति दिक् । ननूदाहरणेष्वीदादिकमेव द्विवचनं न तु तदन्तमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । नन्वीदूदन्तं द्विवचनान्तमित्येव कथं न व्याख्यातम् । एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीय इति चेन्न । कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेतिव्याप्तेः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति सुप्तिङन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्च । एतेनेदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तम्प्रगृह्यं, कुमार्य्यगारादौ तु सकारान्तं द्विवचनं नत्वीदाद्यन्तमिति परास्तम् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणात् । यच्चास्मिन्पक्षे दूषणान्तरमुक्तम् । अशुक्ले शुक्ले समपद्येतां शुक्लयास्तां वस्त्रे इत्यत्र शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं लुकं बाधित्वा परत्वाच्छीभावे कृते तस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन शुक्लीत्यस्य प्रगृह्यता स्यादिति । तन्न । अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्बाधतइति परिभाषयौकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदाद्यन्तत्वविरहात् । अस्तु तर्हि ईदादि विशेष्यं, तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । गङ्गे इत्यादेः सिद्धावपि दृश्येते इत्याद्यसिद्धेः । द्विवचनावयवो ह्ययमेकारो न तु द्विवचनम् । किञ्च प्रगृह्यमित्यस्य सन्निहितत्वाद् द्विवचनमेव संज्ञि न त्वीदादि, विप्रकृष्टत्वात् । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमम् । अत्र वृत्तिकाराः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दम्पतीव जम्पतीवेत्युदाजह्रुः । मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति कैयटादयः । एवं वदद्भिः समानन्यायतयाऽन्येषां मुनित्रयानुक्तानां वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीय-

स्येष्टिः शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्नमेके छन्दसि, भाषायां च अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यतइत्यादीनामनादर्त्तव्यतोक्ता। मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते इति तु इवार्थकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः । न्यासकारस्तु सम्बुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनेह सम्बन्धाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणाच्चेदं लभ्यतइत्याह । केचित्त्विवार्थेयं वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेन इतिवत् । कादम्बखण्डितदलानिव पङ्कजानीत्यादिवच्चेत्याहुः । वस्तुतस्तु वद्वा यथा तथैवैवं साम्यइत्यमरग्रन्थे व वेति पाठमाश्रित्य शात्रवं व वपुर्यश इति कालिदासप्रयोगस्य तद्व्याख्यातृभिरुदाहरणात्सर्वं सुस्थम् । युक्तश्चायमेव पाठः । प्रातिपदिकप्रक्रमे ताद्धितस्य वतेरननुगुणत्वात् । एतेन स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव विलोचनाभ्यां कुचकुड्मलाशया । निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुरिति श्रीहर्षप्रयोगोपि गतार्थः ॥

अदसोमात् ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । न चामू इत्युदाहरणं पूर्वसूत्रेण गतार्थमिति वाच्यम् । तस्मिन् कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वम् । आरम्भसामर्थ्यात् । तथा च वार्त्तिकम् । आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे इति । पुंद्विवचनमेवोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वात्पूर्वेणैव सिद्धा संज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावोनुनासिकपर्युदासश्च सिद्ध एवेत्यवधेयम् । यत्तु हरदत्तेनोक्तमणोप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेण संज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्य सिद्धत्वाल्लिङ्गत्रयेपि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वेणैव सिद्धः । एतत्सूत्रारम्भस्त्वद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति । तच्चिन्त्यम् । प्लुतसंग्रहानुरोधेन पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव

स्थापितत्वात्। तस्मात् पुंसि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासोप्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयम्। अथापि कथञ्चिद्धरदत्तोक्तिस्समर्थयितव्येत्याग्रहस्तर्हि इत्थं समर्थनीया। पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु। न चैवं प्लुतस्यानुनासिकपर्युदासो न स्यादिति वाच्यम्। ईई ३ त् ऊऊ ३ दिति दीर्घात्परभागे प्लुतस्यापि प्रश्लिष्टनिर्देशात्। एकारस्त्वणत्वादेव प्लुतं ग्रहीष्यति। न च तादपि परस्तपर इति तत्कालग्रहणापत्तिः। ऋदोरबितिवद्दकार एवायमित्याशयात्। युक्तञ्चैतत्। यथोद्देशपक्षे प्लुतात् प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः प्लुते कृते तमेव द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्। नाभावस्तु मुभावात्प्रागप्राप्तस्ततो मुत्वनिमित्तकं नाभावमाश्रित्य मुभावे दशब्दोयमिति बुद्ध्या प्राप्नुवन् दीर्घः प्रतिविधीयतइत्युचितम्। नह्यसौ प्लुतात् प्राक् प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात् प्रागेव प्रवृत्तो येन पुनर्न प्रवर्त्तेत। एतेन पूर्वसूत्रस्थहरदत्तग्रन्थोप्युज्जीवित इति यावद्बाधं साधु। भाष्यकैयटयोस्त्वयं भावः। प्लुतात् प्राक् प्राप्तापि प्रगृह्यसंज्ञा फलाभावान्न क्रियते। न च प्लुतेनुनासिकप्रवृत्तिरेव फलमस्त्विति वाच्यम्। संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभात्। प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्य्युदासस्यैव विधिस्पृष्टस्य तत्फलत्वौचित्याच्चेति। सुश्लोकेतीत्यादावप्यन्तरङ्गत्वात् प्लुतः, अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात्॥ प्रकृतमनुसरामः। नन्वारभ्यमाणेप्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थं यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः। तथा च रुत्वस्योत्वं प्रतीव प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येव मुत्त्वमीत्त्वयोः सिद्धत्वं स्यात्। न त्वयादीन् प्रत्यपि। ततश्चामी आसतइत्यत्रायादेशप्रसङ्गः। अमू आसाते इत्यत्र पुंस्यावादेशः। अमी अत्रेत्येङः पदान्तादतीत्येकादेश-

प्रसङ्गश्च । न च संज्ञां प्रत्येव सिद्धत्वे वचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । यद्यनुनासिकपर्य्युदासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत् । अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः, अदसो नेत्येव ब्रूयात् । असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादौ तु सिद्धान्तेपि न भवत्येवानुनासिकः । अनण्त्वादनवसानत्वाच्च । अतस्तत्र माद्ग्रहणमीदूद्ग्रहणं वा न कर्त्तव्यम् । न चैवं हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । त्यदादीनां सम्बोधनविभक्तिविरहस्यौत्सर्गिकत्वात् । अतः संज्ञारम्भसामर्थ्यात्प्रकृतिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते । तद्वलाच्चायादिविरहोपि सिद्ध्यति । प्रकृतिभावस्यापवादरूपतयोपसञ्जातनिमित्तोप्युत्सर्ग उपसंजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यतइति परिभाषावताराच्च । यत्तु संज्ञारम्भसामर्थ्यादयादीन्संज्ञां च प्रति मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनादयादीन् बाधित्वा परत्वान्मुत्वमीत्वे इति तन्न । अयाद्यभावस्य ज्ञापने लाघवात् । अर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकविषयतौत्सर्गिकी । किञ्च मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन वलीयस्त्वम् । अन्तरङ्गम्बलीय इति न्यायात् । तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः । नाजानन्तर्य्यइति निषेधस्त्वसिद्धं वहिरङ्गमित्यस्यैव न तूदाहृतपरिभाषायाः । यद्यप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्यनयैव गतार्थत्वादन्तरङ्गम्बलवदिति पृथक् परिभाषा न कर्त्तव्येति विप्रतिषेधे परमितिसूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तथाप्यभ्युच्चयमात्रं तत्, सापवादनिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात् । वृक्ष इहेत्यत्र हि सप्तम्येकवचनेन सह गुणोन्तरङ्गः । सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरङ्गम् । न चेहासिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते । नाजानन्तर्य्यइति निषेधात् । अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । आरभ्यमाणो नित्योसौ

परश्चासौ व्यवस्थया। युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिद्ध्यतीति ॥ एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। अत एवोक्तं वार्त्तिककृता, शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति। धियति अद्दुद्रुवदित्यादि च तत्रोदाहृतम्। ज्ञापकं चात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणम्। तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ सत्यां पररूपं यथा स्यादिति क्रियते। एतच्च सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधाद्वेति। सत्यम्। अत एवापरितोषाद्भाष्यकारेणाथवेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक्। मात् किम्। अमुकेत्र। नन्विह सूत्रे ईदूतावेवानुवर्त्तितौ नत्वेकारः। सत्यम्। सति माद्ग्रहणे एकारो नानुवर्त्तते। अदसो मात् परस्य तस्यासम्भवात्। अन्यथा त्वनुवर्त्तेत। एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना। तस्मादेकारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति स्थितम्। अत्रेदं चिन्त्यम्। ईदूतौ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यौ; अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम्। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति महल्लाघवम्। एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥

शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। चतुर्थीबहुवचनस्य स्थाने सुपां सुलुगिति सूत्रेण शेआदेशः। शित्वात् सर्वादेशः, शेषे लोपः। न युष्मे वाजबन्धवः। युष्मास्वित्यर्थः। अत्र पदपाठकाले युष्मे इत्युदाहरणं बोध्यम्। संहितायान्त्वच्परत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे विशेषालाभात्। एवं त्वे रायः सुदुघास्त्वे ह्यश्वा इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यम्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्।

तेनेह न । काशे कुशे वंशे हरिशे बभ्रुशे । हरिबभ्रुभ्यां लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । ततः सप्तम्येकवचनम् ॥

निपातएकाजनाङ् ॥ एकोऽज्निपात आङ्भिन्नः प्रगृह्यः स्यात् अनिषेधाधिक्षेपयोः । अ अवद्यं, इ विस्मये, इ इन्द्रः, उ जुगुप्सासंतापान्वर्थाप्यर्थेषु । उ उमेशः । एकाजिति कर्मधारय-वर्तिपदार्थप्राधान्येनान्तरंगत्वात् । व्याहरति मृग इत्यादिनिर्दे-शाच्च । तेनेह न । प्रेदं ब्रह्मवृत्रतूर्येष्वाविथ । प्रेद्ध इत्यादि । स्यादेतत् । यद्ययं कर्मधारयस्तर्हि एकग्रहणं व्यर्थम् । निपातो योच् इत्येतावतैवाभिमतसिद्धेः । न च विपरीतविशेषणविशेष्य-भावेनाजंतो यो निपात इत्यर्थः स्याद्विशेषणेन तदन्तविधिरिति वाच्यम् । तथासति व्यावर्त्यालाभेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च हलन्तं व्यावर्त्यम् । तस्य संज्ञायां सत्यामपि बाधकाभा-वात् । न च पुरोस्तीत्यादौ हलन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभा-वाद्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्ध-तया दोषाभावात् । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशवि-कृतस्यानन्यतया रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसङ्गस्तद-वस्थ एवेति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । तस्मादचा निपातस्य विशेषणे अज्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तम् । नन्वजन्तस्यैव यथा स्यादज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किन्न स्यादिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजन्तत्वानपायात् । विशेषणसामर्थ्या-द्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्ततइति चेन्न । तदन्तविधिपरित्यागे-नापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् । तथाप्यन्यतरपरित्यागे आवश्य-के विनिगमकं किमिति चेदाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि । ताद्धि व्यपदेशिव-

द्भावमात्रबाधे व्यर्थं स्यात् । तस्मादचो विशेषणत्वेनाङ्ग्रहणा-ज्ज्ञापकाच्चदन्तविधिर्न । अचो विशेष्यत्वे तु सुतरान्तदन्तवि-धिरिति । उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितम् । नन्वच्समुदाय-निवृत्त्यर्थमेकग्रहणमस्तु । अइउअपेहीतिसमुदायस्यैव संज्ञा स्या-न्नावयवानामेकाज्द्विर्वचनन्यायादिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति । मैवम् । अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समु-दायनिरासस्सम्भवात् । अत्राह भाष्यकारः । अच्समुदायग्रहणश-ङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या-न विवक्ष्यते किन्तु जातिरेव निर्दिश्यतइति । तेन दम्भेर्हल्ग्रह-णस्य जातिवाचकत्वासिद्धमिति वार्तिककृता वक्ष्यमाणं सूत्रेणैव ज्ञापितं भवति दम्भेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र हेतुर्हल्ग्रहणस्य जा-तिवाचकत्वादिति । तेन दम्भेः सनि कृते सनीवन्तेति विक-ल्पादिडभावे दम्भइच्चेतीदीतोः कृतयोरत्र लोपोभ्यासस्येत्य-भ्यासलोपे हलन्ताच्चेति सनः कित्वान्नलोपे भष्भावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिद्ध्यति । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपर-त्वे तु योत्रेकः समीपो हल् नकारो न ततः परः सन् यस्माच्च परः सन् भकारान्नासावेकः समीप इति कित्त्वं न स्यात् । त-था तृंहू हिंसायां तुदादिः ऊदित्वादिड्वा तितृंहिषति ति-तृक्षतीति स्यादिति दिक् । स्यादेतत् । अइउअपेहीत्यत्र एकाज्द्विर्व-चनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहात् । अत एवं हि निर्ग्लायान्निर्ग्लेयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोः संज्ञा स्वीकृता । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणमेकैक-स्मिन्निपाते संज्ञाविधानसम्भवात् । सत्यम् । एकाज्समुदायग्रह-णशंकामात्रं तु स्यादेव । तन्निरासायैव क्रियमाणमेकग्रहणं प्रा-गुक्तमर्थं ज्ञापयति । वस्तुतस्त्वपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थे ज्ञापक-

मित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान् । निपात इति किम् । चकारात्र । तथा अनतेर्डः अः हे अ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । आङनाङोर्व्यवस्थामाह भाष्यकारः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति ॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्यैनादेशो न कृत इति कश्चित् । तन्न । अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न त्विदमेव कथितस्येदमा ऽनुकथनमिति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदुपादिश्यते सोन्वादेशः । इह तु ईषदर्थादौ यो वर्त्ततइति वृत्तिर्न विधेया किन्तु परिचायकतामात्रेणोपात्ताः, अतो नैनादेशः। एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्य विधेयत्वानिवक्षणात् सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवादादिति दिक् । ईषदर्थे आ उष्णं ओष्णम् । आङीषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता ङित्त्वव्यवहृतः । क्रियायोगे आ इतः एतः प्रादिषु ङित्पठितः । मर्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वंद्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । मर्यादया सहिते अभिविधाविति मध्यमपदलोपी वा समासः। मर्यादायां, आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । अभिविधौ आ अहिच्छत्रात् । आहिच्छत्रात् । विना तेनेति मर्यादासहितेनेत्यभिविधिः आङ् मर्यादाभिविध्योरिति च ङिन्निर्दिष्टः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे, नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रत्येवं मन्यसइत्यर्थः । वाक्यारंभसूचनाय आकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृतोर्थो निर्दिश्यते। आ एवङ्किलतदिति । अत्र च वाक्यस्मरणयोराङिदित्यत्रैव

तात्पर्यम् । अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्रेषदर्थाद्यभावेपि ङित्त्वं बोध्यम् । तेनामेन्यस्य रजसो यदभ्रआँ अपो वृणानेत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेनाङोनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्त्तत इति षष्ठे हरदत्तादयः । युक्तञ्चैतत् । ङिदङितोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थादुभयविवेकलाभे तत्रापि लाघवादङिल्लक्षणे तात्पर्यमाश्रित्य भागान्तरस्यावयुत्यानुवादरूपत्वात् ॥

ओत् ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । आहो इति उताहो इति । निपात इति किम् । देवोसि, वषट्तेविष्णवासआ । वायवायाहि । विष्णोव । यत्तु गवित्ययमाहेत्येतदेव निपातग्रहणस्य व्यावर्त्यमिति । तन्न । प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि क्षत्यभावात् । न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः । प्रकृतिभावविधौ पदान्ताधिकारात् । न चायं पदान्तो भवत्येवेति भ्रमितव्यम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदाविवक्षयार्थवत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्पत्तावेवैतद्रूपाभ्युपगमात् । अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः । न चैवमपदस्य प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । अपदन्न प्रयुञ्जीतेत्युद्घोषस्य अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेत्येवंपरत्वात् । तस्य च सुप्तिङादिविषयकतत्तद्विधिशास्त्रमूलकत्वात् । इह तूक्तरीत्या सुब्विभक्तेरप्यप्राप्त्या गोइति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात् । अत एवेह लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्त्तते । कथं तर्हि पूर्वसूत्रे शेर्थवद्ग्रहणादिति वार्त्तिके एङः पदान्तादिति पूर्वरूपं कृतमिति चेत् । तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदं विवक्षित्वा विभक्तिं च कृत्वा शेष्वर्थवान् शेर्थवानिति समासेन सुपो लुकं कृत्वा व्याख्यानात् । एतेनोत्तरसूत्रे सम्बुद्धाविति किं, गवित्ययमाहेत्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः । तस्मादिह देवोसीत्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । न चेङः पदान्तादित्यारम्भ-

सामर्थ्यादेव तत्सिद्धिः। इहेव गच्छेत्यादौ चरितार्थत्वात्। न चैङ्ग्रहणसामर्थ्यम्। ङसिङसोश्चेत्युत्तरार्थत्वात्। उत्तरसूत्रे तु सम्बुद्धिग्रहणाभावे आहो इतीत्यादावपि परत्वाद्विकल्पापत्तिः। पूर्वसूत्रस्याहो ईशा इत्यादावुत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसम्भवात्। न चेह ओदन्तस्य कार्यितयोत्तरत्र तु विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधिविरहादोकारमात्रस्य कार्यितया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यम्। त्रपूणामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोर्नुम्नुटोरिवेहापि फलाविरोधेन विषयभेदेपि विप्रतिषेधसम्भवात्। अर्थाधिकाराश्रयणे उत्तरसूत्रेप्योकारान्तस्य संज्ञित्वाच्च। शब्दाधिकारपक्षेपीकोझल्लित्यत्र सनाक्षिप्तस्य धातोरिका विशेषणवदिहापि सम्बुध्याक्षिप्तायाः प्रकृतेरोकारेण विशेषणे तदन्तविधिसम्भवाच्च। तस्मात्सूत्रद्वयेपि गवित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितम्। प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं न सम्बध्यतइत्याशयेन तु वृत्तिग्रन्थो योज्यः। अस्मिंश्च पक्षे मण्डूकप्लुतिन्यायेनेको सवर्णइत्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बन्धनीयमेव। अन्यथा गौर्यौ गौर्य्य इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। निपातसमुदाया एते। आह उ आहो, उत आह उताहो इत्यादि। ततश्चादिवद्भावान्निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धा संज्ञा। न चैवमाहो इतीत्यादिषु ऊँ इत्यस्य प्रसङ्गः। निरनुबन्धकोयमुकारः न तूञ् इति समाधानात्। अत एवोञ इति सूत्रे ञकारोच्चारणमपि सार्थकम्। अत एव चोञ ऊँ इत्यत्र भाष्यकृतोक्तम्। द्वावुकाराविमौ। एकोननुबन्धकः। अपरः सानुबन्धक इति। न चैवमपि आउओ इत्यत्राङनाङोरेकादेशस्यानाङिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यम्। अनाङित्यस्य पर्य्युदासाश्रयणेनाङनाङोरेकादे-

शस्यादिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यसमर्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यात् । भाष्येपि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रम् । कथमन्यथानुपदमेवादोभवदित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तस्यैवौकारस्य ग्रहणमिति समादधीत । तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वं लक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । आहो उताहोइत्यादयो न निपातसमुदायाः । किन्त्वखण्डा एव । एतच्च एतत्सूत्रबलात्प्रतिपदोक्तस्यौकारस्य ग्रहणमिति भाष्यबलाच्चाध्यवसीयते । तेन आम् आहो देवदत्तेत्यत्रामएकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः सिद्धः । अत एव पदकारैरपि ओषुवर्त्तमरुत इत्यादौ ओइत्याद्यैकपद्येनैव पठ्यते । तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संवाद एवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः । स्यादेतत् । अनदोदः समभवदित्यत्रातिप्रसङ्गः । च्व्यन्तस्य निपातत्वात् । ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञाविधानेपि प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यस्याधिकारात् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिक ओकारो व्यावर्त्यतइति वाच्यम् । वर्णग्रहणेपूक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अन्यथैचोयवायाव इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्त्तेत । चक्रे चक्रिइत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थ्यात् । वर्णस्य प्राधान्ये मास्तु परिभाषा विशेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न । अविशेषेणाप्यप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । तथा च षष्ठे वक्ष्यामः । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । अगौर्गौः सम्पद्भवद्गोभवदित्यादौ गमेर्डोइत्योकारस्य प्रतिपदोक्ततयातिप्रसङ्गः स्यादेव । नन्विह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु । तथाहि । संघीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति देवदत्तः मद्भवसि त्वं, त्वद्भवाम्यहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धान्त-

स्थितिः । तथा च प्रकृतावारोपेण वर्त्तमानाद्विकृतिवाचकाच्छब्दारुच्वेरुत्पत्तौ च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य वाहीकादिवृत्तेर्गोशब्दस्य गौणार्थता स्पष्टैव । अत एवामहान् महान् भूतो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावान्महत इत्यात्वं न प्रवर्त्ततइति चेन्न । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि । विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः । तस्यार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात् । अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्षत्वात् । तथा चान्महत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणे न भवतीति युक्तम् । इह त्वोदितिवर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थवृत्तेर्न भवेत् । निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव । अत एव संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यन्न प्रवर्त्तते । अत इञ् तु प्रवर्त्ततएव । अन्यथा इञो यतश्च तुल्ययोगक्षेमतैव स्यात् । अत एव गौर्वाहीको ब्रूते गां वाहीकं पाठयेत्यादौ वृद्ध्यात्वे स्त एव । तयोरपि वर्णाश्रयत्वात् । गोत इति तपरत्वमोकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चौतोमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । गामित्यत्र परापि वृद्धिर्निरवकाशेनात्वेन बाध्यतइति । तत्रैव कैयटोपि वक्ष्यति, ओत इति सूत्रं पाठ्यम् । ओकारान्तोपलक्षणतया वा गोतइत्येतद्व्याख्येयमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । यत्तु वदन्ति । मुख्यएव स्वार्थे सास्नादिमति गोशब्दो वृद्ध्यात्वे लभते ततो वाहीकादिशब्दान्तरसन्निधानाद्गौणताप्रतीतिः । गोभवदित्यत्र तु गौणार्थतां विना च्विरेव दुर्लभ इति वैषम्यम् । तस्मात् पदकार्येष्वयं न्यायो, न प्रातिपदिककार्येष्विति स्थितमिति । तच्चिन्त्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे वृद्ध्यात्वप्रवृत्तितः प्रागेव गौणार्थावगतेः । यत्तु कारकाणां क्रिययैव श्रौतः सम्बन्धस्तत एकक्रियावशी-

कृतानामरुणैकहायनीन्यायेन पार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः। तथा च गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता किन्तु वाहीकेन सह पार्ष्णिकावच्छेदवेलायाम्। न चान्तरङ्गत्वेन प्रवृत्तः पदसंस्कारो वहिरङ्गगौणत्वप्रतीतावपि निवर्त्ततइति, तदपि न। तावतापि ब्रूते पाठयेति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात्। कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति पक्षे कथञ्चिदुक्तिसम्भवेपि सामानाधिकरण्याद्भीष्मादेर्द्वितीयेत्येवं रूपे भाष्योक्तपक्षान्तरे त्वदुक्तन्यायानवतारात्। श्वाशुरिरित्यत्रेऽप्यभावापत्तेश्च, शब्दप्रयोक्ता वाहीकनिष्ठस्यैव कर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च। तस्माद्वर्णाश्रयत्वाद् वृद्धयात्वे इत्येव तत्त्वं न तु प्रातिपदिककार्यत्वादिति । अत एव चैकाच्च प्राचामित्यादौ प्रातिपदिककार्यत्वेपि न स्पायादायः। विशिष्टरूपपुरस्कारेणैव सर्वनामसंज्ञाविधानात् । अभिव्यक्तपदार्थायइत्यपि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वगौणत्वे इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वादिसूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। अभिव्यक्तपदार्थायइत्येव सिद्धत्वादिति । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्संभवन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः पदकार्येष्वयं न तु प्रातिपदिककार्येष्वित्योत्सूत्रे उक्तत्वादिति । तदभ्युच्चयमात्रम्। युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्याणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः। युष्मद्युपपदे अस्मद्युत्तम इत्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक् । तदेवमदो भवद्गोभवदित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा ऽव्ययत्वादिवद् दुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्य्यवसन्नः। अत्रोच्यते। पूर्वसूत्रे ऽनाङिति पर्युदासादाङ्सदृशाः प्रतिपदघटिता एव निपाता गृह्यन्ते। इहाप्यर्थाधिकारेणानाङ्ग्रहणानुवृत्त्या वा तथैवेति

सर्वं सुस्थम्। तथा च सर्वादिसूत्रे अकारात्कारौ अनुपसर्जनत्वे सत्येव भवत इति प्रघट्टके तदोः सः साविति सत्वं तद्विशेषिंतत्वाद्गौणतायामपि स्यादित्याशंक्य त्यदादीनाम इत्यत्रानुपसर्जनादिति परिभाषयानुपसर्जनानामेव ग्रहणे सिद्धे तथाभूतानामेव सत्वविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाधत्त कैयटः ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ ऋषिर्वेदः। तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात्। सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो ऽवैदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात्। विष्णो इति विष्णविति। सम्बुद्धाविति किं, गवित्ययमाहेति वृत्तिकारः। एतान्निष्कर्षश्च पूर्वसूत्रे उक्त एव। अनार्षे किम्। ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत्। इताविति किम्। पटोत्र॥

उञः॥ उञ इतौ प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात्। उ इति, विति॥

ऊँ॥ उञ इत्यनुवर्त्तते शाकल्यस्येति प्रगृह्यमिति च। प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात्, दीर्घोनुनासिकश्च ऊँ इति। इह यद्येको योगः स्यात् उञ ऊँ इति, तदादेशे विकल्पिते रूपद्वयमेवं स्यात्। ऊँ इति,उ इति। अतो योगं विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता। एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शाकल्यग्रहणं चेत्युभयमपि नानुवर्त्तेत तदा उञ्मात्रस्य नित्यमूँभावविधानात्प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात्। तत्र प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात् ऊँइतीति रूपं सिद्धम्। न चानल्विधाविति प्रतिषेधः। उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात्। तथा चेटईटीति सूत्रे इट इति समुदायरूपाश्रयणादग्रहीदित्यत्र च ग्रहोलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिज्लोपः सिद्ध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते। अप्रगृह्यस्य त्वादेशे ऽनुनासिको यण् स्यात्। तथा चेष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इतीत्येक-

मेव सिद्धं न त्वपरं द्वयमित्यव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसङ्गात् । अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ॐ इतीति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उइतीति तृतीयम् । अथ शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तेत तत उञ्मात्रस्यादेशविकल्पनाॐ इति उइतीति द्वयं प्रगृह्यस्य विति विंतीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात् । तत्र त्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकायुक्तमनिष्टमापतति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्त्तत इत्युक्तम् । इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्याख्यातम् । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्य ॐ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेष इत्यवधेयम् । ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं, परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम् । निहृते तिङंतादावव्याप्तिवारणायाप्रवृत्तेति, वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेद्धत्यादावव्याप्तिवारणायोक्तं, नित्येति । अत एव पच् लट् इत्यादीनामलौकिकतेति सिद्धान्तः । तथा च उ इतीत्येतद्रूपं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ॐआदेशेन भाव्यमेव । इतरेषां मते तु प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेत् । भवेदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात् । तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकम् । तथा च भाष्यम् । शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति ॐ वा शाकल्यस्येति च । तथाच तत्र कैयटः । शाकल्यश्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा सम्पद्यतइति च । यद्वा । अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतम् । तथापि निपातएकाजित्यनेनैव सिद्धे उञ इति तावन्नियमार्थम् । तथा च शाकल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रे

च प्रगृह्यस्योञ इत्येतावतैव शाकल्ये लब्धे पुनः शाकल्यानुवृ स्येतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्योस्तीत्यनुमीयते। तेन उ इति रूपं सिद्धम्। अथ वोत्तरसूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्छन्दाधिकाराश्रयणेन शकलस्यैव ऋषेरपत्यान्तरं गृह्यते। अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यस्योञ इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यतापि लभ्यते यथा ढाकि लोप इत्यनुवादसामर्थ्याद्वागिति दिक्। आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तम्। तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यमुकारश्चेति करणेन युक्तो रक्तो पृक्तो द्राघितः काकलेनेति। रक्तसंज्ञोनुनासिक इति च। अत एव यदेतनूँ इति पदकाराः पठन्तीत्यनुकरणे यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्येष विधिः प्रवर्त्तते॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ शाकल्यस्येताविति निवृत्तम्। ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात्। अध्यस्यां मामकीतनू, मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते सुपांसुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ। मामकी इति तनु इतीति पदकाले कार्योदाहरणे बोध्ये। सोमो गौरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणम्। ईदूताविति किम्। मियःसूर्ये प्रियो अग्ना भवाति। अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डाआदेशः पदकारैः प्रगृह्येष्वितिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेनेहापि पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहरणमिदम्। सप्तमीग्रहणं किम्। धीती मती सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः ततो ऽकःसवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः। न त्विह सुपो लुक् ह्रस्वश्रवणापत्तेः। अर्थग्रहणं किम्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः, संज्ञायामिति सप्तमीसमासः। ननु सप्तम्यर्थोपीहास्त्येव तत्कथमर्थग्रहणे कृतेपीष्टसिद्धिरिति चेत्। इत्थञ्जहत्स्वा-

र्थाद्वृत्तिरिति पक्षे पदे वर्णवद्वृत्तौ वर्त्तिपदानामानर्थक्यादीदन्तमिहानर्थकं न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव । अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किन्तु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च यावानर्थः सप्तम्याभिधीयते आधेयासंसृष्टो निष्कृष्टाधिकरणरूपस्तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टेन भविष्यति । यद्यपि वाक्यवत्समासेपि लुप्तसप्तमीबलेनाधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थतया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते । तथापि सिद्धान्ते तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात् समासस्थले एकार्थीभावएव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षा । अत एवोपसर्जने विशेषणान्वयो न भवति शक्यैकदेशत्वादिति द्वितीये वक्ष्यते । मीमांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमादुक्तेनार्थग्रहणेन वाप्यश्वनद्यातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः । आतिर्बलाका । शरारिरातिराटिश्च बलाका बिसकण्टिकेत्यमरः । आद्यास्त्रयोपि स्त्रीलिङ्गाः बलाकासाहचर्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु शरार्यादयस्त्रयः पक्षिविशेषवाचका न तु बलाकापर्यायाः । अतो बलाकासाहचर्यमकिञ्चित्करं स्त्रीत्वमपरमस्त्येव । रत्नकोशे स्त्रीलिङ्गकाण्डे, आटिः शरारिर्विरटीत्युक्तेः । आतेरपि तत्साहचर्यात् । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः । अत्र वार्त्तिकम् । ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत्सवर्णो सावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ अस्यार्थः । ईदूतौ सप्तमीत्येवास्तु नार्थोर्थग्रहणेन । अत्रोत्तरमाह । लुप्तइति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदन्तविधेरभावात् । सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् लुप्तेपि सुपि प्रकृतिभागस्य संज्ञासिद्धये तु कर्त्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः ।

ननु सोमो गौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किन्तु धीती मतीत्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते ऽकः सवर्णइति दीर्घएकादेशे तस्यादिवद्भावात्सप्तमीग्रहणादस्त्येव सप्तमीत्याशंक्याह । पूर्वस्येति । आडाम्भावइति । एकादेशं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्चाऽऽडामौ स्यातामित्यर्थः । तस्माल्लुगेवेति स्थितेर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः । नन्वर्थग्रहणं मास्तु वचनसामर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह । वचनादिति । यत्र दीर्घत्वं तत्रैव वचनात्स्यात् दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति यथा । अत्र हि सरशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारादेशे सप्तमी श्रूयते । तथा च सोमो गौरीत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थः । एतद् दूषयति । तत्रापीति । तत्रापि सप्तम्या लुगेव न लीकारः । यदि सरसीशब्दोऽपि वर्त्तते । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतच्छास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । अस्ति हि सरसीशब्दो दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते इति भगवदुक्तेः, कासारः सरसी सर इत्यमरकोशाच्च । तथा च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादि प्रयोगोपि दृश्यते । एवञ्च सरसीशब्दोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितम् । ननूक्तरीत्यास्तु सरसीशब्दः, सरश्शब्दोपि सान्तो निर्विवाद एव । तथा च सान्तादेवेकारादेशोयमस्तु । एवं हि सति संज्ञाविधौ ज्ञापकात्त्यक्तस्य तदन्तग्रहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न । तथा सतीकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया शरः शब्दस्य च सृधातोरसुनि व्युत्पादितस्य नित्स्वरेण सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रसज्येत । गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्पिप्पल्याद्यन्तःपातिनः सरःशब्दान्ङीषा त्वन्तोदात्तमिष्यते । तथैव वेदे पाठात् । एवन्तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति

ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवञ्चेदूदेद् द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्ष ईदूदेदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमिति पक्षश्च समर्थितो भवति । तत्र हि कुमार्य्योरगारं कुमार्य्यगारम् । अशुक्ले शुक्ले समपद्येतां शुक्ल्यास्तां वस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः । स च प्रत्ययलक्षणविरहादेवोद्धृत इत्याह । ज्ञापकमिति । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः । केदं ज्ञापनमुपयुज्यते, तदाह । तदन्तत्वइति । तदन्तगर्भे पक्षद्वयेपीत्यर्थः । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह । मावेति । वाप्यश्व इत्यादौ मा भूदित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईरिति सूत्रादीरित्यनुवर्त्तमाने यापोः किद्द्वे च वातप्रमीरिति सूत्राभ्यां शब्दत्रयं व्युत्पादितम् । यान्त्यनेनेति ययीर्मुक्तिमार्गः । पिबति रसान्पाति वा लोकमिति पपीः सूर्य्यः । वातं प्रमिमीते सम्मुखधावनादिति वातप्रमीः निःशृङ्गो मृगाकृतिर्वातमृगनामा पशुविशेषः । एभ्यस्त्रिभ्योपि ङौ सवर्णदीर्घात् पपी ययी वातप्रमीति रूपं निर्विवादम् । तथा चेह श्रूयमाणस्यैकारस्य सप्तमीत्वात्तत्रापि सरसी यदीत्यसङ्गतम् । ईकारस्य श्रूयमाणस्यासम्भवात् । सामर्थ्याच्चदन्तविधिर्भविष्यतीत्यस्यार्थः । तस्मादूकारांशे सामर्थ्याच्चदन्तविधौ लब्धे सोमो गौरीत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः । ययी आसक्त इत्यादौ तु भाव्यमेव प्रकृतिभावेन । न चायं योगश्छान्दसस्तथाविधानामेवोदाहरणानां दत्तत्वादिति वाच्यम् । मुनित्रयोक्तिं विनास्मदिच्छया छान्दसत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलम्भाच्च । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायेन लोके ययी पपी वातप्रमीत्येतेषां प्रगृह्यत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च । अत एव हग्हशवसुष्विति

सूत्रे दृक्षे चेति वार्त्तिकमुपादाय क्सप्रत्ययः सादेशश्च छन्दस्येव भाष्ये सदृक्षास इत्युदाहृतत्वादिति केचिदिति व्याचक्षाणा हरदत्तादयच्छान्दसत्वं वदतां मते स्वस्यापरितोषमाविश्चक्रुरिति दिक् ॥

दाधाघ्वदाप् ॥ दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप् दैपौ वर्जयित्वा। तत्र दारूपाश्चत्वारः, डुदाञ्, प्रणिददाति। दाण्, प्रणियच्छति दो, प्रणिद्यति देङ्, प्रणिदयते। धारूपौ द्वौ। डुधाञ्, प्रणिदधाति। धेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम्। अदाबिति किम्। दाप् लवने, दातं बर्हिः। लूनमित्यर्थः। घुत्वाभावाद्दोदद्घोरिति न प्रवर्त्तते। दैप् शोधने अवदातं मुखम्। इह घुत्वाभावादच उपसर्गात्त इत्येतन्न। घुप्रदेशा नेर्गदनदेत्यादयः। इह दोदेङ्धेटामनुकरणानि व्यवस्थाप्य तत्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशादादेच उपदेशे शितीत्यात्वं क्रियते। अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सिद्धान्तात्। न चैवं विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यादधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम्। अधातुरिति पर्य्युदासोयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः। अस्ति चेह स्वाश्रयमधातुत्वम्। यद्वा। यत्तदेतेभ्य इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैवातिदेशप्रवृत्त्यप्रवृत्ती भविष्यतः। ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वंद्वः कर्त्तव्यः। प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटां तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे नसानुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः, सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात्। अत एव दारयतिधारयत्योर्नातिप्रसङ्गः। तयोरनुकरणे आत्वासंभवेनेह दृधृइत्यनयोरनुपात्तत्वात्। ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिद्यति प्रणिधयतीत्यादौ चात्वाविरहात्कथं घुत्वमिति

चेत् । भ्रान्तोसि । न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मो येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु देदोधेइत्येङंतेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशानिष्पन्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन स्वरूपान्यत्वेप्यनुकरणता हीयते । सख्युरसंबुद्धावित्यत्रापि सखिरूपप्रतीतेः, गवित्ययमाहेत्यत्र गोशब्दप्रतीतेश्च । दीङस्तु नेह ग्रहणं, तदनुकरणे आत्वासम्भवात् । वार्तिकमते एजंतानां दीङादीनामात्वविधानात् । भाष्यमते त्वेज्निमित्ते परतस्तद्विधानात् । तेन दीङस्तृजादावात्वे कृतेपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति, शेषे विभाषेति वैकल्पिकं तु स्यादेव । तथोपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं न भवतीति सूत्रकारस्य मतम् । नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ न वा । आद्येऽनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्त्ये अदाबिति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेन्न । अदाबित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं संभाव्येत न हि लक्षणैकचक्षुषा दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किंचिदनुभूयते यद्बलाद् ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परमवशिष्यते । किं त्वगतिकगतिरेषा ऽनभिधानवत् । न च तद्बलेन सिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते । वार्त्तिककारमते तु प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिद्यति प्रणिदयतइत्यादौ शिति न स्यात् । आत्वाभावात् । तथा देङ् रक्षणे, अदित । धेट्, व्यत्यधित । प्रणिदाता प्रणिधातेत्यादावपि न स्यादात्वस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिति न्यायादिति वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथा च कात्यायनवार्तिकम् । घुसंज्ञायां

प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति। शिद्वि-कृतार्थमिति। तथा च दाधाप्रकृतयो घु इति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वंद्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाधामेव प्रकृतय इति व्याख्येयम्। भाष्यकारास्तु वार्त्तिकं प्रत्याचख्युः। तथाहि। नेर्गदेतिसूत्रे तावदवश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात्। तदेव पुरस्तादपकृष्य घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः। घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वंद्वः। सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते। न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः। माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यं पठनीयत्वात्। अन्यथा मामानइत्यत्रातिप्रसङ्गात्। तस्माद् घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिद्यति प्रणिदयतइत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थितम्। भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्त्तव्यमिति पुनरवशिष्यते। तदपि न। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः। अस्यां च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गम्। तद्धयदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैप्ग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन। न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम्। दो दद्घोरित्यत्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोपि घुसंज्ञाज्ञापनात्। न च दधातिनिवृत्त्यर्थन्द इत्युक्तमिति वाच्यम्। तत्र दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात्। नन्वेवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्येतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणइतिपरिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात्। तथा च प्रनिदारयति प्रनि-

धारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उपसर्गस्तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन् प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । दारयतिधारयत्यवयवयोस्तु दाधारूपयोरनर्थकत्वान्न तं प्रत्युपसर्गत्वम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र पुगागमात्पूर्वं दा धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात् । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञाप्रवृत्तेः । नन्वनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यं सम्प्रयोगो वा । नष्टाश्वदग्धरथवदिति स्थानेन्तरतमसूत्रस्थभाष्यरीत्या दारयत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्नस्याणो रपरत्वाभ्युपगमेन रेफपुकोरविशेषादिति चेत् । सत्यम् । सिद्धन्तु प्रसङ्गे रपरत्वादित्युरण्रपरसूत्रस्थवार्त्तिकरीत्या समाधानं कृतम् । उक्तभाष्यरीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रित्योद्धर्त्तव्यः । न हि दृधृइत्यनयोरनुकरणे आत्वं लभ्यतइति दिक् । इदं त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यत्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यं णत्वं ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति । स्यादेतत् । उपदिदीषतइत्यत्र सनिमीमेतीस्भावः स्यात् । वार्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रकारभाष्यकारयोस्तु नासौ दोषः । सूत्रकृता दीङोननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वं प्रकृतिग्रहणेपि घुसंज्ञायान्तद्विरहादिति चेत् । सत्यम् । वार्त्तिकमतेपि नेयं दाप्रकृतिः । एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात् । न चैवमादन्तत्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययाद्यसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययाविधि-

रिति वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनमप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत् । इदं त्ववशिष्यते । भाष्यवार्त्तिकोभयमतेपि उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्तं, तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उप दी स् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्त्तमानामात्वं सिचोकित्त्वमुपजीवति । यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यादतो ऽकित्त्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्त्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्त्तयत्येवेति । वार्त्तिककृता तु दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे इति वचनमेव कृतम् । उभयमतेपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वं भवति । अत एव वार्त्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किन्तु स्थाघ्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वेनेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्त्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणापि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीन इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेनेदन्तस्याप्रकृतित्वात् । अन्यथोपदिदीषतइत्यत्रेस्भावापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्यकृता सहेतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीङि परे नेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति । नन्वदाबिति प्रतिषेधे दाप्लवनइत्यस्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु दैपः । पकारे श्रूयमाणे

आत्वायोगादिति चेन्न । अनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे श्रूयमाणस्यापि पकारस्य काकादिवदनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपाये आत्वप्रवृत्तेः । एकान्ता अनुबन्धा इति पक्षेपि भवत्येवात्वम् । नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति सिद्धान्तात् । अत्र चोदीचां माङो व्यतीहारइति कृतात्वस्य मेङो निर्देशो ज्ञापकः । न च माङ्मानइत्यस्यैवायं निर्देशो व्यतिमिमीतइत्यादौ तस्यापि कदाचिद्व्यतीहारे वृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । अपूर्वकालार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य माङ्मानइत्यस्मादनभिधानात् । अत्र च भाष्योक्तेरेव प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च मेङ इत्येव पठनीये माङो व्यतीहारइति गुरुकरणं नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु नायं दैप् किन्तु दिवादिषु दाप्शोधनइत्येव पठिष्यतइत्याहुः । न च स्वरे भेदः । दायतीत्यादेरुभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । ननु ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः । श्यनि धातोराद्युदात्तत्वं शपि तु चानशोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न । उभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायात् । न च श्यन्स्वरस्य सतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात् । आत्ममानेखश्चेत्यत्रत्यभाष्यकैयटबलेन खशीव चानश्यप्यन्तोदात्ततया निर्णयात् । स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रन्थस्तु खश्सूत्रस्थभाष्यस्वोक्तिभ्यां विरोधात्प्रामादिक इति वक्ष्यते । ध्यायत्यादयस्तु दिवादिष्वेवादन्तत्वेन न पठिताः गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तं, पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्य इत्यादि सिद्धम् । यत्तु भाष्ये एकान्तत्वपक्षेपि न दोष इत्युपक्रम्य पकारलोपे कृते भविष्यति; दाप्त्वं तु भूतपूर्वमनुबन्धमाश्रित्य व्युत्पादनीयमिति सिद्धान्तितम् । तत्रेत्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते । सत्यप्येजन्तत्वे उपदेशे एजन्तत्वं

कथमिति । अत्रोच्यते । पित्करणसामर्थ्याद्धुपदेशे एजन्तत्वाभावेप्यात्वप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारो न मन्यते । तथा च तत्र वक्ष्यति । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परनिमित्तस्यैच आत्वं भवतीति । यदयं क्रीङ्जीनां णावेच आत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात् क्रीङ्जीनां णावेवेति । यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्त्तयतीति । ननु प्रणिदापयतीत्यत्राप्यदाबिति प्रतिषेधः स्यादिति चेन्न । यथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वाद्दावस्थायामेव घुसंज्ञाया निर्वृत्तत्वात् । कार्यकालपक्षे तु घुसंज्ञाया णत्वसमानदेशतया पुकं प्रति णत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेन प्रागेव पुक् ततो घुसंज्ञा न स्यादिति दोषः प्रसज्यत्येव । अत एव भाष्ये द्वेधा समाहितम् । दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि । यद्वा वान्तावेतौ धातू सूत्रमपि वान्तम् । चर्त्वेन सर्वत्र पकारो निर्दिष्टः । अतो दापयतीत्यत्र नासौ निषेधः । तस्यापित्त्वादवान्तत्वाच्चेति ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ असहायेपि आदाविवान्तइव कार्याणि स्युः । औपगवः । यथा तव्यादीनां प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्त्तते । एवमिहाणोपि । आभ्याम् । यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति एवमिहापि । इङ् गतौ दिवादिः । एयम् । अचोयदिति अजन्ताद्धातोर्विधीयमानो यत्प्रत्ययो यथा चेयञ्जेयमित्यादौ भवति तथेहापि । इणस्तु एतिस्तुशासिति क्यपीत्यमित्येव रूपं न तु एयमिति । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । अत्र ह्याकारस्यादित्वे सति तमेवाश्रित्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात् । ततश्चाणं बाधित्वा वृद्धाच्छ इति

छः प्रसज्येत । ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापीदमेव व्यावर्त्त्यम् । तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न । यदि हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं तर्हि जानातीति ज्ञा ब्राह्मणीत्यादिरसहायोपि वृद्धो न स्यात् । ततश्च ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यादि न सिद्ध्येत् । असति हि प्रकृतसूत्रस्थैकग्रहणे यत्रादिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहाये मध्ये अन्ते च स सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात् । यदि त्वतिदेशसामर्थ्याज्ज्ञाशब्दे वृद्धत्वं तर्ह्यविशेषात्सभासन्नयनेपि स्यात् । वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत् । हन्तैवमतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तिः । इहैकग्रहणे कृते त्वन्त्यमध्ययोर्व्यावृत्त्या वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक् । यत्तु न्यासकृतोक्तम् । अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्थमादिग्रहणमनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सदसहायानां ज्ञादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेन्न तु सभासन्नयनस्य, सन्नयनेत्येतदन्तर्गताश्चतुरोऽचोऽपेक्ष्यानातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति । तच्चिन्त्यम् । परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेप्यादित्वविरहात् । इयानेव हि विशेषः । असहाये सत्यन्तविशेषणविरहाद्विशिष्टाभावः, मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति । वार्तिककारस्तु लाघवादपूर्वत्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं चान्तशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं, गौरवात् । तथा चासहायेपि मुख्ययोरेवाद्यन्तयोः सम्भव इति मन्वानः सूत्रमेतत्प्रत्याचख्यौ । आह च । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन्निति । भाष्यकारस्तु नैतन्मेने । सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणप्र-

क्षेपप्रयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्। लोके ह्ययमादिरन्तो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किंचिदस्तीति नियमेन प्रतीयन्ति। पदान्नियतोपस्थितिश्च शक्तिसाध्या। अनुभवमपलप्यैकदेशमात्रे शक्तिकल्पने तु श्वशुरादिपदानामपि लाघवाद्भार्यात्वमात्रं पितृत्वमात्रं तद्घटकपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशक्त्युच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति। नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यमेव, इयाय आरेत्यादौ धात्ववयवत्वं प्राथम्यमेकाच्त्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात्। एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते। न चेणो वृद्ध्यायादेशयोरर्त्तेश्च वृद्धौ रपरत्वे च कृते आय् आर् इत्यनयोरेकाच्त्वं पचादेरिव मुख्यमेवास्तीति वाच्यम्। द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेन इ ऋ अनयोरेव द्विरुक्तेः। किञ्च यजेः पञ्चमलकारे स देवान् पक्षदिषितो यजीयानित्यादौ सिब्बहुलं लेटीति सिप्। तस्य षत्वं व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं, प्रत्ययस्य यः सकारस्तस्य षत्वमिति सिद्धान्तात्। तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्येव सूत्र्यतां किं प्रकृतसूत्रेण। व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्यो ऽपदेशो व्यवहार एकाच् इत्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी पचिप्रभृतिस्तस्मिन्निवासहायेपि कार्यं स्यादित्यर्थः। अत्राह भाष्यकारः। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति। वचननिरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः। अस्ति हि लोके निरूढोऽयं व्यवहारो ऽयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रोयमेव मध्यमोऽयमेव कनिष्ठ इति। तथा असूतायामसोष्यमाणायां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरन्ति। तथा पूर्वमनागतो ऽग्रे ऽनाजिगमिषुश्चाह इदं मे प्रथममागमनमिति। ननु सर्वे इमे गौणा व्यवहारास्तत्कथं मुख्ये चरितार्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्त्तेतेति चेन्न। निरूढतरतया गौणस्याप्य-

स्य मुख्यसमकक्षत्वात् । ज्ञापकाच्च । यदयमिड ईटीति सिचो-लोपं शास्ति तज्ज्ञापयति । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । न ह्यन्यथेद् लभ्यते । वल्रूपत्वेपि वलादित्वविरहात् । तथा दीर्घ इणः कितीत्यादीन्यपि ज्ञापकानि । न हि व्यपदेशिवद्भावं विना इणोभ्यासो लभ्यतइति दिक् । यत्तूक्तं कैयटेन । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्कुरुतइत्यादौ तशब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्र टिसंज्ञा सिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेयं परिभाषा तस्या विध्यंगत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिक इत्युक्ततया तं प्रत्यंगत्वायोगात् । किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावयोजनाय शब्दार्थसमुदायमाश्रित्य तस्यैकदेशः शब्द इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव षष्ठे निजौ चत्वार एकाच इत्येतेषु व्युत्पादनावसरे भाष्यकैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतो लोक इव शास्त्रेऽप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसम्भवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यगेवेति दिक् ॥

तरप्तमपौ घः ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । कुमारितरा । कुमारितमा । घरूपेति ह्रस्वः । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र तु न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात् । यद्वा तरबिति रूपं संज्ञाप्रवृत्तावाश्रितं तच्च परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीत्यौपदेशिकं गृह्यते । तच्च तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति । अपि च प्रतिपदोक्तत्वमपीह सुलभम् । तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसङ्गः । किञ्च समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे परे ह्रस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषीव रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् । सुप् सुपेति समासः । रूपमाकृतिः, महिषीवेयमाकृतिरि-

त्यर्थः। सामानाधिकरण्यस्त्रीत्वे च स्वार्थिकत्वादातिशायनिकस्य स्तो न तु नदीतरे, अतो नोक्तदोषः। नन्वातिशायनिकप्रकरणएव वादीर्घ इति पितौ घ इति वा क्रियतां लाघवादिति चेन्न। प्रकरणोत्कर्षेणेह संज्ञाप्रकरणस्यान्योपि तरबस्तीति ज्ञापनार्थत्वात्। स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे भवति। तेनाल्पाच्तरं लोपश्च बलत्तर इत्यादि सिद्धम्। केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयसुनोपि स्वार्थिकतामाहुः। तेनाहो महीयस्तव साहसिक्यमित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवंति॥

बहुगणवतुडति संख्या॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः। बहुकृत्वः, संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। बहुधा, संख्याया विधार्थे धा। बहुभिः क्रीतो बहुकः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। बहुशः। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादित्यनुवर्त्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्। गणकृत्वः गणधा गणकः गणशः। तावत्कृत्वः तावद्धा तावत्कः तावच्छः। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। आ सर्वनाम्नः, शेष प्राग्वत्। कतिकृत्वः कतिकः कतिधा कतिशः। किमः संख्यापरिमाणे डति च। शेषं प्राग्वत्। स्यादेतत्। वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते। बहुर्हिमवानिति, सङ्घे च गणशब्दः, भिक्षुकाणां गण इति। समवायश्चै यो गण इत्यमरः। तथा च सङ्घवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः संख्या संज्ञा स्यादिति चेन्न। संख्यायते ऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं तच्च नियमार्थम्। अनियतबहुत्ववाचिनां मध्ये ऽनयोरेव संख्या संज्ञा न तु भूयादीनामिति। तेन बहुविषययोर्द्व्येकयोर्नियतबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः। ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापक्षेत्वाभि-

यमस्य त्वदुक्तव्यवस्था सिद्ध्येत् । नियमार्थत्वमेव तु दुरुपपादम् । विध्यर्थताया एवौचित्यात् । तथाहि । अस्ति तावत्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्यय इति परिभाषा । सा च न्यायमूला । संज्ञासूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदितरं बोधयेत् । एवं स्थिते बहुगणयोरिह ग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात् । अकृत्रिमत्वात् । तस्मात्स्वसङ्ग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृत्त्यर्थमिति । अत्राहुः । संज्ञिविशेषे क्रियमाणः संज्ञानियमो यदि सामान्यापेक्षस्तदा युक्ता ऽकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावर्त्त्येत न त्वकृत्रिममपि । तदेतदुच्यते । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति । कृत्रिमाकृतिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । अस्ति च संख्याप्रदेशेषूभयग्रहणे लिङ्गं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति सूत्रे शदन्तपर्युदासः । न हि कृत्रिमा संख्या शदन्तास्तीति दिक् । तेन पञ्चधा पञ्चकृत्व इत्यादि सिद्धं भवति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । तद्धितविधौ हि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । वतोरिथुक् । षट्कतिकतिपयचतुरां थुगिति सूत्रैर्डटि परे आगमा विधीयमाना बहुप्रभृतीनां डटो निर्वाहकं संख्यात्वं ज्ञापयन्तीति किमनेन सूत्रेण । ननु बहुपूगगणसङ्घेत्यादौ विशेषाश्रयणात्संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचिनोरप्येतयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरितार्थ-

त्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्य-कल्पनस्य गौरवपराहतत्वात्। भूर्यादीनां त्वनियतसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवति नियतसंख्यावाचिनां पञ्चादीनामेव लोके संख्याशब्दत्वेन प्रसिद्धतरत्वात्। प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। नन्वेवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामपि धा शस् कृत्वसुजादिसंख्याकार्यप्रसङ्गः। न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूगादीनां तु तद्विषयकमेवेति वाच्यम्। अनुपपत्तेः। समानत्वेन एकसूत्रोपात्तत्वेन च वैषम्ये बीजाभावादिति चेत्। मैवम्। लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्सामान्यापेक्षं क्वचिद्विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्याश्रयणात्तदनुरोधने वैरूप्यस्य सोढव्यत्वादिति दिक्। इमां कसृष्टिमसहमानेनैव सूत्रकृता सूत्रमिदं प्रणीतमिति तु परमार्थः। अत्र वार्तिकानि। अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्। अर्द्धेनाधिकमध्यर्धम्। एकदेशवाचकोयमर्द्धशब्दः। तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थः प्रतीयते न संख्येति वार्त्तिकारम्भोऽध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमद्ध्यर्द्धशूर्प्पं दिक्संख्यइत्यनुवर्त्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शुर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। अध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकम्। संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति कन्। इह समासविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी। समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वान्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। तथाचाध्यर्द्धपूर्वेति सूत्रे ऽध्यर्द्धग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तदुक्तं,लुकि चाग्रहणमिति। अध्यर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः। संख्येत्यनुवर्त्तते। पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः। समासकन्विध्यर्थमित्येव। अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः। अर्द्ध-

पञ्चमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पैः क्रीतमर्द्धपञ्चमशूर्पं, पूर्ववदञ्ठ्ञो वा लुक्। अर्द्धपञ्चमेन क्रीतमर्द्धपञ्चमकम् । अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकया षष्ठ्या क्रीतोधिकषाष्ठिकः । अधिकसाप्ततिकः । तद्धितार्थेति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनात् लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न, तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुङ् न । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । नन्वलुकीति व्यर्थम् । उत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनादेव लुगभावस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययास्तेषां लुगप्राप्त्या तत्रैवोत्तरपदवृद्धेः सावकाशत्वात् ॥

ष्णान्ता षट् ॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ षट् तिष्ठंति षट् पश्य, पञ्च सप्तेत्यादि । संख्येति किम् । विप्रुषः पामानः । ननु शतानि सहस्राणीत्यत्र नुमि कृते तस्य पूर्वभक्ततया नान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । न चैवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमः तदविघातकत्वात् । नन्वेवमप्यष्टानामिति न सिध्यति । तथाहि । अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चाष्टन आ विभक्तावित्यात्वे कृते ऽनान्तत्वात्संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुण्न प्राप्नोतीति चेन्न। यथोद्देशपक्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा, अन्तरङ्गत्वात् । ततः कृतेप्यात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे तर्ह्युक्तदोषस्तदवस्थ एव । किञ्च यथोद्देशेप्यल्विधित्वादतिदेशो दुर्लभः । अत एव वव्रश्चेत्यचः परस्मिन्नित्यस्य फलमिति कैयट इति चेन्न । अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेन कृतात्वस्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात् । तथाहि । नुःसंख्याया इत्याद्युदात्तत्वं

बाधित्वा घृतादिपाठादन्तोदात्तो ऽष्टन्शब्दः साधितः। तस्माद्वि- स्यष्टभिरष्टाभिरिति रूपद्वयमुदाहृतम् तत्रात्वाभावे मध्योदात्तमात्व- पक्षे त्वन्तोदात्तमिति सिद्धान्तः। तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेण षण्णां षड्भिरित्यादाविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधित्वा झल्युपोत्तममिति प्राप्तं षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवतीति हि तस्यार्थः। तद्बाधनायाष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते। दीर्घान्तादष्टनः परा ऽसर्वनामस्थानाद्विभ- क्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः। तत्र यद्यात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्या- त्तर्हि सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादात्वाभावपक्षे झल्युपोत्त- ममिति षट्स्वरेण बाधिष्यतइति किं दीर्घग्रहणेन। कृतात्वस्या- पि षट् संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनः स्वरोपवादः संपद्य- ते। न चाष्टनः स्वरः शसि सावकाश इति वाच्यम्। तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्तइति सूत्रेणैव गतार्थत्वात्। अष्टन्शब्दोन्तोदात्त इति समनन्तरमेवोक्तत्वात्। तेन दीर्घपक्षइव तदभावपक्षेपि विभक्ते- रुदात्तता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं सार्थकमे- व। तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यतइति स्थितम्। न चैवं दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम्। उभयज्ञापकत्वसम्भवात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यतइति नियमः। यावता विनानुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात्। तच्चैकमनेकं वेत्य- न्यदेतत्। प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणवैयर्थ्यानुद्धारादिति दिक्। यदि तु ष्णाः षकारनकाराकारा अन्ते यस्याः सा ष्णा- न्तेति प्रकृतसूत्रएवाकारोपि प्रश्लिष्येत तदा द्वाभ्यामित्यत्र ष- ट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। आद्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्रयाहीत्यादावाद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामितिपदं पठ्यते त- स्मादिहाकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः किन्तूक्तप्रकार एवादर्तव्य

इति स्थितम् । तथा सप्तमे योगविभागं कृत्वा तद्बलेनापि द्वेधा भाष्ये समाहितम् । तथाहि । षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते । तेन षड्भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपि तत्स्यादिति सूत्रार्थः । न चैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यम् । औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अथ वाष्टन आ विभक्तावित्यस्मादनन्तरं राय इति योगं विभज्य हलीत्युभयोर्योगयोः शेषो व्याख्येयः । तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं न तु ततः प्राक् । न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यम् । लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्देष्टव्ये ऽष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात् । यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति । स्यादेतत् । हलीति यद्युभयोः शेषस्तर्हि प्रियाष्टन्शब्दे औजसमौट्शस्टाङेङसिङसोसाम्ङ्योस्सु वैकल्पिकतयेष्यमाणमात्वं न सिद्ध्येत् । न च तत्रात्वं नेष्यतएवेति वाच्यम् । इतः प्राचीनपक्षाणामतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यतएव विभक्तिमात्रे तद्विधानात् । न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानौ लुग्नुटौ यथा गौणतायां न स्तस्तथात्वमपि न स्यादेवेति वाच्यम् । वैषम्यात् । लुग्नुटोर्विधौ हि षड्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्यएव तौ प्रवर्त्तेते । आत्वविधौ त्वष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणेपि प्रियाष्टाभ्यामित्यादावात्वं प्रवर्त्ततएव । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये चाष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्यतीति तदंशे नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । औश्त्वं हि लुग्नुटाविव गौणत्वे न भव-

ति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽप्येकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति अष्ट इति वा । स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्यएव स्यान्न तु गौणतायामिति तदंशेप्यनुपपत्तिसाम्यात् । तस्माद्, हलीत्युभयशेषश्चेन्न स्यादात्वं प्रियाष्टनः । टाङेङसिङसोसाम्सु तथैवौजसमौट्छसि ॥ प्रागुक्तेषु तु पक्षेषु भवेदात्वममीष्वपि । फलभेदे महत्येवं कथं पक्षविकल्पनम् ॥ अत्रोच्यते । प्रियाष्टन्शब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव । हलीत्युभयोः शेषस्य भाष्यएव सिद्धान्तितत्वात् । तथा सत्यौजसोः क्रमेण प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्येव रूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इत्यपीत्याशंक्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वाच्च । अत एव यथालक्षणमिति मतिक्रमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटोऽव्याख्यत् । एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपरितोषग्रस्ता एव व्यवस्थितविभाषया गौणतायामजादिष्वात्वं न भवतीत्याशयेन वा योज्याः । उदाहृतभाष्यकैयटप्रामाण्यात् । तस्मात्प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्दसाधारणं रूपं हलादौ तु हाहाशब्दसाधारणमपरं रूपम् । औश्त्वटोस्तु प्राप्तिरेव नास्तीति प्रामाणिकः पन्थाः । अत एव सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे हरदत्तेन गौणत्वऔश्न भवतीति स्पष्टमेवाभिहितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंतग्रहणमत्रेष्यते । परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्न भवतीति काशिका संगच्छते । अत एव चाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदन्तविधिश्चात्रेष्यते । प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टावित्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रंथोऽपि सङ्गच्छते । हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात् । हरदत्तस्त्वष्टा-

ऽभ्य औशिति सूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यतइति प्रतिज्ञायाष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति तत्रापि विकल्पितत्वात् । प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति । तत्राऽप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये आतो लोपमिच्छंति प्रियाष्टः पश्येत्याद्यात्वाभावपक्षेप्यल्लोपे ष्टुत्वं प्रियाष्ट्ण इति भवतीत्यंतेन ग्रन्थेन पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं च कथमभिहितवानिति तस्याशयं स एव प्रष्टव्यः । अल्लोपे ष्टुत्वमित्यपि तदुक्तिश्चिन्त्यैव । पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वायोगात् । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् । ननु रषाभ्यां नो ण इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ष्टुत्वविधिलभ्यमपि विलंबितप्रतीतिकत्वादिति चेन्न । अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति सूत्रं संपूर्णं रषाभ्यामिति सूत्रे ऽनुवर्त्य तत्रत्यस्य णग्रहणस्य पदांतस्येतिनिषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । न च मूर्द्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति सूत्रकाररीत्या कथंचित्संभवन्नपि न्यायोत्र भाष्यानुरोधात्त्याज्य एव । तथा च शर्पूर्वाः खय इति सूत्रे खर्पूर्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवानाह । अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव एत्वतुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । तथा च हलादिः शेषे कर्त्तव्ये तुकश्चुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धतयोचिच्छिषतीति रूपं सिद्धमिति तदाशयः कैयटेन वर्णितः । तदेवं प्रियाष्ट्न इत्याद्येव रूपमुचितम् । न चैवं पूष्ण-

इत्यादावपि नकार एव पठ्येतेति वाच्यम् । तत्राट्कुप्वाङिति सूत्रेण णत्वप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

डति च ॥ डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । कति सन्ति, कत्यद्राक्षीः । षट्त्वाज्जश्शसोर्लुक् । संख्येतिं किम् । पातेर्डतिः पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येणं तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणात् । इदं सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । बहुगणवतुसंख्या । डति । संख्येत्यनुवर्त्तते । ततः ष्णान्ता षट् संख्या डतीत्युभयमप्यनुवर्त्तते । पूर्वसूत्रेष्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । संख्याप्रश्नविषयस्यैव डेर्ग्रहणं न त्वौणादिकस्येति ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । कृतः । कृतवान् । ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा । संज्ञया च विधानम् । वक्ष्यति हि तृतीये, निष्ठेति । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात् । तौ भूते काले भवतो ययोर्विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति । स्यादेतत् । अनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते न तु श्रवणार्थं,तेषां लोपविधानात् । तथा च लुप्तानुबन्धस्य परिनिष्ठितस्य यत्र सारूप्यं तत्र क्वानुबन्धकार्य्यं भवतु क्व वा नेति तु निश्चेतुमशक्यम् । न च काकादिवदुपलक्षणस्यापि व्यावर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यम् । काकादिनापि हि वेदिकापुण्डरीकादिकं स्थिरं किञ्चित्परिचाय्यते तद्बलाच्चोड्डीनेपि काके व्यवहारो न सङ्कीर्य्यते । न चेह परिचयान्तरमुपलभ्यते क्तप्रत्ययतत्प्रत्यययोः काकादिकल्पौ हि ककारनकारौ तदपगमे संवृत्ते तइत्यत्र परिचेयस्य परस्परव्यावृत्तस्य दुर्वचत्वादिति । अत्राहुः । कालकारकविशेषादयो अर्था एवात्र वेदिकापुण्डरीकादिस्थानापन्नास्तद्दर्शनाच्चानुबन्धस्मृतौ सत्यां तत्तत्प्रयुक्तं कार्य्यं साधुतया ज्ञायते । तथा लूनः शालिरिति केन चित्प्रयुक्ते

लक्षणज्ञेन कर्मभूतकालबलात्क्तप्रत्ययोऽयमिति निर्णीयते । लोत-मालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति निर्णीयते । हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्नित्युणादिसूत्रात् । लोतः स्यादश्वमेषयोरिति तु पञ्चपादीवृत्तौ स्थितम् । तथा प्राभित्त घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायं प्रयोगो न तु निष्ठान्तस्येति निर्णीयते । स्यादेतत् । अञ्जिघृसिभ्यः क्त इति क्तप्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति व्युत्पादितम् । तत्रापि निष्ठा संज्ञा स्यात् । ततश्च निष्ठा च द्व्यजानादिति स्वरः स्यात् । निष्ठान्तं द्व्यच्कं संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात्स चेदादिराकारो नेति सूत्रार्थः । न चेष्टापत्तिः । घृतं मिमिक्षइत्यादावन्तोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति । अत्राहुः । अतः कृकमीतिसूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितमुणादयः क्व चिद्व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइति । अतो नात्र निष्ठा संज्ञेति । यद्वा घृतादीनां चेति फिट्सूत्रेण सिद्धम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे पञ्चमान्हिकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः । तत्र सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहः । तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते । एवं चित्रा गावो यस्य स इत्यादावपि । अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात् । न चैवंविधेर्थे बहुव्रीहिरिष्यते । यत्तु वृत्तिवाक्ययोर्विशेष्यैक्यसम्पत्तये चित्राणां गवामयमित्यादि विग्रहवर्णनं मीमांसावार्त्तिके कृतम् । तत्तु न मुनिवचसामनुकूलम् ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणत्वात्। भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधितत्वात्। द्वितीया श्रितातीतादिभिस्तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि षण्णां त्रिकाणां समास उक्तस्तदपेक्षया शेषः प्रथमारूपः त्रिकस्तस्यैव बहुव्रीहिसंज्ञेति दृष्टे देवे गत इत्यादेरिव चित्राणां गवामित्यस्यापि दूरापास्तं बहुव्रीहित्वम्। किञ्च मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात्कथं चित्राणां गवामित्यत्र तत्प्रसक्तिः। ननु दण्डीत्यादावपि दण्डस्यायमिति विग्रहाभ्युपगमादस्मद्रीत्यायमेव मत्वर्थ इति चेत्तर्हि सुतरां मुनिवचनाविरोधः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात्सम्बन्धिनि मतुब्विधानात्। समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च। नन्वेतान्यपि सूत्रवार्त्तिकभाष्यवचांसि कथं चिद्भंक्त्वा नेष्याम इति चेत्। समर्थः पदविधिरित्यादीनि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु पदविधिभिन्नेष्वपि योजयित्वा सामर्थ्यं च भाष्यादिसम्मताद्विपरीतमेव वर्णयन् भवादृशो निरंकुशः किंकिं न कुर्यात् किन्तु व्याकरणाधिकरणे सिद्धान्तितं व्याकरणप्रामाण्यं कथं स्वेच्छया व्याकुलयसीति परम्पर्य्यनुयोगे समाधानं विभाव्यं। तस्माच्चित्रा गावो यस्येत्येव विग्रहः सकलशिष्टसम्प्रदायसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक्। आदिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थस्तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम्। जक्षित्यादयः षडिति सूत्रे तु जक्षिति योगं विभज्य जक्षेः संज्ञाविधानसा-

मर्थ्यादेव इत्यादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एतेन कृतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि शकलशब्दसंग्रहार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेष इति चतुर्थे वक्ष्यते । तथेहापि नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यतइति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सह विवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति परास्तम् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणस्य गौरवपराहतत्वात् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति । तत्सामर्थ्याच्च सर्वार्थाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते । तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यावश्यकतया प्रकारांतरजुषां च पाठे प्रमाणाभावादेव विशेषे ऽवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति तेन तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्य्यं चेत्युभयमपि न भवति । गणकार्यं यथा त्यदादीनामः । तद् नाम कश्चित् । अतिक्रान्तस्तमतितत् । तथा ऽड्डतरादिभ्यः । अन्यमतिक्रांतमत्यन्यम् । अतिकतरम् । संज्ञाप्रयुक्तं यथा, सर्वनाम्नः स्मै । अतिसर्वाय । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्तिककृता, संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणमिति । तस्मात्प्रसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रयुक्तं इतरं प्रत्यनुपसर्जनीभूत एवेह संज्ञीति स्थितम् । यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्य्यं न तु गणपाठं संज्ञां वापेक्षते । यथा युष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यादि, तदुपसर्जनत्वेपि भवत्येवेत्यवधेयम् । न चैवं युष्मद्युपपदइत्यादावपि त्वमादिप्रसङ्गः । लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः । अभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायात् । तदन्तग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । द्वंद्वेचेति ज्ञापकात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकवचनाच्च । तेन परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समस्तात्त-

सिल् त्रल् अकच्च सिद्ध्यति । न च तासिलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना च तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति निषेधात् । न चैवमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्गः । उपसर्जनपर्युदासस्योक्तत्वात् । अत एव परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायादयो भवंत्येव । स्यादेतत् । असः अतस्मिन् अनेष इत्यादावप्यत्वसत्त्वास्मिन्नादीनि न स्युः । अतिसर्वइत्यत्रेवोपसर्जनत्वात् । तथा चाब्राह्मण इत्यादेर्ब्राह्मणभिन्न इत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विवरणं कुर्वन्ति । सत्यम् । वैयाकरणमेते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांतितत्वात् । तथाहि । आरोपितत्वं नञर्थः ।तथा च मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोयं ब्राह्मण इत्येव शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु शाब्दोयमर्थः । अत एव एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समास इति सार्थकम् । अत एव चौत्सर्गिकी तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतापि निर्वहतीति दिक् । ननु यदीह तदन्तविधिरिष्टस्तर्हि भाष्यविरोधः । तत्र हि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसंग उद्धृतः । सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभिधायिनो ङेः स्मै स्यादित्यादिनोक्तरीत्या तदंतविधौ सति त्वतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतयार्थद्वारकात्विभक्तियोगाश्रयणेपि स्मायादिप्रसंगस्तदवस्थ एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषाद्भाष्ये अथवा महतीयं संज्ञा क्रियतइति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति गृहाण । ननु यदीयमन्वर्थसंज्ञा तर्हि पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । अत एव निपातनाण्णत्वाभा-

वः । सणत्वं तु रूपमसाध्वेव । निपातनेन णत्वशास्त्रस्य बाधितत्वात् । अत एव शाश्वतक इत्याद्यप्यसाध्वेव । येषां च विरोधः शाश्वतिक इति निपातनेनेसुसुक्तान्तादित्यस्य बाधितत्वात् । नन्वेवमपरस्पराः क्रियासातत्यइति निपातनेन सन्ततशब्दो बाध्येतेति चेन्न । तत्र सातत्यइत्यनेनैकदेशानुमतिद्वारा लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् । नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । सत्यम् । पृषोदरादिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोद्धव्यः । आगमशास्त्रस्याव्ययाटिलोपस्य चानित्यतामात्रं पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यतइति तु तत्त्वम् । तदेवं बाधकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितम् । यद्वा । नेदं संज्ञासूत्रम् किन्तु गणशुद्धिमात्रफलकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराण्यपीति व्याख्यानात् । यथा तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्यैतयोरर्थयोर्यानि वर्त्तन्ते तान्येव गोत्रादीनि इति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते तेन चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तथेहापि । ननूक्तरीत्या त्यदादीनाम इत्याद्यन्तर्गणकार्यं सिद्ध्यतु सर्वनाम्नः स्मै इत्यादिकं तु कृत्स्नसकलादिशब्देष्वतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न । गणपाठसामर्थ्यात्तत्र पठितानामेव ग्रहणात् । एतावानेव हि भेदः । यत्पूर्वोक्ते पक्षे संज्ञाविधया गणशुद्धिस्त्वार्थिकी अस्मिंस्तु पक्षे गणशुद्धिः शाब्दी कृत्स्नादिव्यावृत्तिस्त्वर्थादिति । अथवोभयमनेन क्रियते पाठशुद्धिः संज्ञा च । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविवक्षां विनापि वाचनिक एकशेषः । आकृतिप-

क्षे हि प्रत्याख्यातं सरूपसूत्रमिको गुणवृद्धीत्यादिवच्छास्त्रप्रक्रियार्थं तत्सहविवक्षां विनाप्येकशेषं विधत्ते । तदित्थं पञ्चापि पक्षाः स्थिताः । संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिद्ध्यति । न चासौ पदकार्येष्वेवेति वाच्यम् । विशिष्टरूपोपादाने सर्वत्र तत्प्रवृत्तेरित्युपपादितमोत्सूत्रे । वार्त्तिकरीत्या त्वेकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्रव्यनिवेशिनी संज्ञेति संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञा बाध्यतइत्यपि समाधानान्तरं बोद्धव्यम् । यद्वा । पूर्वपरावरेति गणसूत्रे ऽसंज्ञायामिति योगं विभज्य पूर्वोत्तरयोः शेषो व्याख्येयः । उक्ताः सर्वादयो वक्ष्यमाणाः स्वादयश्चासंज्ञायामिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्वर्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलम् । नन्वनुपसर्जनादिति योगं प्रकारान्तरेण व्याख्याय तद्बलेनैवान्तर्गणकार्यं वारितं भाष्ये । तद्यथा । अनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अः आदिति च च्छेदः । अश्च अच्च तयोः समाहारः आत् । अकारात्परौ अ अत् इत्यादेशौ यत्र क्रियेते तत्रानुपसर्जनस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । तेन त्यदाद्यत्वमड्डतरादिभ्य इत्यदड्भावश्च गौणतायां न भवति । अकारात्परत्वेन विशेषणत्वं किम् । पञ्चम्या अत् युष्मानतिक्रान्तेभ्योतियुष्मत् । एकवचनस्य च युष्मानतिक्रान्तानातियुष्मत् । न ह्ययमकारात्परो विधीयतइति । तथा चोपसर्जनव्यावृत्तेरप्यन्यथासिद्धौ किं महासंज्ञयेति चेन्न । अतिसर्वायेत्यादिवारणस्य तदेकसाध्यत्वात् । न हीदमनुपसर्जनादित्यनेन साधयितुं शक्यते । एतदपरितोषादेव हि भाष्ये पक्षान्तराश्रयणमिति दिक् । एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषात्वेनापि नोपयुज्यतइत्यर्थात्प्रत्याख्यानमेव भवतीत्यवधेयम् । स्यादेतत् । कौम्भकारेयसिद्धये सूत्रमारम्भणीयम् ।

तत्र हि कुम्भकारीशब्दादेव ढगुत्पादयितव्यः। अन्यथा कुम्भेस्युकारस्य वृद्धिर्न स्यात्। तथा च विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततापेक्ष्या सा च तदैव निर्वहति। यदि टिड्ढाणञिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽणित्यनेनाणन्तग्रहणे तेन च प्रातिपदिकविशेषणादण्णन्तान्तं प्रकृतिः स्यात्। तच्च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति च प्रतिषेधाद् दुर्लभम्। अनुपसर्जनादित्युपसर्जननिषेधसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदन्तविधौ ज्ञापिते कौम्भकारेयः सिद्ध्यतीति स्पष्टमेव। न च कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कुम्भकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययोस्त्विति वाच्यम्। अणिति हि तद्धितोपि गृह्यते। औपगवीति यथा। कृद्ग्रहणइति परिभाषा तु कृन्मात्रग्रहणे प्रवर्त्तते न तु कृदकृद्ग्रहणे, प्येवमर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव चतुर्थे स्थापयिष्यते। तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यातइति। अत्रोच्यते। चतुर्थे सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते। निष्कर्षे तु क्रियमाणे सूत्रवैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायतइति। तथाहि। कारशब्दान्ङीबुत्पत्तावपि कौम्भकारेयः सिध्यत्येव ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता पठिष्यमाणया वाचानिकया स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषयानुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुम्भकारीशब्दाड्ढगुत्पत्तेः। अत एव हि परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ष्यङन्तस्योच्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि भवत्येव। न चैवमतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादावतिप्रसङ्गः। अनुपसर्जनइत्युक्तत्वेनोपसर्जने तदादिनियमसत्वात्। न चैवमर्धपिप्पलीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न स्यादिति वाच्यम्। हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहण-

सामर्थ्येन तत्रोपसर्जनेनापि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात् । वस्तुतस्तु निष्कौशाम्ब्यादौ समुदायस्याङ्याबन्तत्वेऽप्यवयवस्य ङ्याबन्ततया ततः परस्य सोर्लोपप्राप्तेनैतज्ज्ञापकम् । अर्द्धपिप्पल्यादावप्यवयवस्य ङ्यन्ततयैव निर्वाहः । न च विहितविशेषणता वक्तुं शक्या । या सेत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद् विहितत्वेन निर्वाहः । कर्त्ता हर्त्तेत्यादावलोपापत्तेः । यः स इत्यादौ लोपापत्तेश्च । यद्वा । सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतिराक्षिप्यते हलंत्यसूत्रे कैयटग्रंथनिर्वाहाय विवरणे तथैव वर्णनात् । एवं च ज्ञापकं सुस्थमेकदेस्याप्रकृतित्वात् । अत एव पंचमसमाप्तौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे च कैयटेन ज्ञापकत्वपक्ष एवोक्तः । ननूभयथापि माला दृष्टेत्यादौ समुदायाद्दाबन्तत्वप्रयुक्तः सुः स्यात्ततश्चैकपद्यैकस्वर्ययोरापत्तिः । एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि पचातिकल्पामित्यादिसिद्धय एकवचनमुत्सर्ग इत्यस्यावश्याश्रयणीयत्वादिति चेन्न । ङ्याब्ग्रहस्यान्यार्थतया यथा कथंचित्प्रातिदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणेन ङ्याबन्तत्वात्सुब्युत्पत्तेश्च वक्ष्यमाणत्वात् । इह च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति हि स्थास्यति । न चैवमपि कदा चित्कारीशब्दाड्ढक् स्यादेवेति वाच्यम् । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवोत्पत्तेः । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कुष्यापत्येन योग इति वक्तुमशक्यत्वाच्च । किञ्च सूत्रमारभमाणस्याप्येषैव गतिः । औपगवीत्यादाविव केवलात्कारशब्दादपि कदाचिन्ङीप्प्रसंगेन कौंभकारेये पाक्षिकदोषस्य त्वत्पक्षेपि तुल्यत्वात् । स्यादेतत् । अक्रियमाणेस्मिन्सूत्रे कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात् । यस्य च स्त्रीत्वेन योगो विशिष्टस्य, न तद-

णन्तम् । तस्मादमहत्पूर्वादिति निषेधेन ज्ञाप्यमानस्तदन्तविधिरुत्तरत्राप्यभ्युपगन्तव्यः । स च यथा पूर्वत्रोपसर्जनेनापि भवति न षट्स्वस्रादिभ्यः, प्रियपंचा द्रौपदी, वनोरच, अतिधीवरीति तथा टिदादावपि स्यात् । ततश्च बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्गः । अतो निषेधसूत्रमिदं सार्थकम् । ननु पूर्वत्रोपात्तं तदन्तं च स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते टिड्ढाणञित्यादौ तूपात्तं टिदादिकमेव तेन बहुकुरुचरेत्यादौ टिदादेरस्त्रीत्वान्न ङीप् । कुम्भकारीत्यादौ त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न । एतद्विषयविभागस्य दुरूहतया तज्ज्ञानार्थमेव सूत्रारम्भस्योचितत्वात् । नैतदेवम् । आरब्धेप्यस्मिन्सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीयत्वात् । अन्यथा पंचाजीत्यत्राजानामस्त्रीत्वेपि तदन्तस्य स्त्रियां वृत्त्या टाप्प्रसङ्गात् । अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचारादजाद्यतष्टावित्यत्र ढिड्ढाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते वनोरचेत्यादौ तूपात्तं तदन्ते चेति सकलेष्टसिद्धेः सूत्रं व्यर्थमेव । स्यादेतत् । तदन्तविधिज्ञापनार्थमेवेदं सूत्रमारम्भणीयम् । न चामहत्पूर्वेत्यनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य ज्ञापकत्वायोगात् । पंचाजीत्यादिसिद्ध्यर्थमजादिभिः स्त्रीत्वं विशेष्यतइति हि वक्ष्यते । तथा च महाशूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रियांवृत्तावप्यवयवस्यातथात्वेन सत्यपि तदन्तविधौ टाप् न प्राप्नोतीति कथं तदन्तविधिं ज्ञापयित्वा निषेधः पर्यवस्येत् । मैवम् । इतरैरजादिभिः स्त्रीत्वविशेषणेपि शूद्रशब्देनाविशेषणात् । एवं च स्पष्टमेव ज्ञापकपर्यवसानम् । न चैवं पंचशूद्रीत्यत्रापि प्रसङ्गः । जातिरित्यनेन शूद्रस्य विशेषणात् । स्यादेतत् । पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीतइतीति कात्यायनोक्तरीत्या सूत्रं सार्थकम् । तथाहि । अप्रधानमुपसर्जनम् । तथैव पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यव-

हारात्। ततश्चापिशलिना प्रोक्तं, भिक्षादिभ्योऽण्, ततोऽध्येत्र्यां तदधीत इत्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। आपिशला ब्राह्मणी अत्र प्रोक्तार्थस्याणो ऽप्रधानत्वात्तदन्तान्न ङीप्। अण्; यः अः अनुपसर्जनमप्रधानमिति विशेषणात्। न चैवमप्यध्येत्र्यामुत्पन्नस्याणोऽनुपसर्जनतया तदाश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्। तस्य लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं शंक्यम्। वर्णाश्रये तन्निषेधात्। टिड्ढाणञित्यत्र ह्रत इत्यनुवर्तते। अणा च अकारो विशेष्यते। अण्यो ऽकार इति न तु विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः। वर्णस्याप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणापत्तेः अतृणेडित्यत्र तृणह इम्वत्। ननु स्त्रियामित्यनेनाणो विशेषणान्नोक्तदोष इति चेन्न। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी। अत्र द्वितीयेणि प्रोक्ताल्लुगिति लुप्ते प्रथमोप्यण् स्त्रियामेवोत्पन्न इति तदन्ताद् ब्राह्मण्यां वर्त्तमानान् ङीप् स्यात्। तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधानान्मा भूदित्येतदर्थमारंभणीयं सूत्रमिति। अत्रोच्यते। अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्। यश्चेहाध्येत्र्यामणुत्पन्नः स लुप्त एव। यश्च श्रूयते। तस्मादीकार उत्पन्नो लुप्तश्चेति पुनर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्। तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यातइति भगवदुक्तिर्निर्बाधैवेति दिक्। सर्वादयश्च पंचत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति। तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्य स्वांगाशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेन्तोदात्तत्वं गणे निपात्यते तेन सर्वेषां वि-

कार इत्यत्रानुदात्तादेरञ् सिद्धः स ह्यनुदात्तादिप्रकृतिकाद्वि- धीयतइति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्थितं, प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्या- द्युदात्त एव। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनान्तः। यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते। न ह्यत्र स्मायादयः सम्भवन्ति। काकचोस्तु नास्ति रूपे स्वरे वा विशेषः। अवग्रहस्तु कप्रत्ययेपि पदकारैर्न क्रियते, चित्र इ- द्राजा राजका इदन्यके इत्यादौ तथैव निर्णीतत्वात्। न चोभा- भ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति पाक्षिक- तृतीयासिद्ध्यर्थ मिह पाठ इति वाच्यम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वा- सां प्रायदर्शनमिति वार्तिकेन गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वना- म्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञा- सापेक्षमेवेति वाच्यम्। भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वात्। अत एवानेन कारणेन वसत्यनेस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेन॥ अत्रोच्यते। उभशब्दस्तावद् द्विवचनमात्रविषयः। वृत्तौ तु द्विवच- नलोपाभासौ प्रयुज्यते। उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतनिद्रा इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। कथं तर्हि उभस्थाने उभ- यशब्दसिद्धिरिति चेत्। इत्थम्। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभा- दिति योगो विभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दा- दवयविन्यर्थे अयच्स्यात् उभयोमणिः। ततो नित्यम्। उभशब्दा- द् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्। अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे। तदे- तदुक्तं वार्तिककृता, उभयोन्यत्रेति। एवं स्थिते उभयत उभय- त्रेत्यादाविव कप्रत्ययेप्युभय एव प्राप्तः। अकचि तूभकावित्या- दि सिद्ध्यति। न चेहाप्युभयइति स्यादेवेति वाच्यम्। अक- जर्थं सर्वादिषु पाठेनायचो बाधात्, अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरि- ति दिक्। स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तार्थं पाठ इति तु न

युक्तम् । गणएवान्तोदात्तस्य निपात्यमानत्वात् । अन्यथेभे भेद्रे जोषयेते,उभाउ नूनम् । उभाभ्यां देव सवितः,सपत्यत उभयोर्नृम्णमयो, रित्यादावाद्युदात्तप्रसङ्गात् । उभयशब्दस्त्ववयवद्वयारब्धे ऽवयविनि वर्त्तते उभयो मणिरिति यथा, श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामारब्ध इत्यर्थः । तिरोहितावयवभेदत्वादेकवचनम् । उभयमेव वदन्ति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायद्वयघटितः समुदायोर्थः । तिरोहितावयवभेदत्वं तु तुल्यमेव । यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्त्तते तदा वर्ग्यैभिन्नेन वर्गद्वयेन महाभेदाविवक्षयोद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनान्त एव,उभये देवमनुष्याः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपा इति यथा । यदा तु प्रागुक्तरीत्योभयो मणिरिति व्युत्पाद्य तादृशमेव मणिद्वयं सह विवक्ष्यते । तदैकशेषेण द्विवचनं प्राप्नोति । अनभिधानात्तु न भवति । तथा च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठइति भाष्यमवतारयन्कैयट आह । उभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वमिति । हरदत्तस्तु तस्मिन्नेव सूत्रे उभयशब्दाद् द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिप्रसंगं वारयितुमित्याह । इहायजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोति व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नित्यमेव जसि सर्वनामतेति केचित् । विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गया नित्यसंज्ञया बहिरङ्गा वैकल्पिकी बाध्यतइति तु सिद्धान्तः । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारस्त्वाह । अयज् प्रत्ययान्तरमेव न त्वसौ तस्यादेश उभादुदात्त इति सूत्रे तयपो ऽननुवृत्तेः । न चैवमुभयीत्यत्र टिड्ढाणञिति सूत्रेण तयबन्तत्वमप्रयुक्तो ङीप् न स्यादिति वाच्य-

श् । तत्र मात्राजिति मात्रशब्दात्प्रभृत्ययचश्चकारेण प्रत्याहार-ग्रहणात् । एवं च तयब्ग्रहणमपि न तत्र कार्यम् । यद्वा द्वयसजिति प्रत्याहारः । तथा च दघ्नञ्मात्रचोरपि ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति महदेव लाघवम् । वस्तुतस्तु प्रमाणे मात्रच्द्वयस-च्दघ्नच इति पाठ्यमिति भाष्याशयः । तथा च ततोपि ला-घवम् । न चैवं कति स्त्रिय इत्यत्रातिप्रसङ्गः । अत इत्यनु-वृत्तेः, न षट्स्वस्रादिभ्य इति निषेधाद्वा । न चैवं तैलमात्रे-त्यादावतिप्रसङ्गः । सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारे ऽसन्निविष्टत्वा-दिति । अत्र कश्चित् । उभयेत्यर्थपरो निर्देशः । तेन व्यर्था द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति माघप्रयोगः समर्थितो भवतीत्या-ह । तन्न । अर्थपरतायां वृत्तिकाराद्यभियुक्तवचनानुपलम्भात् । महाकविप्रयोगबलादेव कल्प्यतइति चेत् । न । महाकविभिरे-व तद्विपरीतस्य बहुशः प्रयोगात् । तथा च माघः । गुरुद्वयाय गुरुणोरिति । कालिदासोपि । अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न इति । श्रीहर्षश्च । अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेपि तस्मि-न्न नतिप्रयोजन इति । तस्माद् द्वयं द्वैधमिष्यन्ति गच्छन्तीति द्वयेषस्तेषां द्वयेषामितीषेः क्विबन्तस्य रूपं बोध्यम् । यत्तु कश्चि-दाह । चान्द्रवर्मणव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपग-मात्तद्रीत्यायं प्रयोग इति । तदपि न । मुनित्रयमतेनेदानीं साध्वसाधुविभागस्तस्यैवेदानींतनशिष्टैर्वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वा-त् । दृश्यन्ते हि नियतकालाः स्मृतयः । यथा कलौ पाराशरस्मृ-तिरित्यादीति शताच्च ठन्यतावशतइति सूत्रे सर्वैकवाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह प्रयोजनं सर्वना-मान्ययसंज्ञायामिति वाच्चनिक स्तदन्तविधिः; केवलयोः संज्ञायाः

प्रयोजनाभावाद्वा । अन्यो भिन्नः । अन्यतरान्यतमशब्दाव-
व्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते इति पस्पशायां
कैयटः । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न सर्वनाम-
कार्यम् । नाप्यङ्कुतरादिभ्य इत्याद्यन्तर्गणकार्य्यम् । तथा च
प्रयुज्यते न तावत्सामान्यादिष्वन्यतमं तम इति । शाकटायन-
स्त्वन्यतरान्यतमौ डतरडतमान्तौ व्युत्पादितवान् । तन्मतेप्य-
न्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दोन्तर्गणकार्यं सर्व-
नामसंज्ञाकार्यं च न लभ्यतइति तद्व्याख्यातारः । इत-
रस्त्वन्यनीचयोरित्यमरः । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्या-
यौ, तत्रैक उदात्तः परो ऽनुदात्तः । एतं त्वं मन्ये दश पुत्रमुत्स-
मित्युदात्तस्य प्रयोगः । उत त्वः पश्यन्नित्यादिरनुदात्तस्येति
विवेकः । के चित्तु त्वदिति तान्तमेकं पठन्ति । तथा च
जयदेवः प्रायुंक्त । त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति । त्वत्तो-
न्यस्या अधर इति षष्ठीतत्पुरुषो न तु तवाधरस्त्वदधर इति ।
पश्यति दिशिदिशि रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सह्यानन्वया-
पत्तेः । अनुदात्तश्चायम् । त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात् ।
तथा च प्रयुज्यते स्तरीरुत्वद्भवति सूत उत्वादिति । त्वदिति
सर्वनामसु पठितोनुदात्तोयमन्यपर्याय इति तद्व्याख्यायां
वेदभाष्यकाराः । इह प्रागुक्तरीत्योदात्तानुदात्तयोरकारान्त-
योरनुदात्तस्य तकारान्तस्य च प्रामाणिकत्वं निर्विवादमेव ।
गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः । तत्राप्यनुदात्तस्याकारान्तस्य ग-
णपाठे न संशयः । उतो त्वस्मै तन्वमित्यादिप्रयोगात् ।
अवशिष्टयोर्मध्ये कतरस्य गणे पाठ इति तु संशय उदात्तप्र-
योगाणां तत्रौदासीन्यात् । तस्मात्तान्तस्याकजादिकमुदात्तस्य
वा स्मायादिकं क्वचिच्छाखायां प्रयुज्यते नवेति विभा-

न्य तत्त्वं निर्णेयं बहुश्रुतैरिति दिक् ॥ वस्तुतस्त्वाद्यस्य तान्तच्छेद एव युक्तः । अन्यथा ऐक्ष्वाकशब्द इव स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्योभयसङ्ग्रहसम्भवात्त्वशब्दमेकमेवापठिष्यादिति ध्येयम् । त्वे वसूनि त्वे राय इत्यादयस्तु शेप्रत्ययान्तस्य युष्मदः प्रयोगो न तु त्वशब्दस्य । पदकारैः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्येतिशब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये । नेम इत्यर्द्धे । प्रयोगश्च, प्रनेमस्मिन्ददृशे सोम इति । समः सर्वपर्यायः । नभन्तामन्यके समे । मानोद्धकायत्वक्येसमस्मै । उरुष्याणो अघायतः समस्मात् । उतोसमास्मिन् । तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् । कृन्मेजन्त इति सूत्रे एते दोषाः समा भूयांसो वेति भाष्यकारप्रयोगाच्च । एतेन समे यजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः । सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोरिति निघण्टुः । आद्रातीवासस्तनुते सिमस्मै । उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात् । यद्यपीह त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चानीति प्राप्तं तथापि सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्त इत्युदात्तता । अथर्ववेदप्रविष्टे मन्त्रे ऋग्वेदादिगतेपीत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यवधेयम् । पूर्वपरावरोत्तरापराःपंच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च । पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन्काले पूर्वस्यां वाप्यां पूर्वस्मिन्गुरावित्यादि । दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्नेच । अर्थनियमश्चायं व्यवस्थायामित्युक्तेर्गम्यते । स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था । पूर्वादिशब्दानामुक्तोर्थो हि नियमेन कं चिदवधिमपेक्षते । स्थागापापचो भावइति क्तिनि प्राप्ते ऽत एव निपातनादङ् । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः । कथं तर्हि तथा परेषां युधि चेति कालिदासः ।

अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादि च । अत्राहुः । देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किन्तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः । स तु न वृत्तिमविष्टस्यापि प्रधानस्य न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिमप्रविष्टस्य । अत एव तस्माद्वन्हिमानित्यादौ ज्ञानलक्षणापक्षेपि सर्वनामकार्यं, तथोहं सोसौ योसौ सोहमित्यत्र भागत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति । भूवादिसूत्रएतान्यपरीयेतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटश्च । वस्तुतस्त्वत्र शत्रुत्वादिप्रकारको बोधो ऽनश्वादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादेरिवार्थिकः । शब्दात्तु देशान्तरनिष्ठत्वादिप्रकारक एवेति तत्त्वम् । असंज्ञायाङ्किम् । उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुपूत्तरशब्दो वर्त्ततइत्यस्तीह व्यवस्था । प्रसिद्धत्वात्तु नावधेः प्रयोगः, मेघो वर्षतीत्यत्र जलस्य यथा । एवान्दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति सर्वनामकार्यं सम्भवत्येव । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा, न च दिक्षु सास्तीति पञ्चमे ऽस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरन्तनः कुरुषु त्वाधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । स्वशब्दस्य चत्वारोर्थाः । आत्मा आत्मीयो ज्ञातिर्धनं चेति । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धनइत्यमरः । यद्यपि स्वामिन्नैश्वर्यइति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्यपि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनिच्प्रत्ययमात्रविषयो न तु केवलः प्रयोगार्हः । तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा । आख्याग्रहणं किम् । आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात् । आ-

स्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमिहोचितम् । स्वस्मै इत्यादि । जसि विभाषाविधायके ऽष्टाध्यायीस्थे सूत्रेप्येवम् । यत्तु तत्र स्वमात्मीयइत्येव वक्तुमुचितमात्मवाचिनो नपुंसकतया जसि विभाषायामुपयोगाभावादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । सूत्रसामर्थ्यादेवात्मन्यपि पुंस्त्वलाभात् । अत एवामरकोशेप्यात्मनीति पूर्वान्वयि स्वामिति तूत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः । द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति । मेदिनीकारोपि । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धनइति । वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यामर्थनिर्देशः पाठविशेषणम् । तेनेतरेषां पाठादेव पर्य्युदासः । तथा च विभाषा जसीति प्रकरणे पूर्वादीनि नवेत्येव लाघवात्कर्त्तव्यम् । त्रिसूत्री तु न पठनीयैवेति निष्कर्षः । अथवा गणपाठे एव पूर्वादिनवकपाठानन्तरं विभाषाजसीति कर्त्तव्यं पूर्वादीनि चार्थविशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि । न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिःशङ्क्या । नेमस्य जसि विभाषारम्भात् । यद्वा । जसृङसिङीनां शिस्मात्स्मिनः; पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औङ आपः शी, नपुंसकाच्चेति, सप्तमे न्यासः कर्त्तव्यः । परमार्थस्तु सप्तमे यथान्यासमेवास्तु । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु जसः शीत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्भन्त्स्यते वाछंदसीत्येतदमिपूर्वं इत्यत्र यथा,तथा चेयं त्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां न पाठ्येति स्थितम् । असंज्ञायामिति तु न कार्यमन्वर्थसंज्ञयाभिव्यक्तपदार्था यइति न्यायेन वा संज्ञाया व्युदस्तत्वात् । अन्तरशब्दस्तु नानार्थः । तथा चामरः । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि चेति । तत्र बहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थयोः संज्ञा । बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्ये अन्त-

रे अन्तरा वा गृहाः । नगरबाह्याश्चण्डालादिगृहा इत्यर्थः । द्वितीये नगराभ्यन्तरगृहा इत्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः । उभयथापि बहिर्योगेण गतार्थत्वात् उपसंव्यानग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । केचित्तु शाटकानां त्रये शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य, चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य वा तृतीयस्य बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्त्तव्यं शाटकयुगाद्यर्थमिति वदतो वार्त्तिककारस्याप्ययमेवाशय आदिशब्दबलादवगम्यते । भाष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्यते तेन शीतोष्णाभ्यां कारिणीत्यादाविव गौणग्रहणात्परंपरया बाह्यसंबद्धस्यापि भविष्यतीत्याहुः । सत्यपि बहिर्योगे पुरीविषयतायां न सर्वनामता, अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्त्तिकात् । तद्धि गणसूत्रस्य शेषो न तु जासि विभाषाविधायकस्य अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायां पुरि, प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्त्तिन्यां चेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोध्या । त्यद् तद् एतौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ, तत्राद्यश्छान्दस एषस्यभानुरिति गणरत्नकारस्तन्न । तथा सति स्यश्छन्दसि बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । यदुद्देश्यसमर्पकः । एतदिदमौ प्रत्यक्षोपस्थिते । अदस् व्यवहिते । "एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टे । लिङ्गः संबोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । अस्मच्छब्दस्तूच्चारयित्रर्थः । सालिङ्गः संबोधनव्यभिचारी च भवत्वर्थः । भातेर्डवतुरिति व्युत्पादितोयम् । यद्यप्यस्मात्स्मायादयो न सम्भवन्ति, सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेनैव गतार्थे, त-

थापि, फिञ्द्रिमयटः पूर्वनिपातष्ठक्छसौ तथा । आत्वैकशेषष्य-ञ्विरहाद् अकच्च भवतः फलम् । फिञ् । भावतायनिः, त्यदादित्वने वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादिति फिञ् । भवन्तमञ्चतीतिभवद्र्यङ्, विष्वग्देवयोश्चेति चकारेण सर्वनाम्नोनुकर्षणादद्र्यादेशः । भवन्मयः, नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । भवन्मित्रः, सर्वनामसंख्ययोरिति प्राङ्निपातः । भावत्कः, भवदीयः, भवतष्ठक्छसावित्यत्र हि शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धादित्यनुवर्त्यते । आत्वम् । भवादृक् । आ सर्वनाम्नइत्यात्वम् । देवदत्तश्च भवांश्च भवन्तौ, त्यदादीनि सर्वैरित्येकशेषः । भवतो भावो भवत्त्वेत्यत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधात् ष्यञ्विरहोपि फलम् । अन्यथा हि भावत्यमिति स्यात् । अकच्च, भवकान् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावोपि फलम् । भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः । किंशब्दः प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक् । वृत्, सर्वादिगणो वृत्तः समाप्त इत्यर्थः । यदिंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां, परस्यामुतस्थे इत्यत्र त्ववममध्यमपरमशब्देषु छन्दसि सकलविधिव्यत्ययात् स्याडागमः । न न्वेतदनुरोधेन सर्वादेराकृतिगणत्वमिति मंतव्यम् । अत एव छन्दस्यपि सर्वनामकार्यमेषां न नियतम् । ये मध्यमाः पितरः, विष्णोः पदे परमे इत्यादौ तदभावात् । व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्, अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इत्यादि तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तदन्तविधिना सिद्धम् स्थाने द्विर्वचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनेत्यवधेयम् । ननु वस्नसादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि पदत्वमात्रं स्यात् न तु सर्वनामता सुब्विशिष्टे स्थानिनि तद्विरहादिति चेन्न । सन्नियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गमपि द्वित्वं बाधित्वा समासवच्च बहुलमिति समासवद्भावप्रयुक्तस्य लुकः प्रथमं प्रवृत्तेः । अंतरंगानपि विधी-

न् बहिरंगो लुग् बाधतइति वक्ष्यमाणत्वात्। ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य द्वित्त्वप्रवृत्तेः। एतेन तत्त्वामसभूतभीतयइत्यादि व्याख्यातम्। नन्वस्तूक्तरीत्येतरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः। अन्योन्येषामिति तु कथम्। न ह्यत्र समासवद्भावोस्तीति चेत्। तत्र प्रथमैकवचनान्तत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपदे इतिवचनबलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक्। वन्येतरा जानपदोपदाभिरिति तु वन्या इतरे येभ्य इति बहुव्रीहिणा समाधेयम्। तपर इति ज्ञापकात्सर्वनाम्नः पूर्वनिपातोऽनित्यः। पुत्रादेकात्पराजय इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादित्यर्थे आख्याताणिजन्ताद् घञर्थे कप्रत्यये लाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहात्समाधेयम्॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै। उत्तरपूर्वायै। दिङ्नामान्यन्तरालइति प्रतिपदोक्तो दिक्समासो गृह्यते। तेनेह न। या पूर्वा सैवोत्तरा यस्य भ्रान्तस्य तस्मै पूर्वोत्तराय। एवं च बहुव्रीहिग्रहणं न कर्त्तव्यम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात्। ननूत्तरार्थं तत्। तथाहि। एकं बहुव्रीहिवत्, आबाधेचेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि। दक्षिणदक्षिणस्यै इत्यादीष्यते। तत्रोत्तरसूत्रेण निषेधो मा भूत्। बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्न त्वतिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति। मैवम्। समासग्रहणानुवृत्त्याप्युक्तार्थलाभात्। उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च॥

न बहुव्रीहौ॥ बहुव्रीहौ कर्त्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः। अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः। द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रः। इह हि समासप्रवृत्तेः

प्रागन्तरङ्गतया ऽकच् प्रवर्त्तेत स च समासे सत्यपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । न हि वृत्तेः प्रागप्युपसर्जनतास्ति । ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन्नकच् निवर्त्तितस्तर्हि त्वकम्पितेत्यादि कथं विगृह्यते त्वत्कः पितेत्यादि कप्रत्ययदर्शनौचित्यादिति चेत् । भ्रान्तोसि । न हि यस्मिन्प्रक्रियावाक्ये उत्प्रेक्षामात्रगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञा प्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा तत्प्रयुज्यते । अपरिनिष्ठितत्वात् । किं तु तत्सदृशं बहुव्रीहिसंज्ञाशून्यं वाक्यान्तरमेव । यदाह कैयटः । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं निषेधो न तु लौकिके । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावादिति । अत एव दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो न तु सर्वा इति । राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहेपि ह्येषैव गतिः । अलौकिके वाक्ये ऽल्लोपो न इत्यादेरप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गानपि विधीनिति सिद्धान्तात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ सोर्लुगेव न तु हल्ङ्यादिलोपः । तेन नुम्दीर्घादयो न प्रवर्त्तन्ते । भाष्ये तु त्वकत्पितृक इत्याद्येव रूपं स्वीकृत्येदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । यदाह, अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयाविति । अङ्गम्प्रतीति प्रत्यङ्गम् । अनकारान्तेषु त्वकत्पितृको द्वकिपुत्र इत्यादिष्वकच् । विश्वप्रिय इत्यादिष्वदन्तेषु तु स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्ततेति विषयविवेको बोध्य इत्यर्थः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । भाष्योक्त्यैव व्यवस्थेत्यवधेयम् ॥

तृतीयासमासे ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पूर्वसदृशेति समासो गृह्यते न तु कर्तृकरणे कृतेत्यादिरपि, तेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादौ निषेधो न । समासइत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थ-

स्यापि संग्रहार्थम् । तेन समासार्थवाक्येपि निषेधः । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकिके वाक्ये निषेधो न तु नबहुव्रीहाविति-वदलौकिके । अकारान्ते काकचोरविशेषेणानकारान्तानां प्रति-पदोक्ततृतीयासमासविरहेण चालौकिके निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

द्वन्द्वे च । इहोक्तसंज्ञा न स्यात् । पूर्वापराधराणाम् । समु-दायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । तथाहि । त्यदादीनां तावद् द्वन्द्व एव नास्ति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधि-तत्वात् । न च द्वंद्वे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यम् । एकव-द्भावस्वरसमासान्तप्रसङ्गेन द्वंद्वापवादत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमा-णत्वात् । अन्यथा तेषामित्यादावपि द्वन्द्वे चेति निषेधापत्तेश्च । त्यदादिभ्यः प्राचीनास्त्वदन्ताः । तत्र काकचोरविशेषः । सर्व-नाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावस्त्विष्यतएव । दक्षिणोत्तर-पूर्वाणामिति । किञ्च सर्वनामसंज्ञानिषेधेनाप्यसौ दुर्वारः । तत्र हि मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुंव-द्भावः । नन्ववयवे संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्ह्यङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद्दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडा-गमादिप्रसङ्गः । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रला-देर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न । अङ्गकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्यामो ङेर्ङसिङ्योरित्यादिक्रमेण व्याख्यानात् । विहि-तविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्य-प्रयोग एव । तस्मात्समुदायस्यैवायं प्रतिषेधो नावयवानामिति स्थितम् । अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसद्भावे द्वंद्वे चेति ज्ञापकमित्युक्तम् ॥

विभाषा जसि ॥ जसीति कार्यापेक्षयाधिकरणसप्तमी ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येवेयं विभाषेति व्याख्यातम्। तेनाकच् न भवति। तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वंद्वे चेति नित्यं निषेधात्। अतस्तत्र कप्रत्यय एव भवति। वर्णाश्रमेतरकाः। केन व्यवधानान्नेह शीभावः। अकचि कृते तु तन्मध्यपातितन्यायेन शीभावः स्यादेव॥

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च॥ एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे प्रथमा इत्यादि। शेषं रामवत्। नेमे नेमाः। शेषं सर्ववत्। इहापि प्राग्वच्छीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः। तेन प्रथमा इत्यादावकज् न। अन्यथा प्रथमके इति स्यात्। उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किन्तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्याप्रसङ्गेनोपपादितम्॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥

अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ एषा त्रिसूत्री गणमध्येपि पठ्यते। सा च व्याख्याता। तया यस्मिन्नेवोपाधौ नित्या संज्ञा प्राप्ता तत्रैव जसि विभाषानया विधीयते। पूर्वे पूर्वा इत्यादि। स्वे स्वा, आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। इह त्रिसूत्र्यां यद्वक्तव्यं तत्सर्वं गणव्याख्यावसरएवोक्तम्। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्। द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि। एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेनं ग्रहणालिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धम्। एवं च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवति। अर्थवत्वात्, प्रतिपदोक्तत्वाच्च। द्वेस्तीयस्त्रेः सम्प्रसारणं चेत्ययमेव गृह्यते। तेनेह न। प्रकारवचने जातीयर्, पटुजातीयाय।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि, ब्राह्मणजातीयाय । मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः, मुखतीयाय । पार्श्वतीयाय । तथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति । पूरणाद्भागे तीयादन्नित्यनि कृते यस्येति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादिति दिक् ॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणम् ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्याधिरीश्वरइत्येतत्पर्यन्तं, ये वक्ष्यन्ते ते निपाताः । नन्वेवं चादिष्वेव स्वरादयोपि पठ्यंतां प्रकृतसूत्रं च त्यज्यताम् । अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न । चादीनां ह्यसत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । यथा लोधं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्ववाचिनाम् । यथा पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानित्यादौ, स्वरादीनां तु सत्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञेष्यते । स्वस्ति वाचयति । स्वः पश्येति यथा । अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः, स्वरादीनि, चादयोऽसत्वे,इति कुतो न सूत्रितमिति चेन्न । एवं हि सति निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाजित्येकाचौ तद्धितौ केन्प्रभृतयस्तु कृत एकाचः । यदि तु चादिरकाजनाङिति क्रियते, तदा चादीनामसत्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्येत ततश्चास्यापत्यमिमिदनस्तस्य संबोधनमे अवेत्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात् । ननु चादयो ऽसत्वे इत्यत्रासत्वइति पाठविशेषणम् । तथा हि । चादय इति योगो विभज्यते । चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ततो ऽसत्वे । इह शास्त्रे चादयो ऽसत्वे ज्ञेयाः । ततश्च चादीनां सत्ववाचिनां पाठात्पर्युदासस्तेन प्र अवेत्यादौ न दोषः । एवञ्चोभे संज्ञे कर्तव्ये

अव्ययं निपाता इति । किन्तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा अव्ययानीति वा सूत्र्यताम् । ततः स्वरादीनि । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्याद्यव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यताम् । ततश्चादयोऽसत्वइत्यारभ्य यावदधिरीश्वरे विभाषा कृञीति । तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु । अव्ययप्रदेशे ऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं वेति।उच्यते । अव्ययसंज्ञाविरहे ऽन्वर्थसंज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणं प्रयोजनं न सिद्ध्येत् । निपातसंज्ञाविरहे तु शान्तनवाचार्यप्रणीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत । अथ फिट्शिट्नखादिशब्दानामिव निपातशब्दस्याप्यन्यत एवार्थाध्यवसेयः तर्ह्यव्ययसंज्ञामात्रेण निर्वाहः सुकर एवेत्यवधेयम् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिंगसंख्याकारकादीन्न गृण्हातीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः । अत्युच्चैसौ । अत्युच्चैस इति । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहान्नहाव्ययसंज्ञा । नन्तु स्वरादिषूच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य संज्ञेति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथोपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थायास्तस्या वैयर्थ्यापत्तेः। तेन परमत्वः, परमोच्चैरित्यादौ स्वरादिप्राधान्ये ऽव्ययत्वं सिद्धम् । अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वमाथर्वणे प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयाति । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥ एतेषु यन्न व्येति किन्तु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति । त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः । विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु चैकत्वादिसंख्यास्वव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकार-

कसंख्यायायोगोस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अथ स्वरादयः ॥ स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वर्गे, छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु । परलोके, स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति । अन्तरिति मध्ये, अन्तर्बाष्पाश्चिरमनुचरः । प्रातरिति प्रत्यूषे, प्रातः संध्यामुपासीत । एते त्रयोन्तोदात्ता इति काशिका । तच्चिन्त्यं, स्वः शब्दस्य स्वरितत्वात् । तथा च फिट्सूत्रम् । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति । प्रयोगश्च, अन्तरिक्षमथोस्वः । यत्तु प्रातःशब्द आद्युदात्त इति केचित् । तन्न । प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे इत्यादावन्तोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात् । पुनरित्याद्युदात्तो ऽप्रथमे विशेषे च । अप्रथमे पुनरुक्तम् । विशेषे, किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः । सनुतरित्यन्तर्द्धाने । सनुतश्चोरो गच्छति । उच्चैरिति महति । नीचै रित्यल्पे । शनैरिति क्रियामान्द्ये । ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋते इति वर्जने । युगपदित्येककाले । आरादिति दूरसमीपयोः । पृथगिति भिन्ने । एते सनुतप्रभृतयो नवान्तोदात्ता इति काशिका । शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवः ऋधगित्था समर्त्य, इत्यत्र तु शनैर्ऋधक्शब्दावाद्युदात्तौ प्रयुज्येते । ह्यसिति अतीतेह्नि । श्वोइत्यनागतेह्नि । दिवेति दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनागिति ईषदर्थे । ईषदित्यल्पे । जोषमिति सुखमौनयोः । तूष्णीमिति मौने । बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये । समयेति समीपे मध्ये च, ग्रामं समया । निकषेत्यन्तिके । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं कृतम् । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञिति निषेधे । हेताविति निमित्तार्थे । द्धन्द्धेति प्राकाश्ये । अद्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशययोरित्येके । सामीत्यर्द्धजुगुप्सितयोः । एते ह्यस्प्रभृतयः साम्यन्ता द्वाविंशतिर-

न्तोदात्ता इति काशिका । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति, वृथा सृजत्यर्थिभिः । नक्तं ददृशे कुह चिद्देवेष्वित्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यन्ते ॥ वत् ॥ वत्प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणवत् । तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते न तूपसर्गाद्धात्वर्थइति विहितः, सत्वार्थकत्वात् । यदुद्वतो निवतो यासि वप्सत् । सनेति नित्ये । सना तात इन्द्रः, सनातनः । सनत् । इदमपि नित्ये । सनत्कुमारः । तिरसित्यन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे च । तिरोहितः । तिरःकाष्ठं कुरु । परिभूते तु लक्षणा । तिरस्कृतोरिरिति यथा । सनेत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति काशिका । सनाच्च होता नव्यश्चसत्सि, तिरः पुरूचिदश्विनेत्यादौ त्वन्तोदात्तं प्रयुज्यते । अन्तरेत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च । त्वां मां चांतरा कमण्डलुः । त्वामंतरा तामरसायताक्षि । अन्तरेणेति वर्जने । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्द्धनिंदासुखेषु । वारिणि, कञ्जं पद्मम् । मूर्द्ध्नि, कञ्जाः कचाः । निंदायां, कंदर्पः । सुखे कंयुः । शमिति सुखे, शंकरः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । द्विवः प्रसूनं सहसा पपात, सहसा विदधीत न क्रियाम् । स्वधेति पितृदाने । अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । भूषणे अलङ्कारः । पर्याप्तौ अलमस्य धनं, बह्वित्यर्थः । शक्तौ, अलं मल्लो मल्लाय, शक्त इत्यर्थः । वारणे अलमतिप्रसङ्गेन, निषेधे आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् । न वक्तव्यमित्यर्थः । वषडिति हविर्दाने । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकाविनार्थयोः ॥ नाना भूतं देहभृतां समाजम् । नाना रीतिर्निष्फला लोकयात्रा । स्वस्तीति मंगले । अन्यदित्यन्यार्थे । देवदत्त आख्यातोन्यच्च यज्ञदत्त इति । अस्तीति सत्तायाम् । अस्ति

परलोक इति मतिरस्यास्तिकः। उपांश्विति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेति क्षान्तौ। क्षमा करोतु भवान्। विहायसेति वियदर्थे। विहायसा रम्यमितो विभाति। दोषेति रात्रौ। मृषामिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। क्त्वातोसुन्कसुनः, कृन्मकारसंध्यक्षरांताः, अव्ययीभावश्च। इदं गणसूत्रत्रयम्। अष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्र्या समानार्थम्। वैयर्थ्यं तूद्धरिष्यते। पुरेति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। पुराधीते, अविरतमपाठीदित्यर्थः। पुरिलुङ्चेति लट्। चिरातीते। पुरापि नवं पुराणम्। पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा। समनंतरं भविष्यतीत्यर्थः। स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः। मिथो इति रहःसहार्थयोः। मन्त्रयन्ते मिथो। मिथसित्यपि पूर्ववत्। प्रायसिति बाहुल्ये। मुहुसिति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च। के चित्तु प्रवाहिकेति पठन्ति। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्त्वाह। आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति। अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थे। नमसिति नतौ। हिरुगिति वर्जने। धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः। तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः। शस्तसी, कृत्वसुच्,सुच्,आस्थालौ,च्व्यर्थाश्चेति। तसिलादिरित्यादेरयमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यैधाच्चेत्येतदेतैः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा च बह्वल्पार्थाच्छस्। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। इण आसिरित्युणादिसूत्रेण आसिप्रत्ययो विहितः। अया इत्युदाहरणम्। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि। संपद्यकर्त्तरि च्विः। विभाषा सातिकात्स्न्र्ये। देये त्रा च। एतदन्ता अपि ग्राह्याः। अम् इति, अमु च छन्दसीति

विहितः। अमित्यंगीकारे। आम् कुर्मः, किमेत्तिङव्ययघादाम्। कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटीत्यपीति केचित्। प्रतामिति ग्लानौ। प्रशानिति समानार्थे। प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन। प्रतानिति विस्तारे। मा इति निषेधे। मा भवतु, मा भविष्यति। माङिति निषेधाशंकयोः। मा कार्षीत्। अस्य पापं मा भूदिति। आकृतिगणश्चायम्। तेनान्येपि ग्राह्याः। तद्यथा। अमिति शैघ्र्ये अल्पे च। काममिति स्वाच्छंद्ये। प्रकाममित्यातिशये। भूय इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे, गुणवानासि परमहंकारी। साक्षादिति प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धांगीकारे। मङ्क्ष्विति शैघ्र्ये। आश्विति च। संवदिति वर्षे। अवश्यमिति निश्चये। सपदि शैघ्र्ये। बलवदित्यतिशये। बलवदपि शिक्षितानाम्। प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे। अनिशं नित्ये। नित्यदा, सदा, अजस्रं, सन्तत, मेते सातत्ये। उषेति रात्रौ। उषातनो वायुः। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे। ओमिति ब्रह्मवाची। भूर्भुवरिति पृथिव्यंतरिक्षलोकयोः। भूर्लोकः। भुवर्लोकः। झटिति झगिति तरसा शैघ्र्ये। द्राक् द्रुतं शैघ्र्ये, क्षिप्रमिति च। अतीवेत्यातिशये। सुष्टु इति प्रशंसायाम्। कु इति कुत्सितेषदर्थयोः। कापथः कवोष्णम्। अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। अ इति बहिरर्थे। मिथु इति द्वावित्यर्थे। मिथु मन्त्रयेते। विश्वगिति समंतात्भावे। भाजगिति शैघ्र्ये। भाजकपचति। अन्वगित्यानुकूल्ये। चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः। आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्यन्ते। अस्तमिति विनाशे। आनुषगित्यानुपूर्व्ये। आनुषक् प्रत्रिशतीह बन्धुता। अनुमाने ऽनुषगितिशाकटायनः। आनुषदिति दान्तं के चित्। अम्नस् इति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। अ एव गच्छाते। अम्नरेवेति रेफोवा। स्थाने

इति युक्तार्थे। वरमिति हि ईषदुत्कर्षे। दुष्ठु निष्कृष्टार्थे। बलादिति हठार्थे। शुइति पूजायाम्। शुनाशीरः। क्षमेति क्षान्तौ। अर्वागिति प्राचीने। शुदि शुक्लपक्षे। वदि कृष्णपक्षे। इति स्वरादिः॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ तद्धितान्तः शब्दोऽव्ययं स्यात्। यस्मात्सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिर्नोत्पद्यते किं त्वेकवचनम्। ततः। तत्र। तद्धित इति किम्। एकः द्वौ बहवः। असर्वविभक्तिरिति किम्। औपगवः। ननु गोदौ वरणा इत्यादावतिव्याप्तिः। न च लुब्योगाप्रख्यानात्, योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यादिति पठतः सूत्रकृतो मते नैते तद्धितान्ता इति वाच्यम्। एवमपि पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः, उभयो मणिः, पचतिकल्पं, पचतिरूप, मित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत्। अत्राह वार्त्तिककारः, सिद्धन्तु पाठात्। तसिलादयः प्राक्पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः। मान्तः कृत्वोर्थः। तसिवती, नानाञाविति। न च इवेप्रतिकृताविल्याधिकारे प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दासि इति विधानात्तदन्तस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम्। प्रकारवचने थालिति प्रकरणएव प्रत्नादिभ्य इवे थाल्छन्दसि। प्रकारवचने इदमस्थमुरिति पठितुं शक्यत्वात् स्वरादिगणे आम्थालाविति पाठने सिद्धत्वाच्च। मान्तइति। आम् अम्चेत्यर्थः। तसि, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। तेनैकदिक्, तसिश्चेति द्वावपि गृह्येते। स्यादेतत्। सूत्रमते कथमुक्तिसम्भवः यावता कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादीनां स्वादिवाक्यैनैकवाक्यतापक्षे ऽव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति। अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः। उच्यन्ते। अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि। तथा सप्तानामप्येकवचनान्येव। अथवा प्रथमाया एव

वचनत्रयम् । यद्वा प्रथमाया एकवचनमेवेति पक्षचतुष्टयं यद्यपि ग्रन्थेषूपलभ्यते । तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष एव क्षोदक्षमः । तमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवः स्पष्टः । इतरत्तु पक्षत्रिकमभ्युच्चयवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु तात्त्विकम् । तथाहि । यदि कर्मणि द्वितीयैव अभिहिते प्रथमैव । एकत्वे एकवचनमेवेत्यादिरर्थनियमः । यदि वा द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः प्रकृतार्थापेक्षो विभक्तिनियमः । यदि वा एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमेपि वा अव्ययादाप्सुप इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदा अविशेषात् सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति पक्षो लभ्यते । यदा तु द्वित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमित्येव पृथक् सूत्र्यते । तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचने न त्वेकत्वइत्यादिक्रमेण सजातीयापेक्षो नियमः । ततश्चाव्ययेभ्यः सकलविभक्तिप्राप्तावेकवचनमित्यनेन नियमः क्रियते । यत्रैकवचनं चान्यच्च प्राप्नोति तत्रैकवचनमवेति । यदि वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तावेकवचनमिति सूत्रं क्रियते तस्य च ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यनेनैकवाक्यता । तथा च ङ्याबादिभ्यः कर्मादिष्वेकवचनं सिद्धमेवेति । एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्य एव भवति तिङन्तात्तु न भवति । एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेपि ङ्याप्सूत्रेणैकवाक्यत्वात् प्रदेशान्तरे पाठसामर्थ्याच्च । स्वातन्त्र्येणापि ङ्याप्सूत्रं विधायकमिति द्वित्वे द्विवचनमित्यादेर्नियामकत्वं सङ्गच्छते । तदाव्ययेभ्यः सर्वाण्येकवचनानीति द्वितीयः पक्षो लभ्यते । यदा तु द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमो ऽव्ययेभ्यस्तु प्रथमैव । प्रथमा प्रातिपदिकार्थएवेति

नियमेन हि कर्माद्याधिक्यस्थलएव सा निवार्यते। द्व्येकयोरिति तु यथान्यासमेव तत्र चैकत्वएवैकवचनं न संख्यान्तरे इति सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षस्तदा निः संख्येभ्य ऽव्ययेभ्यः प्रथमाया वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते। त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचातिकल्पं पचातिरूपमित्यादौ दोषः। तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते उक्तपक्षत्रये ऽप्यधिकं प्राप्नोति। तस्माद् द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्यैकवचनमित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमैकवचनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः। एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसम्भवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभयात्परिगणनमेव कर्त्तव्यं सूत्रं तु न कर्त्तव्यमिति स्थितम्॥

कृन्मेजन्तः॥ कृद्यो मांत एजंतश्च तदन्तमव्ययसंज्ञं स्यात्। स्वादुङ्कारं भुंक्ते। वक्षेरायः। तुमर्थेसे इति वचेः सेप्रत्यये रूपम्। नन्वेवं कारयांचकारेत्यामंतस्य न प्राप्नोति। अत्रातिङ्भावितया लिटः कृत्वेपि मान्तत्वाभावात्। सत्यम्। स्वरादिष्वामिति पाठात्सिद्धम्। यदि तु तत्र तद्धितस्यैव ग्रहणं तर्हीह कृदंतत्वाद्धुत्पन्नानामपि सुपामाम इति लुग् भविष्यति। तत्र हि लेरिति नानुवर्त्तते। न चैवं तरबादेरपि लुगापत्तिः। अपरिसमाप्तार्थतया तरबाद्युत्पत्तेरेवाभावात्। अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकर्त्रादिविषयकोत्थिताकांक्षत्वम्। अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते। आमन्तार्थगतप्रकर्षादिप्रतीतिस्तु अनुप्रयोगाद्धुत्पन्नेन तरबादिना भविष्यति। अत एव सूत्रितं कृञ्चानुप्रयुज्यतइति, अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगानिवृत्तयइति वक्ष्यते। यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आमन्तात् सोरेवोत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपो भविष्यति। अस्तु वा कृदन्तं यन्मेजन्तमिति वाक्यार्थः।

आमंत हि प्रत्ययलक्षणेन कृदंतं, श्रूयते च मान्तम् । न चैवं प्रतामौ प्रतामो, लवमाचक्षणो लौरित्यादावतिप्रसंग इति वाच्यम् । स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात् । न च मोनो धातोरिति नत्वे कृते नैतन्मान्तमिति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् । न च शानतेजन इत्यस्यार्थान्तरवृत्तित्वे शानयतीत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं चुरादित्वस्वीकारेण नित्यसन्नन्तत्वाभावात्तस्यैवायं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यम् । अनभिधानात् । तस्मात्क्विपोनुत्पत्तेः । अत्र च ज्ञापकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणम् । अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलादसत्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशान्शब्दस्य तत्र ग्रहणं न तु शान्तिमद्वाचकस्य । तेन प्रशामौ प्रशाम इत्युदाहरणं न विरुध्यते । स्वस्त्यादीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्यादव्ययत्वमिति विशेषः । अन्तग्रहणसामर्थ्यान्नित्ययोगे बहुव्रीहिराश्रीयते । तेनौपदेशिक एज् गृह्यते । नेह, आधये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्यः । वस्तुतस्त्वंतग्रहणं व्यर्थम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंग भंगात् । ननु वर्णग्रहणे इयं परिभाषा न प्रवर्त्तते । अन्यथैचोयवायाव इत्यादावतिप्रसंगादिति चेन्न । एवमपि बहिरङ्गपरिभाषया सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया वेष्टसिद्धेः । अयमत्रार्थः । सन्निपातः संश्लेषः तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तम् । तं सन्निपातं यो विहंति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः । एवं च सुप्सन्निपातलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य बहुवचने झल्येदित्येत्वस्य चाव्ययसंज्ञां प्रति निमित्तत्वं नेत्यवधेयम् । तथा परिभाषायाः प्रयोजनान्तराण्यपि सन्ति दिङ्मात्रं तूच्यते । श्रीपं कुलं तस्मै श्रीपाये-

त्यत्रातोल्लोपो न भवति । तथा अगव्यीत् । अनाव्यीत् । यस्य हल इति लोपो न । तथातिजरं कुलम् । अतिजरेण अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम् इन ऐस् आत् इत्येतेषु अकारमुपजीव्यकृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि । अनित्या चेयं परिभाषा कष्टाय क्रमणे न यासयोरित्यादिज्ञापकात् । तेनाग्निमानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुब्भिरित्यन्तोदात्ताद्ध्रस्वान्तात् परस्य मतुप उदात्तत्वे कृते ,शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक् । गौग्लौनौरित्यत्र नेदं सूत्रं प्रवर्त्तते । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । व्युत्पत्तिपक्षेपि ञ्चिवरव्ययमित्युणादिसूत्रेण डौडो प्रत्ययान्ताश्च्व्यन्ता एताव्ययमिति नियमस्य कृतत्वात् ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा पुरासूर्य्यस्योदेतोः । पुरावत्सानामपाकर्त्तोः । भावलक्षणेस्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्य आतृदः । सृपितृदोः कसुन्निति कसुन् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ अयमव्ययसंज्ञः स्यात् । विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् । लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति । उपाग्नि प्रत्यग्नि, अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । उपाग्नि मुखः, प्रत्यग्नि मुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधः । तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदं च समासस्वरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा । तन्निवृत्तौ यथा । उपपयः कारः उपपयः कामः । इह्रातः कृकमीति प्राप्तं सत्वमनव्ययस्येति पर्युदस्यते । इह मुखस्वरानवृत्तिरे-

व मुख्यं प्रयोजनम् । लुक् तु नाव्ययीभावादत इति विशेषप्रतिषेधात् सिद्धः। उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् । अतःकृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः । परिगणनं किम् । उपाग्न्यधीयान । पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र ह्यव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यात उच्चैरधीयानेत्यादौ मा भूदिति। तथोपाग्निक मित्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकज् न । उपकुंभंमन्यः, खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमाने ऽरुर्द्विषेति मुम्प्रतिषेधो न । उपकुंभीभूतः । अस्य च्वावित्यस्यौपसंख्यानिकः प्रतिषेधो न भवति । वस्तुतस्त्विदं सूत्रं न कर्तव्यम् । लुक् उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वात् । मुखस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते,तत्र केचिदाहुः । मुखस्वरोऽत्रेष्यत एव। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययीभावाच्चेतीति भाष्यस्वरसादिति । अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरानिवृत्तिर्भविष्यतीति । स्यादेतत् । स्वरादित्येनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादिचतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिना च्व्यर्थाश्चेत्यन्तेन आसिमौणादिकं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते । कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते । क्त्वातोसुन्कसुनोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यतइति । अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनं लभ्यते । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यतइति । वस्तुतस्तु मास्तु चतुःसूत्री, अव्ययीभावश्चेति तु गणेपि मास्तु उक्तरीत्यान्वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः । तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इत्येव लाघवात् पठ्यतामिति युक्तः पन्थाः ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात्। वारीणि, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः । यदि तु प्रदेशेष्वेव शौ चेत्याद्युच्येत तर्हि सुटि न स्यात् । अथ शिसुटोरित्युच्येत, तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात् । शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात् । तस्मात्संज्ञा तावत्प्रणेया महासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात् ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ सुडिति प्रत्याहारः । नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपञ्चवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः । राजा राजानौ राजान इत्यादि । प्राग्वद्दीर्घः । अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति । अनपुंसकस्येति पर्युदासस्तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः । तेन वनानि सन्तीत्यत्र पूर्वसूत्रेण प्राप्ता संज्ञा भवत्येव,प्रसज्यप्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत । यद्यप्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि असमर्थसमासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव । यद्वा सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये ऽनपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः । गौरवं च प्रामाणिकम् । एतेन हि केचिन्नञ्समासा असामर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते । तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नवेति विभाषा ॥ इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते । स च पदार्थविपर्यासकृत् । तेनार्थ एवेह संज्ञी संज्ञा च। निषेधविकल्पयोर्विकल्पसंज्ञा स्यात् । न च तयोरपदार्थतया ऽनन्वयप्रसङ्गः । एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वात् । उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम् । प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः । तथाहि। विभाषो-

पपदेनप्रतीयमाने इति प्राप्तविभाषा । तत्र स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते, पक्षे भवतीति त्वनुवादः । तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा । और्णुवीदित्यत्र परत्वात् सार्वधातुकमपिदिति नित्यङित्त्वाभ्युपगमात् । तत्र ऊर्णवितेत्यादावभावांशस्य स्थितत्वाद्भावांशमात्रपरता, विभाषाश्व्वेरित्युभत्रविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात् । कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव विकल्पः स्यान्न तु पित्सु । न च पित्सु विधिमुखेन, कित्सु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । संज्ञाकरणे तु सति श्रुतक्रमानुरोधेन नेतिनिषेधः प्रथमं कित्सु प्रवर्त्तते ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते । यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरित्येताद्भिद्यते । तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तेःसंभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयम् । तथा च वार्तिकम् । अशिष्यो वा विदितत्वादिति । वस्तुतस्त्वाकृतिपक्षेपि प्रदेशेष्वेव नवाश्वेरित्यादि पठित्वेदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । युक्तं चैतत् । अन्यथान्यार्थमप्यारब्धा संज्ञा विभाषोर्णोरित्यत्र प्रवर्त्तेत । प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति और्णुवीदित्यत्रापि सार्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात् । नन्वारभ्यमाणे सूत्रे नवेत्यखण्डनिपातस्यार्थो निषेध एव संज्ञीति किं न स्यादिति चेन्न । तथासति नवहुव्रीहाविलनेनैव सिद्धौ विभाषादिक्समासइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इतीति किम् । घुसंज्ञावत् स्वंरूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भू-

त् । तथाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाशब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात्, इतिशब्दे तु सत्यर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि । लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु स्वंरूपमितिपरिभाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम्, इति शब्दसमभिव्याहारेत्वर्थपरतेति विशेषः । अर्थस्यैव संज्ञात्वमपि, न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तम् । तेन हृक्रोरन्यतरस्यामित्यादावपि वैरूप्योद्धारो बोध्यः । एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः प्रायेण भाष्ये विवेचिताः । तत्राप्राप्तविभाषामध्ये ग्रोयङि, अचिविभाषेति पठितम् । अत्र वदन्ति । अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं, किं तु त्रिसंशया इत्युपक्रम्य प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेत्येवंरूपकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव व्युत्पाद्यमानत्वादत्रापि कोटित्रयस्योक्तिसंभवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः । तथाहि । निजेगिल्यतइत्यत्र ग्रोयङीति नित्यं लत्वं विभाषायास्तु तत्र प्राप्तिरेव नास्ति। गिलति गिरतीत्यादौ तु विभाषा, ग्रोयङीत्यस्य तु प्राप्तिरेव नास्ति, तत् कुतः प्राप्तविभाषापक्षः । अथोच्येत, अचिविभाषेत्यत्र यङीत्यनुवर्त्य यङ्निमित्तस्य रेफस्याचि अनन्तरे वा लत्वमिति व्याख्यानादस्त्येवोक्तिसंभव इति। तन्न । निजेगिर् य अच् इतिस्थिते हि ग्रोयङीति प्राप्नोति । न चास्यामवस्थायां विभाषायाः प्राप्तिः । अच्परत्वाभावात् । अथ ब्रूयाः विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्लुकः पूर्वं ग्रोयङीति न भवतीति, एवमप्युभयत्रविभाषात्वं दुर्लभमेव । गिरति गिलतीत्यादौ विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुकः प्रागेव ग्रोयङीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालिकत्वात् । न च लत्वस्यासिद्धतया ततः प्रागेव लुगिति वाच्यम् । अन्तर्भूतयङपेक्षत्वे

नान्तरङ्गं लत्वं प्रति बहिर्भूताच्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य लुकोऽसिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति । अत्रोच्यते । प्राप्तविभाषात्वे तावत् समनन्तरोक्तरीत्यैवोक्तिसंभवः । उभयत्रविभाषात्वे त्वित्थम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लत्वात् पूर्वं लुक् । न च लुङ्निमित्तमजेव दुर्लभः । तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयासिद्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः । तथा चाचः पूर्वमेव लत्वं स्यादिति वाच्यम् । कृतितुग्विधिग्रहणेन हि बाहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तदुपजीव्यानां समासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च । ननु कृतेऽचि तन्निमित्ते लुकि च सति निजेगिर् अच् इति स्थिते ग्रोयङीति न प्राप्नोति यङ्परत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणं तु नलुमतेति निषिद्धम् । तत्र ह्यङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारो न निर्दिश्यतइति वक्ष्यते । न च स्थानिवद्भावः । लुका लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । अज्झलादेशत्वाच्च । तथा च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न । नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे पृथगल्लोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसम्भवात् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् । यद्यप्यचिविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोयङीति प्रत्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधासम्भवः । ततश्च सत्यामपि यङीत्यस्य निवृत्तावुभयत्रविभाषात्वं न सम्भवति । तथाप्यघुनेत्यादिवत्प्रक्रियालाघवार्थममुनेत्येव वक्तव्ये नमुनइत्युक्तेर्योगविभागार्थतया न योगे योगोऽसिद्धः किं तु प्रकरणे प्रकरणमिति चासिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेनोभयत्रविभाषात्वे उक्तिसम्भवो बोद्धव्यः । सिद्धान्ते तु विभाषाया असिद्धत्वादेव

नित्यं लत्वं समुदायलोपवादिनां तु मते अजपेक्षयान्तरङ्गत्वान्नित्यं लत्वमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यम् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमान्हिकम् ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ यणः स्थाने इक् भवतीत्येवंरूपो वाक्यार्थः यण्स्थानिक इग्रूपो वर्णश्चेत्युभयमपि सम्प्रसारणसंज्ञं स्यात् । तत्र ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं सम्प्रसारणाच्चेत्याद्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः । पूर्वसूत्रादितिशब्दानुवृत्तेर्वाक्यार्थस्य संज्ञित्वमिति लभ्यते । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वाक्यमेव संज्ञि । न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यम् । वाह ऊठ् सम्प्रसारणमितिसामानाधिकरण्यबलेन तदुपस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वानिर्णयात् । न चैवमपि ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादौ दोषतादवस्थ्यम् । सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वमस्तु वर्णस्य तु कथमिति चेत् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनार्थद्वयाभ्युपगमादित्यवेहि । अत्र च विधेयानुवाद्ये,समर्पकविभक्त्या सूत्रे निर्देश एव लिङ्गम् । आह च । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापक उभयसंज्ञात्वस्येति । उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः । भर्तृहरिश्चाह । सम्प्रसारणसंज्ञायां लिङ्गाभ्यां वर्णवाक्ययोः । प्रविभागस्तथा सूत्रएकस्मिन्नेव जायते ॥ तथा द्विवचनेचीति तन्त्रोपायादिलक्षणः । एकशेषेण निर्देशो भाष्यएव समर्थित इति ॥ तन्त्रं च शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः । शब्दैक्ये द्वितीयः । आद्येपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे व्यङ्ग्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एवं च "तन्त्रत्वमेकरू-

प्येण भवेत्तुल्योपकारतः । उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणमि"ति मीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्न कर्त्तव्यः । तस्य भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिशून्यतया दुरुपपादत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । वाक्यार्थ एव संज्ञी अनुवादे तु तन्निवृत्तो वर्णो लक्ष्यते । सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणमिति । अथ वा वर्ण एव संज्ञी । विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणीयेति । सर्वेप्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः । स्यादेतत् । अदुहितरामित्यत्र लकारस्य यणः स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट् । तस्य च सम्प्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति । अत्राहुः । संख्यातानुदेशाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संज्ञा न तु लकारस्थानिकस्येति । अत्रेदमवधेयम् । वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षे तस्योद्देश्यविधेयसंसर्गरूपतया तत्र यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इक्स्याद्यथासंख्यमित्यवान्तरवाक्यार्थः सोऽयं सम्प्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः । न चावान्तरवाक्यार्थं गृहीत्वा यातिवातिद्रातीत्यादावतिप्रसङ्गः । तस्य संज्ञासम्बन्धमात्रफलकत्वात् । अन्यथा ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरतो नोक्तदोषः । अदुहीत्यादेस्तज्जत्वाभावाच्च । उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्त एव वर्णः संज्ञीति । अतो ऽदुहितरामित्यत्र नातिप्रसङ्गः । इदं च कर्मकर्त्तरि रूपमिति हरदत्तः । उपलक्षणं चैतत् । केवले कर्त्तर्यपि सम्भवात् । वर्ण एव संज्ञीति पक्षे तु यथासंख्यं दुर्लभम् । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात् । न चैवं स्थानेयोगाऽप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यम् । षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येयत्वात् । उक्तं हि इ-

कोगुणवृद्धीइतिसूत्रे । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । इहैव वा सिंहावलोकनन्यायेन स्थानग्रहणापकर्षोस्तु । यथासंख्यन्तु दुर्लभमित्युक्तम् । कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंग इति चेत् । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणात् । यद्वा । कार्यकालपक्षे यणः स्थाने संप्रसारणमिग्भवतीति वाक्यार्थादनुवादतैव नास्तिं तत्र परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासंख्यप्रवृत्त एव संज्ञी । स एव संप्रसारणस्येत्यादौ उपतिष्ठते । अथ वा स्थानक्रमेण संबन्धो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुलभः । यथासंख्यसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामिति दिक् । द्युभ्यामित्यत्र हल इति दीर्घो न । दिवउदितिं तपरकरणात् । अत एव द्युलोक इत्यत्र संप्रसारणस्येतिं दीर्घो न । नन्वेवं भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीत्यर्थे ज्ञापकतया कथमस्योपन्यास इति चेन्न । तस्य वाक्यार्थः संज्ञीति पक्षेणोक्तत्वात् । संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भावितग्रहणाद्वा । पक्षान्तरे तु ऋतउदिति ज्ञापकं बोद्धव्यम् । नन्वेवमक्षद्युवौ अक्षद्युव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु वार्णादांगं बलीय इत्युक्त्वं भविष्यति । वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षान्तरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति । हूतो जीन इत्यादौ तु हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशोपि दीर्घप्रवृत्तिः । वर्णसंज्ञापक्षेपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासम्भेन हल इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्सम्प्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादिति दिक् ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादा-

द्यन्तावयवौस्तः । भत्रिता । यापयति । पुरस्तादपवादा इतिन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वाब्दाध्येत। तेन चरेष्टः,गापोष्टक्,व्रीहिशाल्योर्ढक्, इत्यादयः परा एव भवन्ति । परेण परिभाषाप्रकरणेन साहचर्यात्परिभाषेयम् । भाष्ये तु संज्ञापक्षोपि स्थापितः । तथाहि । टकिताविति कर्मधारयः । इत्संज्ञकौ टकारककारौ आद्यन्तयोः संज्ञे स्तः । तथा च इट् इति बहुव्रीहिः इःट् आदिर्यस्येति विग्रहः । तथा च स्थानेन्तरतमपरिभाषया तव्यस्य इतव्यादेशे सिद्धमिष्टम् । एवं यापयतीत्यत्र यातेर्याप् आदेशः पुःक् यस्येति व्याख्यानात् । न चैवमाद्यन्तौ टकौ इत्येवास्त्विति वाच्यम् । आलजाटचौ ठस्येक इत्यादावपि टकयोराद्यन्तसंज्ञात्वप्रसङ्गात् । इत्संज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते । तेन इत्संज्ञकस्य यो देशस्तत्रावस्थितौ टकौ संज्ञे । न चाटचष्टकार इकादेशस्य ककारश्च तथेति नोक्तदोषः । नन्वस्मिन्पक्षे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादिना भू इत्यस्याभू इत्यादेशः स्यात्स चोदात्त इत्यन्तोदात्तः प्रसज्येत । नैष दोषः । अःट् उदात्तश्च यस्येति त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणात् । विशेषणस्यापि उदात्तस्य सौत्रः परनिपातः । तेनोदात्ताकारादिरादेश इति सिद्धम् । न चैवमप्याडजादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । अनुवृत्तेनोदात्तशब्देन सह श्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसम्भवादिति वाच्यम् । आडजादीनामिति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । वक्ष्यति हि, अजादीनामटा सिद्धमित्यादि ॥

मिदचोन्त्यात्परः ॥ सन्निविष्टानामचां मध्ये अन्त्यो योच् तस्मात्परो मित्स्यात् स च पूर्वान्तः । स्थानेयोगस्य परश्चेति परत्वस्य चापवादः । वनानि । यशांसि । रुणद्धि । ननु पूर्वयोगद्वयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यपा-

वादोस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति चेन्न। बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यतइतीहाभ्युपगमात्। अन्यथा श्नमो मित्करणं व्यर्थं स्यात्। न च श्रवणार्थ एव श्नमो मकार इति वाच्यम्। तृणह इति निर्देशात्। अच इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। निर्द्धारणे षष्ठी। न चान्त्यादित्यनेन सामानाधिकरण्यादच इति पञ्चम्येवास्तामिति वाच्यम्। शे मुचादीनामित्यादावन्त्यस्याचो ऽसम्भवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तावलोन्त्यपरिभाषाप्रसङ्गात्। तथा च तत्र मित्करणवैयर्थ्यापत्तेः। पूर्वसूत्रे आद्यन्ताविति समासनिर्देशेपीहान्तग्रहणमात्रमनुवर्त्तते एकदेशेन स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। तेन मित्पूर्वान्तः। यदि त्वभक्तः स्यात्तदा ताता पिण्डानामित्यादौ शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपो कृते नलोपो न स्यात्। प्रातिपदिकान्तत्वाभावात्। तथा वहंलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिह इति खशि अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमि मोनुस्वार इत्यनुस्वारो न स्यात्। अपदान्तत्वात्। यदि त्वादिग्रहणमनुवर्त्त्य परादिः क्रियेत तदा वारिणे इत्यादौ घेर्ङितीति गुणः स्यात्। वहंलिह इत्यत्रानुस्वारो न स्यात्। अतिशयितः सखा येषां तान्यतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वप्रयुक्ता वृद्धिः प्राप्नोति। सा हि गौणत्वेपीष्यते अस्थ्याद्यनङ्वत्। एतच्चेह सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्फुटम्। तस्मात्पूर्वान्तपक्ष एवात्र स्थितः। अत्र वार्त्तिकम्। अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्। मग्नः। मग्नवान्। ओदितश्चेति निष्ठानत्वम्। तस्यासिद्धत्वात्कुत्वम्। मस्जिनशोर्झलीति नुम्। स च यद्यन्तादचः परः स्यात्तदानिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात्। उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां संज्ञा। अथ स्कोरिति सलोपे

कृते नकार उपधात्वाल्लुप्यतामिति चेत् । न । नलोपं प्रति स्कोरितिलोपस्यासिद्धत्वात् । बहूनां समवाये समुदायस्यैव संयोगसंज्ञेति पक्षे सलोपस्याप्राप्तेश्च । तथा च मङ्क्त्वा मङ्क्तव्यमित्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यम् । भर्जिमर्च्योश्च । अन्त्यात्पूर्वो मित् इत्यनुवर्त्तते । भृजी भर्जने । अस्मादौणादिके अचि कृते ऊमागमः । भरूजा । मर्च शब्दार्थे चुरादिकः । अस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्यय ईमागमः । निपातनात्सिद्धम् । भरूजाशब्दो ह्यङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु । उणादिषु तु मृकणिभ्यामीचिरिति ईचिप्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं बोध्यम् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । हेशब्दमतिक्रान्तं कुलमतिहिकुलम् । चित्रगुः । अतिरिः । अतिनु । यदत्र वक्तव्यं तदेओङ्सूत्रएवोक्तम् ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ अनेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमाना षष्ठी स्थानप्रयुक्तसम्बन्धपरेति बोध्यम् । अस्तेर्भूः । अस्तेः समीपो ऽनन्तरो वेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः । स्थानं च प्रसङ्गः । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यामितिवत् । तथा चेगुच्चारणे प्रसक्ते यणुच्चारणीय इत्याद्यर्थपर्यवसाने सामीप्यादयः सम्बन्धा अर्थाद्व्यावृत्ताः । योगः सम्बन्धः । स बहुविधोस्त्यस्या इति योगा । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् । स च भूम्नि । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । तेनानेकसम्बन्धपरतया सम्भाव्यमानेत्यर्थो लभ्यते । अयोगेति वा छेदः । अनिश्चितयोगविशेषेत्यर्थः । योगेत्ययोगेति वा किम् । ऊदुपधाया गोहः । शास इदङ्हलोरित्यादौ गोह शास इत्यत्र मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहिशासोः स्थाने धातुमा-

अस्योपधायाश्च ऊदितौ स्यातामिति दिक्। यद्वा। स्थाने योगो यस्या इति बहुव्रीहिः। अत एव निपातनात्सप्तम्या अलुक्। यद्वा। स्थानेन योगोस्या इति विग्रहः। निपातनादेत्वम्। न चानयोः पक्षयोर्गोहः शास इत्यादावतिप्रसङ्गः। परिभाषाणामनियमे नियन्तुं प्रवृत्तेः। युक्तं चैतत्। आकांक्षापूर्वकत्वात्सम्बन्धस्ये, ह चोपधासन्निधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीतआकांक्षाविच्छेदात्। लोकेपि हि पंथानं पृच्छन्तं प्रत्यमुष्मिन्नवकाशे हस्त दक्षिणो ग्रहीतव्यो ऽमुष्मिन्नुत्तर इत्यादावुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वैधात्संशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते न त्वसंदिग्धे तिर्यक्पथेपीति दिक्। भाष्यकारास्त्वाहुः। अस्तेर्भूरित्यादावनेकसंबंधप्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधादन्तरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगतैव व्याख्यास्यते। तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्य सूत्रार्थः। किं तु षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थः। तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति। तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः पाच्छब्दान्तं यदंगं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य सर्वस्य पदादेश इति। अलोंत्यस्यादेः परस्येति तु योगौ आरंभसामर्थ्यादस्य बाधकौ। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन प्रवृत्तिरिति। एवं स्थिते तत्राद्याश्रयणेन प्रागुक्तोपि सूत्रार्थः सुवचः। फलन्तु स्फुटप्रतिपत्तिरिति दिक्॥

स्थानेन्तरतमः॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात्। सादृश्यं च चतुर्धा। स्थानतोर्थतो गुणतः प्रमाणतश्चेति। स्थानतो यथा सुध्युपास्यः। मध्वरिः। धात्रंशः। लाकृतिः। यत्तु यथासंख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ। तदभ्युच्चयमात्रम्। अर्थतः साम्यविवक्षायां यथासं-

ख्याल्लाभात् । इको हि षट्षष्ठिः यणस्तु सप्तेति वैषम्यात् । अथैकशब्दाद्यणशब्दाच्च प्रथमं चतुर्णां चतुर्णामुपस्थितेरस्त्येव साम्यमिति चेत्तर्हि सुध्युपास्येति दीर्घस्य कथं यणादेशः । इकारेण ग्रहणादिति चेत्तर्हि तृतीयेन ऋकारेण चतुर्थेन लृकारेण च परस्परस्य ग्रहणाल्लाकृतौ रेफप्रसङ्गः धात्रंशे च लकारप्रसङ्गः, यत्रौ च सानुनासिकनिरनुनासिकौ न व्यवतिष्ठेयातामिति दिक् । दैत्यारिः श्रीश इत्याद्यपीहोदाहरणम् । अर्थतो यथा । वातंड्ययुवतिः । वतंडशब्दाद्वृतंडाच्चेत्यपत्ये यञ् । तस्य लुक्स्त्रियामिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः । पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचिनो वतंडीशब्दस्य तदपत्यवाची वातंड्यशब्दो भवति । गुणतो यथा । पाकः । त्यागः । चजोः कुघिण्ण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारः । जकारस्य तु घोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने तादृगेव गकारः । प्रमाणतो यथा । अमुम् । अमू । अमून् । अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः सम्मतः । ताल्वादिरूपे स्थाने योन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् । स प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति । तदुक्तम् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवानप्यकारो न भवति । वाक्यभेदे च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम् । एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि स्थानेंतरइत्येव ब्रूयात् । सिद्धान्ते तु वाग्घरिरित्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः । तमब्ग्रहणात्तु चतुर्था भवन्ति । ते हि सोष्मा-

णो नादवन्तश्च । ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मस्तत्साहिताः सोष्माणः । तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यम् । वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोन्त्य इति । शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्थी इति शिक्षा । इह त्रीणि वाक्यानि, ऊष्मशब्दश्च धर्मिवचनः । शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । हशषसाः क्रमेण ख छ ठ थानां द्वितीयानां सस्थानाः । यथा हादय उष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः । फकारस्य तु यद्यपि सस्थान उष्मा नास्ति तथापि तस्य विशिष्यैव ऊष्मत्वं बोध्यम् । हकारेण चतुर्थी इति । यथा हकार ऊष्मा एवं तेपीत्यर्थः । नन्वेवमिष्ट उप्त इत्यादावान्तर्यादर्धमात्रस्य यणः स्थाने अर्द्धमात्र इक् स्यात् । दध्यत्र, सुध्युपास्य इत्यादौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव यण् स्यादिति चेन्न । अर्द्धमात्रस्येको मात्रिकद्विमात्रिकव्यंजनस्य च लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात् । योस्ति स एव भविष्यति । इह भाष्ये अन्तरतम इति सप्तम्यंतपाठोप्युपन्यस्य दूषितः । तथाहि । अन्तरतमउरण् रपर इति संहितया तावत्सूत्रकृदपाठीत् । पदकारास्तु व्याख्यातारः । तत्र सप्तम्यंतमपि शक्यं छेत्तुम् । षष्ठीति चानुवर्त्तते । अन्तरतमे स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येति सूत्रार्थः । एवं चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र विधेयस्य दीर्घस्यान्तरतमे स्थानिन्यक इति षष्ठ्या उपसंहारात्सिद्धमिष्टम् । तथा वान्तो यि प्रत्ययइत्यत्र एच इत्यनुवृत्तायाः षष्ठ्या वांतादेशस्यांतरतमयोरोदौतोरुपसंहारात्सिद्धम् । अन्यथा एच्मात्रस्य वान्तादेशः स्यात् । अत्रेदं दूषणम् । इको यणचीति यण् ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणाम् ।

अर्द्धमात्रस्य हि मात्रिकः सन्निकृष्ट इति तत्रैवेक इति षष्ठ्या उपसंहारात्। तथेको गुणवृद्धी अचोञ्णिति इति षष्ठ्योर्गुणवृद्ध्योरन्तरतमेष्वेव इक्ष्वक्षु चोपसंहारात्। नेता लविता नायको लावक इत्यादावेव स्यात्। चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक्। तदेवं सप्तम्यंतपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रथमांतपक्ष एव युक्त इति स्थितम्। स्यादेतत्। एवं सति एज्मात्रस्य वांतादेशः स्यादिति चेत्। अत्राहुः। पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तम्। अन्तरतमपरिभाषा वा। अर्थाधिकारश्चेहाश्रीयते । यादृशो वान्तादेशः पूर्वं दृष्टः ओकारस्थानिकोऽव् औकारस्थानिकश्चाव् तादृशो यि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः । यद्वा । वांत इति न करिष्यते । न चैवं चेयं नेयमित्यादावतिप्रसङ्गः । क्षय्य जय्याविति योगं विभज्य कण्ठतालव्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात् । क्षिज्योः शक्यार्थ एवेति द्वितीयसूत्रार्थः । तेनार्हाद्यर्थे तयोरपि नेति बोध्यम् । नन्वेवमपि शार्ङ्गरवादिगणपठितेन नृनरयोर्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीति रूपं न सिद्ध्येत् । तथा हि । नरशब्दस्य ङीन्संनियोगेन विधीयमाना वृद्धिरलोंत्यस्येत्यंत्यस्य स्यात् । तथा च यस्येति चेति लोपेन तस्यानिवृत्तौ वृद्धिवचनं व्यर्थं स्यात् । न च नृशब्दार्थं तदिति वाच्यम् । एवं हि सति नुर्वृद्धिश्चेत्येव ब्रूयात् । न च नरशब्देपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवन्ती नानर्थिकेति वाच्यम् । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वेन वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् । ननु वचनसामर्थ्याद् वृद्ध्या लोपो बाध्यताम्, आहो स्विदन्तरङ्गपरिभाषां बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवत्विति संशये परिभाषाबाध एव न्याय्यः । तदुक्तम् । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति । किञ्च वाह ऊठित्यत्र ङ्गा-

पितत्वेनानुमेयायाः परिभाषाया एव बोधनोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येतिलोपस्य बाधो ऽनुचितः। तथा च लोपे कृते वृद्धिरिति सिद्धं नारीति रूपमिति चेत्। सत्यं सिद्धं, किन्तु सप्तम्यंतच्छेदपक्षएव। तत्र हि प्रकृतितोंतरतमनिर्वृत्तिरिति वृद्ध्यन्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारात् अकारस्य वृद्धिर्भवति। प्रथमां इति पक्षे त्वादेशतोंतरतमनिवृत्तिरित्यलोंत्यस्येति वचनाद्रेफस्य या त्। तस्मात्सिद्धांते नारीति रूपं नरशब्दस्य दुःसाधमि पूर्वः पक्षः॥ अत्राहुः। नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं सप्तम्यंतपक्षनिराकरणभाष्येण तथैवानुमानात्। न चैवं नरशब्दाज्जातिलक्षणङीषि सति नरीति रूपं स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। तथा च प्रयुज्यते किंनरीणां नरीणामिति। यद्वा। नरशब्दस्य नियतपुंलिंगत्वमेवास्तु। तथाच क्वातिप्रसङ्गः। उक्तप्रयोगस्तु पुंयोगलक्षणे ङीषि भविष्यति। यथान्यासेपि तस्य दुर्वारत्वात्। अथ वा नृनरयोरित्यत्रात इति वर्त्तते। अजाद्यतष्टाबितिसूत्रात्। तच्चानुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठ्या विपरिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन संबध्यते। न तु नृशब्देन। असंभवात्। तस्मात्सिद्धं नारीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। प्रत्याख्यायतां नामनरशब्दः। नृनरयोरिति पठतःसूत्रकृतो मते तु कथमुक्तिसंभवः। न च नरीत्येवेष्टमितिवाच्यम्। वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः। अत इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लिष्टम्। एकदेशानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात्। किञ्च नृनरयोरिति गणपाठे पठ्यते नत्वष्टाध्याय्याम्। गणे चात इति न प्रकृतम्। तथा शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यादिशब्देन गणसूत्रमपि हृदयमागमय्य तत्रात इत्यस्यान्वयो वाच्यः। स च क्लिष्टतर इति स्पष्टमेव। तस्मादित्थं समाधेयम्। नर इति रान्तं लुप्ताकारा-

नुकरणं तस्य अः नरः । नुश्च नरस्येत्येति द्वन्द्वः । चाङ्गणे पाठाच्च ङीन् । यद्वा । स्थानेन्तरतम इत्यत्र तन्त्रेण द्वेधा छेदः सूत्रकृतः सम्मतः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रयणेन सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि हि प्रकृतित आदेशतश्चेत्युभयथाप्यन्तरतमनिवृत्तिरस्त्येव । सूत्रकृतो मते वाचनिकी सा । भाष्यकृतस्तु न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत् । तथा च वान्तो यि नृनरयोरित्यादि सर्वं सुस्थमेव । अत एव चतुर्थे स्थानितोन्तरतमनिवृत्तिमाश्रित्य नारीति रूपं साधयन्हरदत्तोपि न विरुध्यते । इको यणचीत्यादावतिप्रसङ्गः परमवशिष्यते । स च ल्वादिभ्यः प्वादीनां ह्रस्व इत्यादिज्ञापकेन वाचनिक्या न्यायमूलिकया वा स्थानितोन्तरतमनिवृत्तेरनित्यतामाश्रित्य परिहर्त्तव्य इति दिक् ।सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते। सभायामास्यतामित्युक्ते हि पण्डिताः पण्डितैः सह समासते, शूराः शूरैः, कवयः कविभिः, न तु सङ्करेण । किं बहुना गवां सङ्घं प्रति गौर्धावति, अश्वो ऽश्वानामित्यादिव्यवस्था तिर्यक्ष्वपि दृश्यते । तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्य लोकत एव लाभान्न तदर्थं सूत्रमारम्भणीयम् । एवं स्थानत आन्तर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सिद्धम् । तथाहि । भूयः सहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वा सजातीयान्तरसंचलने सत्यपि कृशत्वपाण्डुत्वादिगुणसदृशानपि हित्वा स्थानसाम्यपुरस्कारेणैव परस्परापेक्षा दृश्यते । तदेवं लोकतः सिद्धे किं वचनेनेति ॥

उरण् रपरः ॥ ऋवर्णस्य स्थाने यो ऽण् स प्रसङ्गावस्थायामेव रप्रत्याहारपरस्स्यात् । ऋकारेण सावर्ण्यात्त्रिंशत उपस्थाने सति स्थानेन्तरतमपरिभाषया रश्रुतिमतः स्थाने रपरो लश्रुतेस्तु लपर इति विवेक्तव्यम् । कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः, ऋलृस्थाने

यो ऽण् इति ग्रन्थस्तु यथासंख्यभ्रमापादकोऽसंगतश्च । शब्दतः साम्येनाभिमतानिर्वाहात् । न हि सूत्रे शब्दद्वयमस्ति । अर्थतस्तु नतरां साम्यम् । अथात्र न यथासंख्यमभिमतं तर्हि किं वृत्तिमध्ये द्वयोरेव विशिष्योल्लेखनेन । आ च आ च रलौ ऋलोः स्थानमिति विग्रहे उश्च उल्‌चं ऋलोरिति विग्रहे वा द्वन्द्वस्य दुर्लभत्वाच्च । स हि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषेण बाध्यते । चित्रगुशब्दस्य चित्रगवीपरतायामिव साधुत्वनिर्वाहार्थं लक्षणामाश्रित्य लक्षितलक्षणया शक्यार्थे पर्यवसानमिति कथं चिन्निर्वाहस्तु ग्रन्थे श्रद्धालुभिरास्थेय इति दिक् । अत्र पक्षचतुष्टयं सम्भाव्यते । उः स्थाने रपरो ऽण् स्यादिति रपरत्वविशिष्टो ऽण् विधीयतइति प्रथमः पक्षः । उः स्थाने अणामनणां च प्रसङ्गे अणेवेति नियमः । स च रपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयतइति द्वितीयः पक्षः । उः स्थाने योणित्यनूद्य तस्य रपरत्वं विधीयतइति तृतीयः । प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वं विधीयतइति चतुर्थः । तत्राद्ये पक्षे नाभाक्षिपूदात्तादिषु विधीयमानोण् तेषां बाधकः स्यात् । तैरनवरुद्धस्य विषयस्यालाभात् । एवं तदा वचनव्यक्तिः । षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोन्तरतमः स्यात् । ऋवर्णस्य त्वण् रपर इति । ततश्चोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः । तथाहि । कृतिरित्यत्र ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्राप्तम् ऋकारं बाधित्वा ऽण रपरः स्यात् । तथा प्रकृतं प्रकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते शेषनिघातमुदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितं च बाधेत । तथा नॄः पाहीत्यत्र नॄन्पइति ज्ञापकात्पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेप्यनुनासिकं बाधित्वा ऽण् रपरः स्यात् । किञ्च कर्त्ता कारके इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वाण् भवन्नकार एवेति नियमाभावात कदा चिदिकार उ-

कारश्च स्यात् । अपि च ये ऽमी प्रतिपदोक्ता इत्वोत्वादय ऋत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति तेषु रपरत्वं न स्यात् । द्वितीये तु गुणवृद्ध्योर्न दोषः । अणनणोः प्रसक्तावणेवेति नियमेन कर्त्ता कारक इत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वे स्थानिनि सर्वा वृद्धिरनन्तरतमा तारक इत्यादौ दीर्घे तु सर्वापि प्रमाणतोऽन्तरतमेत्यविशेषादुभयत्रापि सकलवृद्धिप्रसंगे नियमोस्तु,गुणस्तु कर्त्ता इत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः । तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एङेव प्राप्तः । तथा च अणनणोः प्रसंगाभावेन नियमाप्रवृत्तौ दीर्घेष्वेङेव स्यात् । ह्रस्वेषु त्वकारो भवन्नपि रपरो न स्यात् । यो हि प्रथमवाक्येनाणेवेति नियम्यते । तस्यैव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयते । तथा च गुणे दोषोस्त्येवेति चेन्न । चजोः कुघिण्ण्यतोरित्यादौ सावकाशायाः स्थानेन्तरतमपरिभाषाया वृद्धिविधौ चरितार्थयाप्युरण्रपर इत्यनया गुणप्रसङ्गे रपरत्वेन बाध्यत्वात् । तस्माद् द्वितीयपक्षे गुणवृद्ध्योर्न कश्चिद्दोष इति स्थितम् । उदात्तादिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्तेष्वित्वादिष्वपि । तृतीये तूदात्तादिषु न दोषः । तत्तद्विधिभिरन्तरतमपरिभाषासंस्कृतैर्ऋवर्णस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोषः । गुणवृद्ध्योस्तु दोष एव । तथाहि । आन्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि तरितेत्यादावेङेव स्यात्तथा अविशेषाद् वृद्धित्रयेपि प्रवृत्ते अकारस्याण्त्वाद्रपरत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादि यद्यपि सिद्ध्यति तथापि कार्यंकस्तावक इत्याद्यनिष्टमप्यापद्यते । यत्तु पूर्वसूत्रे भाष्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितमनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमिति । यच्च तत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवदिति । तदुभयमपि पाक्षिकं बोध्यम् । तथाहि । यदा ऋत्वजात्यवच्छ-

न्नस्य कोन्तरतम इति परीक्ष्यते अत्वजात्यवच्छिन्नश्च कस्येति तदाऽनुरूपप्रतिसंबन्धिराहित्येनैव धर्मेणैतयोरान्तर्यम्। न ह्यान्तर्यं चतुर्द्धेति मुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत सोष्मणः सोष्माण इति भाष्याद् वृत्तेश्चानियम एव लभ्यते । एवं च नष्टाश्वदग्ध-रथन्यायोपि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव । व्यक्तिपुरस्कारेण परीक्षायां तूक्तरीत्या दुष्टोयं पक्षः । तथा चात्र सूत्रे वार्त्ति-कम् । य उःस्थाने ऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रति-पत्तिरिति । किञ्चास्मिन्पक्षे क्व रेफपरत्वं क्व वा लकारपरत्व-मिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात् । स्वतन्त्रः कर्त्तेति निर्देशा-न्न विनिमयो ग्रोयङ्याचिविभाषेत्यारम्भाच्च न विकल्प इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव । रेफस्य पूर्वान्ततां साधयितुमाद्यन्तावेकवदिति सूत्रात्समासैकदेशभूतमन्तग्रहणमनुवर्त्त्य तस्य रपर इत्यन्यपदार्थविशेषणीभूतेन रेफान्वयश्च वाच्य इति महान्क्लेशः । चतुर्थपक्षे तु नैतदुपयुज्यतइति वक्ष्यामः । तस्मान्निर्दोषत्वाच्चतुर्थपक्ष एवाश्रितः । स चेत्थमुपपादनीयः । स्थानेशब्दद्वयमिहानुवर्त्तते तत्रैकमुः स्थाने यो ऽणित्यनुवादेपि स्थानसम्बन्धलाभाय । द्वितीयं तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरो भ-वतीति कालविधानार्थम् । स्थानेन्तरतमसूत्रे स्थानशब्दस्य ता-ल्वादिपरत्वेपि शब्दाधिकाराश्रयणादिहैं प्रसङ्गपरत्वं बोध्यम् । एवं च गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यवस्थायामेवाणो रपराः सम्पन्ना इति प्रमाणतोन्तरतमावेङावैचौ बाधित्वा स्थानतोन्तरतमोणेव भ-वतीति न कश्चिद्दोषः । एवमुदात्तादिविधिष्वप्यन्तरतमत्वादइ-कारो भवति न तु अर् इर् इत्यवधेयम् । न चैवं कर्त्तेत्यादावने-काल्त्वात्सर्वादेशप्रसङ्गः । आनुपूर्व्येण सिद्धत्वात् । तथाहि । ऋस्थानित्वमुपजीव्य प्रवृत्तं रपरत्वं सर्वादेशतां नापादयति ।

उपजीव्यविरोधात् । तथा च पूर्वसूत्रे वार्त्तिकम् । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् । न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघात इति । अण्ग्रहणं किम् । रीङ्रिङादीनां रपरत्वं मा भूत् । मात्रीयति । क्रियते । तथा ढकि लोपोपि रपरः स्यात् । एवं च सूत्रवैयर्थ्यापत्तौ सामर्थ्यादनेनालोन्त्यविधिं बाधित्वा सर्वादेशः स्यात् । तथा होतापोताराविव्यत्रानङोपि रपरत्वे संयोगान्तलोपे च कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति दिक् । अथ यो रिङादिष्वण् स रपरः कुतो नेति चेन्न । अनादेशत्वात् । आदेशत्वं हि समुदाये विश्रान्तम् । न चैवं कृष्णर्द्धिरित्यादौ रपरत्वं न स्यात्पूर्वपरसमुदायस्य स्थानित्वादिति वाच्यम् । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेन सहितयोरवयवयोरेव स्थानित्वावगमात् । अत एव द्वयोः स्थानिनोभिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशौ मा भूतामिति तत्रैकग्रहणं कृतम् । तस्मादकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येव । तदुक्तम् । यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति । तस्मादेकादेशेपि रपरत्वं भवतीति स्थितम् । स्यादेतत् । उक्तरीत्या ऋत उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात् । तथा च विभक्तिसकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य रोरीति लोपे ढ्रलोपइति दीर्घेण मातूः पितूरिति प्राप्नोतीति चेत् । मैवम् । रुत्वस्यासिद्धत्वेन रात्सस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गेण रूपसिद्धेः । नन्वेवं मातुःकार्यमित्यत्र षत्वं स्यात् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति सूत्रात् । न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यम् । अकारस्य प्रत्ययावयवत्वेप्यप्रत्ययतया तदादेशस्य सुतरामतथात्वादिति चेत् । उच्यते । ऋत उदित्येकादेशस्य परादिग्रहणेन ग्रहणादस्ति तावत्सान्तस्य प्रत्ययसंज्ञा सकारे लुप्ते त्ववशिष्टस्यैव प्रत्ययसंज्ञा । एकदेशवि-

कृतस्योपसंख्यानात् । स्थानिवदादेश इत्यत्रादेशग्रहणाद्वा । अत एव यङो यकारे लुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तम् । तथा-चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः । न चैवं प्रत्ययावयवस्था-निकत्वेपि प्रत्ययस्थानिकत्वाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थानेन स्थानेयोगस्य दुर्ल-भत्वात् । अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वसम्भवात् । नन्व-प्रत्ययस्येति पर्युदासः तथा च पूर्वान्तत्वेनैकादेशग्रहणात्षत्वं स्यादेव । किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सम्भवति सामानाधि-करण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वाक्यार्थः । तथा चाग्निःकरोतीत्यादौ स्थानिवद्भा-वेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मा भूत् षत्वम् । मातुः कार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत् । इहेदं तत्त्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापकएकादेशशास्त्रेण निर्वृत्तात्परस्य षत्वं न स्यादिति । यद्वा प्र-सज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयावेव ज्ञाप्येते । यत्तु भाष्यं लुप्य-ते प्रत्ययो रात्सस्येति । यच्च कैयटकृतं तद्व्याख्यानम् । उत्वे कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स तु लुप्त इति । तदुभय-मपि चिन्त्यम् । इह सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति पक्षे यद्यप्य-रारादिरूपेण विधानादभक्तत्वादिशङ्कैव नास्ति तथापि संप्र-योगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिन्तितम् । तत्राभक्तत्वपक्षे परादित्वपक्षे च ववृ इत्यादावु-रदत्वे रपरत्वे च कृते हलादिःशेषेण रेफो न निवर्त्तेत।अभ्यासावय-वस्यानादेर्हल एव तेन निवर्त्तनात् । तस्मादन्तग्रहणमनुवर्त्य पूर्वा-न्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः ॥

अलोन्त्यस्य ॥ स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तत्तदन्त्य-स्यालः स्थाने बोध्यम् । त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानष-

ष्ठीति किम् । आर्द्धधातुकस्येट्, तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत् । एतेनाल इति जसन्तमाश्रित्यालात्मका आदेशा अन्त्यस्य स्युरिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसङ्गात् । किं चैवं लाघवार्थमलन्त्यस्येत्येव सूत्रयेत् । अपि चारुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः पादशतस्य संख्यादेरिति लोपो ढकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात् । ततश्च विरजीकरोतीत्यादि न सिध्येत् । यत्तु अल इति जसन्तमिति पक्षे अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवोपवर्णनं, तदपि न । षष्ठीति पक्षेपि ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकाल् अन्त्यस्य स्यात् । न तु अङिदपीति नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानसम्भवात् । वस्तुतस्तु पक्षद्वयेप्यनेकाल्ग्रहणं कर्त्तव्यमेव । अन्यथा ऽतो भिस ऐसित्यादिपञ्चमीनिर्देशेष्वनेकाल्प्यादेशः परस्यादेः स्यात् । सत्यनेकाल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रितम् । तथाहि । अलोन्त्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ । आदेः परस्य, अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्यावकाशः । ईदासः, बहोर्लोप इति । आसीनः, भूयान् । द्वितीयस्यावकाशः । आस्तेर्भूरित्यादि । अतो भिस इत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धं रामैरित्यादि । न चादेः परस्येत्यत्राल इति जसन्तमनुवर्त्य रामैरित्यादि साधनीयमिति वाच्यम् । तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । तदेवं कार्यस्यान्त्येलयनुसंहारो व्याख्यातः । ङिच्चेत्याद्यग्रिमसन्दर्भानुगुणत्वात् । यद्वा । षष्ठ्या एवायमनुसंहारः । या स्थानेयोगा षष्ठी सान्त्यस्यालो बोध्ये-

ति। अत्र पक्षे ङिच्चेत्यस्यायमर्थः, यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र या षष्ठी सा अन्त्यस्याल इति ॥ एवमग्रेपि ॥

ङिच्च ॥ ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् । दध्ना । दध्ने । अनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थमिदं तातङि परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ननूत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत् । सत्यम् । सर्वादेशेपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं प्रयोजनं संभाव्यते । तावता च किञ्चिद्विलम्बेन प्रवृत्तोयमपवादोप्यस्मिन्विषये उत्सर्गेण समकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रतिषेधः । यद्वा । एरुरित्यस्यानन्तरन्तिह्योस्तादिति वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः । अस्तु वा विनापि विप्रतिषेधे सर्वादेशः । प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः ॥

आदेः परस्य ॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यम् । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ अनेकाल् आदेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् । अस्तेर्भूः । भवति । इदम इश् । इतः । ङिच्चेति नियमात्सिद्धे ऽनेकाल्ग्रहणमपवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । यत्तु वृत्तिकारैर्जश्शसोः शिरिति शित उदाहरणं दत्तम् । तच्चिन्त्यम् । सर्वादेशतां विना तत्र शित्वस्यैवाभावात् । सर्वादेशतायाश्चानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव णल्डादेशादिष्विव सिद्धत्वात् । तथाहि । णल्डाशिप्रभृतयो यदा सर्वादेशास्तदा प्रत्ययसंज्ञाः । ततः प्रत्ययादित्वप्रयुक्ता इत्संज्ञा । ततो लोपः । तत एकाल्त्वे सत्यपि न सर्वादेशत्वक्षतिः । उपजीव्यविरोधापत्तेः । अत एव हि कर्तेत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तम् । शकारेणानुबन्धेन इश्प्र-

भृतीनामनेकाल्त्वादेव सिद्धे शिद्ग्रहणं नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थम् । तेन दिवउत् अर्वणस्त्रसावित्यादेर्न सर्वादेशतेति बोध्यम् । ननु कथं ज्ञापकता ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येतदर्थतया शिद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि लोपश् इति छिद्यते संज्ञायां च कृतं शित्त्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञिनि फलति, कुमुटष्ठित्ववदिति सिद्धान्त इति चेत् । सत्यम् । अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायको लोपशितिच्छेद इति सिद्धान्तः । एकान्ता इति पक्षे तूक्तरीत्या ज्ञापकमावश्यकम् । ध्वसोरित्यत्र तु लोप इत्येव छेदः । लोपोयीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः । वार्तिकमते तु नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्येव सिद्धम् । न चानभ्याসविकारेष्विति पर्युदासस्यायं विषयः । लोपस्य विकारत्वाभावात् । रूपान्तरापात्तिर्हि विकारः । यथा भृञामित् अर्त्तिपिपर्त्योश्चेत्यादिः । अत एव पस्पशायां लोपो विकारात्पृथगुपात्तः लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदं परिपालयिष्यतीति । उक्तं च पृषोदरादीनीति सूत्रे कैयटेन । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशाविति । वस्तुतस्तूपदेशावस्थायामेवान्तरङ्गतयेत्संज्ञा । अत एवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबन्धाः स्मर्यमाणाः सन्त एव कार्यं निर्वाहयन्तीति सिद्धान्तः । इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे स्फुटम् । तथा च दिव उत् अर्वणस्त्रित्यादेरेकाल्त्वादेकान्तपक्षेऽपि न सर्वादेशता प्रसज्यते । एवं च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिज्ञापनं व्यर्थम् । शिद्ग्रहणं च सुतराम् । इदम इश् इदं किमोरीश्की-तीशीशोस्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशतायाः प्राङ् नलोपः । यत्तु कृतेपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येत्संज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । लोपस्यैव प्रयोजनत्वात् ।

न चैवमुच्चारणवैयर्थ्यं, सर्वादेशत्वसम्पादनेन कृतार्थत्वादिति दिक्। तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिन्त्यः। इह नानेकाल्शिदिति पठित्वा अन्त्यस्यादेरिति चानुवर्त्यानुसंहारद्वयनिषेधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुम्॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममान्हिकम्॥

स्थानिवदादेशोनल्विधौ॥ आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्त्तयति च। तृतीयान्ताद्वतिना स्थानिना तुल्यं वर्त्ततइति वाक्यार्थलाभात्। यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यलो ऽसाधारणं न भवेत्। आवधिषीष्ट। अत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि भवति। आङोयमहन इत्यत्र हि अल्नाश्रीयते। रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घेकर्त्तव्ये यद्यपि यञादौ इत्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रत्युक्तासुपिचेत्यस्याप्रवृत्तिः। यादेशस्यं यञादित्वात्। सुप्त्ववैकल्यात्तूपदेशस्याप्रवृत्तिः। सुप्त्वञ्चेह यद्यपि ए इत्यस्मिन्नलि वर्त्तते तथापि न तदलो ऽसाधारणम्। भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः। इदं च कार्यकालपक्षाश्रयेणोक्तम्। यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञाया अपि शास्त्रीयत्वात्सैवातिदिश्यते। तत उपदेशेनैव दीर्घ इति न किञ्चित्कष्टम्। एतेनारुदितामरुदितमित्यादाविडागमोपि व्याख्यातः। तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसम्भवादिति दिक्। अत्र धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुब्तिङ्पदादेशाः प्रयोजनमिति वृत्तिकृतः। उदाहरणदिक् चेयम्, न तु परिगणनमिति भ्रमितव्यम्। च्लेः सिजित्यादीनामसङ्ग्रहापत्तेः। क्रमेणोदाहरणानि। अस्तेर्भूः। आर्द्धधातुके विवक्षिते। अत एवाङ्गात्पृथक् धातूपादानम्। धातुत्वाद्धातुप्रत्ययाः। भव्यम्। केन काभ्यां कैः। अङ्गत्वादिनादेशदीर्घैस्भावाः। कृत्। प्रकृत्य। कृत्वा।

ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । अद्यतनम् । तद्धितत्वात्तदन्तत्व-प्रयुक्ता प्रातिपदिकसंज्ञा । कदध्वः । स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वा-दव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । स्थानेन्तरतमप-रिभाषया गतार्थत्वात् । अधोध इति तूदाहरणमाष्टमिक-द्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्संभाव्यते किन्तु तत्रापि फलं दुर्व-चम् । तस्मादधोधःकाम इत्युदाहार्यम् । अतः कृकमीति प्राप्तस्य स-त्वस्याव्ययत्वात्पर्युदासः । यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्येत्यव्ययादेशोदाहरण-म् । तच्चिन्त्यम् । क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात् । तदन्तविधेः सर्वैकवा-क्यतया सिद्धान्तितत्वात् । न च जहत्स्वार्थायां वृत्तौ क्त्व आ-नर्थक्यात्सर्वे सर्वपदादेशा इत्यभिप्रायेणेदमिति वाच्यम् । ह्र-स्वस्य पिति कृतीति तुगभावापत्तेरिति दिक् । सुप् । रामा-य । तिङ् । अपचताम् । तिङन्तत्वात्पदत्वम् । वः,नः । पदत्वा-द्रुत्वादि । नन्वेवमधोध इत्यस्यापि पदादेशत्वादेव गतार्थते-ति चेत्सत्यम् । गोबलीवर्दन्यायेनाव्ययग्रहणादिति दिक् । इ-हकाभ्यामित्यादावादेशः कार्यं लभते केन कैरित्यादौ तु परस्य प्रवर्तयतीति विवेकः । ननु वत्करणं मास्तु, स्थान्यादेश इत्ये-तावताप्यसंयोगाल्लिट्किदित्यादाविव वत्यर्थलाभात् । यदाहुः । परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वतिं वत्यर्थं गमयतीति । न च स्थानी आदेशं प्रतिपद्यतइत्येव वाक्यार्थः किं न स्या-दिति वाच्यम् । तत्तदादेशविधायकैरेव गतार्थत्वात् । न चादे-शः स्थानिरूपमापद्यते । वचनद्वयप्रामाण्याच्च विकल्प इति वा-च्यम् । वा लिटीत्यारम्भात् । न च चक्षिङः ख्याञ् आदेशः स्थानीति वचनद्वयप्रामाण्यात्सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिट्येवेति नि-यमार्थं तत्स्यादिति वाच्यम् । एवमपि विभाषा लुङ्लङोरित्या-द्यप्राप्तविभाषासु वाग्रहणवैफल्यापत्तेः । अस्तिभूभ्यां रूपद्वयासि-

द्भावस्तेर्भूरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्राहुः । वत्करणाभावे स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । प्रायेण ह्यस्मिन्पादे संज्ञासूत्राण्येवारभ्यन्ते । ततश्चाङ्गोयमहन इत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु हन्तेः । न च स्वंरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणम् । अशब्दसंज्ञेति निषेधात् । न च स्थानिनः संज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायबाधः । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोग इति पक्षे संज्ञाया एवोद्देश्यकोटिनिवेशात् । न चैवमाङ्गो वधियम इत्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । वध हिंसायामिति भौवादिकस्यापि ग्रहणापत्तेः । न चैवमाङ्गो वधयम इति पठ्यताम् । अकारस्य विवक्षितत्वाच्च न भौवादिकेतिप्रसंग इति वाच्यम् । सकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थमाङ्गो यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात् । तथा चात्रधिष्टवदाजघ्ने इत्यत्रापि आत्मनेपदं सिद्धम् । तथाहि । हन्तेर्लिटि लसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु कृतेषु परत्वनित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्त्तरीति बाधित्वा लिटि धातोरिति द्विःप्रयोगे ऽभ्यासस्य चुत्वे ऽभ्यासात्परस्य घत्वे एकदेशविकारासम्भवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वाद्धन्त्यादेशत्वं ततो वधिना सह तुल्ययोगक्षेमतैवेति दिक् । अस्तु वा स्थानिन आदेशः संज्ञा । तथाप्यनिष्टं तुल्यमेव । तथाहि । अस्यतिवक्तीत्यत्र ख्यातिपदेन चक्षिङेव गृह्यते । कृत्रिमत्वात् । तथा च समचक्षिष्टेत्यत्राङ् स्यात् आख्यतेत्यत्र च न स्यात् । न चैवं चाक्षिङ इत्येव ब्रूयात् । अनुबंधनिर्देशेनापि यङ्लुग्वारणसम्भवादिति वाच्यम् । एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे गाङा इङाङोर्ग्रहणापत्तेः । ङित्वयवचनसामर्थ्याद्द्युयभगतिः स्यात् । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यत्र लिणिङ्कामेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात्कर्त्तव्यमेव वत्करणम् । नन्वेवं वत्करणाभावाधीनलाघवानुरोधात्संज्ञाप्रकरणादन्यत्रैव स्थानिवद्भावंप्रकरणं

क्रियतामिति चेन्न । तथा सत्यादेशग्रहणं विना वाक्यार्थानिर्वाहे बहुगौरवापत्तेः । सिद्धान्ते त्वादेशग्रहणमतिरिच्यमानमानुमानिकसंग्रहार्थं भवतीति तद्बलेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यास्यते । अपि च काममतिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि वत्करणायत्तमिति दिक् । स्यादेतत् । यदि संज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशालाभस्तर्हि कित् ङित् इत्यादौ का गतिरिति चेत् । उच्यते । किदिति न संज्ञा । न क्त्वा सेडिति ज्ञापकात् । न हि क्त्वः कित्संज्ञा प्राप्ता या निषिध्येत । ननु मृडमृदेति प्राप्ता सा निषिध्यताम् । वचनद्वयसार्थक्याय च विकल्पो ऽस्त्विति चेन्न । मृडमृदेत्यत्रैव वाग्रहणस्य सम्भवात् । किञ्चैवं निष्ठाशीङित्यादि व्यर्थं स्यात् । न हि शीङादिभ्यो निष्ठायाः केन चित्संज्ञा प्राप्ता । एवं ङिदित्यतिदेशः, कित्साहचर्यात् । किं च ङिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणं स्यात् कृत्रिमत्वात् । तथा च नवश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । वावश्यतइत्यत्र संप्रसारणाप्राप्तेः । किं च क्ङिति चेत्यत्रास्याग्रहणं स्यात् संज्ञास्वरूपानुच्चारणात् । तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यातिदेशः । अन्यथा टिघुभादिवदेकाक्षराया एव संज्ञायाः कर्त्तव्यतापत्तेः । किकिनौ लिट्चेत्यादि तु न संज्ञाप्रकरणं तेन लिड्वदित्यातिदेशो निर्बाध इति दिक् । अथादेशग्रहणं किमर्थम् । स्थानिवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तल्लाभात् । यथा पितृवदधीते इत्युक्ते पुत्र इति गम्यते इति चेत् । सत्यम् । द्विविध आदेशः । अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः । तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः । तत्र इकारेणेकारान्तः स्थान्यनुमीयते । उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च तेस्तुरिति फलितार्थः । तत्रासत्यादेशग्रहणे

प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रहः । तेन पचतित्यादेस्तिङन्तत्वात्पदसंज्ञा सिद्ध्यति । नन्वेरुरित्यादि यथाश्रुतमस्तु । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसङ्गसम्भवात् । तथाहि । षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवतः । अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसम्भवीदम् । तथापि सति सम्भवे ऽर्थप्रयुक्तप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यादेशग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । उक्तञ्च । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥ पदमिहार्थवत् । पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यमिह ज्ञानं योग्यताबलात् । तथा च ज्ञाननिष्ठमुत्पादविनाशादिकं विषये आरोप्यते इति भावः । नन्वेवं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशभावत्वे ऽपवादेप्युत्सर्गकृतं स्यात् । तथाहि । कप्रत्ययान्तादप्यणन्तत्वप्रयुक्तो ङीप् स्यात् । अत्राह वार्त्तिककारः । सिद्धन्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति । षष्ठीस्थानेयोगेत्यनुवृत्तेरिति भावः । न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते । नाभिनभञ्चेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या । विश्रवणरवणेत्यादीनि तु शब्दान्तराणि प्रत्ययाविषयाणि बोध्यानि ॥ विश्रवः शब्दात्तु प्रत्ययो न भवति । अनभिधानादिति भावः । तथा च विदूराञ्ज्य इति सूत्रे भाष्यम् । वालवायो विदुरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति च ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति । अस्मिन्पक्षे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा विधीयन्तइति वृद्धिसूत्रस्थं भाष्यं

यथाश्रुतमेवेति निर्बाधम् । यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेत्येवंपरतया कैयटेन भङ्क्त्वा व्याख्यातम् । तदत्रत्यपक्षान्तराभिप्रायेणेत्यवधेयम् । अथ वा श्यनः शित्करणं ज्ञापकम् । अपवादे उत्सर्गकृतं नेति । न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । नित्त्वादेव तत्सिद्धेः । नित्त्वं ह्याद्युदात्तार्थम् । श्यनः पित्वे तु पित्वादनुदात्तत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्त्वेन । न चानेकाक्षु विशेषः । दिवादौ तदभावात् । वावृत्तुवर्त्तनइत्यस्तीति चेन्न । वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वात् । न च भ्वादिपाठेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यम् । भ्वादिपाठस्य वृद्भ्यः स्यसनोरित्याद्यन्तर्गणकार्ये उपक्षीणत्वात् । नन्वेवं ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यवीक्षतेति भट्टिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न । तत्र वाशब्दस्यैवार्थतया कामयमानेव न तु तथा । किं तु छलनार्थमागतेत्यर्थात् । अत्र कैयटः । ताच्छील्यादिविषये चानशि श्यनो नित्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यादिति । तत्र हि लसार्वधातुकाभावादनुदात्ताप्राप्त्या चित इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तमिष्टं च । तत्रानिष्टार्थमेव नित्त्वं किन्न स्यादिति तस्याशयः । न त्वेतद्युक्तम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासाच्छयन्स्वरस्य दुर्बलत्वात् । न च नित्वसामर्थ्यात्तद्बाधः । लसार्वधातुके चरितार्थत्वात् । तत्र स्थानिवद्भावलब्धेन पित्त्वेन गतार्थतेति चेन्न । इह नित्वेनातिदेशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन्नवश्यंबाध्येऽतिदेशबाधस्यैव न्याय्यत्वात् । पूर्वान्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायाच्च । यत्तु कैश्चिच्चानशन्तस्याद्युदात्तत्वमिष्टमित्येवंपरतया कैयटग्रन्थं व्याख्याय विकरणेभ्योऽन्यत्रेति पर्युदासस्तु यत्र विकरणः स्वरभाक् तद्विषयः।इह तु विकरणान्तमेव स्वरभाक्।सौवर्यैः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तादित्युक्तम्। तदेतन्निर्मूलम्। घुसंज्ञासू-

अशेषस्थेन स्वशब्दस्थेन च भाष्येण विरुद्धं चेत्युपेक्ष्यम्। किञ्चातोनुपसर्गे क इति कापवादस्य गापोष्टगिति टकः कित्करणं ज्ञापकम्। नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। अनल्विधाविति किम्। तेन तस्मात्तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्रालो विधौ यथा। व्यूढोरस्केन। अत्र सोपदादाविति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिवत्त्वाद्विसर्जनीयस्य अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति णत्वं प्राप्तम्। अलः परस्य विधौ यथा। द्यौः। पन्थाः। सः। अत्र हल्ङ्याब्भ्य इति लोपो न भवति। अलो विधौ यथा। दिव उत्। द्युकामः। लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवति। उत्त्वविधानन्त्वहर्विमलद्यु इत्यादौ चरितार्थम्। अलि विधौ यथा। यजेः क्तः, इष्टः। क इष्टइत्यत्र सम्प्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात्कोयष्टेत्यादाविव हशि चेत्युत्वं न भवति। स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोः सुलोपो न भवति। अनल इत्युक्तेपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसङ्ग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि विधिशब्दोपादानमप्राधान्येनाप्यल आश्रयणे निषेधार्थम्। तेन प्रपठ्येत्यादि सिद्धम्। अत्र हि वलादेरित्यप्राधान्येनालाश्रितः न तु प्राधान्येन। स्यादेतत्। स्थान्यनुबन्धकार्याण्यपि तर्हि निषिध्येरन्। तथा च प्रदीव्येत्यत्र स्थानिवद्भावेन कित्त्वं न लभ्येतेति चेत्। न। अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे अनुबन्धानां स्थान्यल्त्वाभावात्। एकान्तपक्षेप्यन्तरङ्गेण लोपेनादेशसम्बन्धात्प्रागेवानुबन्धानामपहारात्। न ल्यपीति लिङ्गाच्च। यत्तु सेर्ह्यपिच्चेति ज्ञापकमुच्यते। तत्पाक्षिकम्। अपिद्वचनसामर्थ्यात्स्थानेन्तरतमपरिभाषया प्राप्तमनुदात्तत्वं न भवतीत्यस्यापि सुवचत्वात्। यद्यपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सिद्धान्तः। उपस्थितसामान्यप्रयुक्तधर्मैस्तदाक्षिप्तव्यापकसामान्य-

धर्मैश्च विध्याकांक्षापूरणे सत्यनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् । अत एव ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्युक्ते माठरादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते । अत एव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितयोर्लुङ्निष्ठयोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषे विहितयोर्लङ्लिटोरपीति सिद्धान्तः । तथापीह सूत्रे नल्यपीति लिङ्गाद्विशेषोप्यातिदिश्यते । क्किति परतो विहितमित्त्वं निषेद्धुं हि नल्यपीत्यारभ्यते । कित्त्वञ्च क्त्वाविशेषधर्मः । सेट्के तदभावात् । तेन प्रदीव्येत्यादि सिद्धम् । तस्मान्नल्यपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशे ऽनुबन्धकार्यातिदेशे चेत्युभयत्रापि ज्ञापकमिति स्थितम् । यत्तु प्राञ्चः । अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति । तच्चिन्त्यम् । व्यूढोरस्केन क इष्ट इत्यादौ विसर्गत्वस्य यण्त्वस्य च व्यापकीभूतयोरट्त्वहश्त्वयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात् । यदपि त्वादेशे कृत्त्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशमभ्युपेत्य कइष्ट इत्यादौ हल्त्वादिविशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति मिश्रैरुक्तम् । तत्र विसर्गत्वयण्त्वयोरट्त्वहश्त्वे कथं विशेषधर्माविति विपश्चित एव विदाङ्कुर्वन्तु । यद्यपि तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभतइति न्यायसिद्धम् । अत एव व्रीहिस्थानापन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव व्रीहिधर्मा अवघातादयः क्रियन्ते । तथापि तेषां प्रकृतापूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततया युक्तं नीवारादावनुष्ठानम् । आङो यमहन इति हन्तेरात्मनेपदं तु न हिंसाद्यर्थाभिधानप्रयुक्तं येन वधौ भवेत् किन्तु स्वंरूपमिति वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तम् । अत एवाऽतृणेडित्यादौ न भवति । तस्माद्युक्त एवातिदेशारम्भः । स्यादेतत् । मा भून्न्यायेन गतार्थता । ज्ञापकात्तु भविष्यति । तथाहि । युष्मदस्मदोरनादेशइति सूत्रे ऽनादेशग्रहणं ज्ञापयति, आदेशः स्थानिवत्स्या-

दिति । अदोजग्धिरिति सूत्रे ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमनल्विधावितिममंशं ज्ञापयति । अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेध इत्यंशं च, तथा च किं सूत्रेणेति । उच्यते । उत्तरार्थं तावत्स्थानिवदादेश इति कर्त्तव्यमेव । तस्यैव योगविभागमात्रेणोपपत्तौ सत्यामर्थापत्तिकं वचनं न कल्प्यम् । एवं स्थिते ऽनल्विधावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं च । तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । एतदेव च सकलमभिसन्धायोक्तं भगवता । आरभ्यमाणेऽस्मिन्सूत्रइति । स्यादेतत् । अस्तु सूत्रारम्भः । तथापि कार्यातिदेश एवायमिति कुतः, प्रकारान्तराणामपि सम्भवात् । तथाहि । अतिदेशः षोढा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपातिदेशभेदात् । तत्र निमित्तमशक्यमतिदेष्टुम् । ब्राह्मणवत् । नहि ब्राह्मणस्याग्रभोजनादौ निमित्तभूतं ब्राह्मण्यं वचनशतेनापि क्षत्रिये ऽतिदेष्टुं शक्यते । पूर्ववत्सन इत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं ङित्त्वादि न सन्नन्ते ऽतिदिश्यते । किं तु प्रकृतिगतमेव तत्सना व्यवधाने सत्यप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्येतावन्मात्रमतिदिश्यते । एतावतैव च निमित्तातिदेशोयमिति व्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवास्तामिति वाच्यम् । चिक्रंसते प्राचिक्रंसतइत्यादाविट्प्रसङ्गात् । निमित्तातिदेशपक्षे त्वनुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमिरेवेह सना व्यवहितोप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तितवानिति स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तइति नियमादिण् न भवति । निमित्तं हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यतामात्रमिति वक्ष्यामः । सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिति वार्त्तिकरीत्या त्विहापि कार्यातिदेशता सुवचा न्याय्या चेति तत्रैव वक्ष्यते । व्यपदेशातिदेशस्त्वाद्यन्तवदेकस्मिन्नित्येक-

स्मिन्नप्यादिरन्त इति च व्यपदेशोऽतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्याणीति भावः। तथा च प्राञ्चः। आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्ववत्सन इति। एतच्च निर्मूलमिति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदत्तः। तस्यायं भावः। कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः। सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात्। अत एव कार्यातिदेशाभ्युपगमे यत्र बाधकावतारस्तत्रैव प्रकारान्तरानुसरणम्। न चाद्यन्तवत्सूत्रे तदस्ति। प्रत्युत व्यपदेशातिदेशपक्ष एव बाधकम्। तथाहि। कुरुते कुर्वे इत्यादावन्त्यव्यपदेश आदिव्यपदेशश्चास्तु। तथाप्यन्त्योजादिर्यस्येत्येवंरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याभावाट्टिसंज्ञाया अभावे टेरेत्वं न स्यात्। कुर्वातइत्यादौ दृष्टस्य टेरेत्वाख्यस्य कार्यस्यातिदेशे तु न कश्चिद्दोष इति। तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरइति यथा। तेन यत्ते दिवो दुहितर्मर्त्त भोजनमित्यादावामन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण पदात्परस्यामन्त्रितस्य क्रियमाणो निघातो दिवो दुहितरिति समुदाये प्रवर्त्तते। शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र पाक्षिको वक्ष्यते। कार्यातिदेशो गोतोणिदित्यादिः। रूपातिदेशस्तु द्विर्वचनेचि तृज्वत् क्रोष्टुरित्यादिः। तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्। उच्यते। कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायम्। अतिदेशान्तरे बाधकसत्त्वाच्च। तथाहि। निमित्तव्यपदेशातिदेशौ तावत्पाक्षिकावित्युक्तम्। शास्त्रातिदेशोऽप्येवम्। तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थितयोः स्यात्। सुबामंत्रितयोरिव। इह तु स्थानी आदेशेन अपहृत इति तदसम्भवः। रूपातिदेशे त्वादेशविधानं व्यर्थं स्यात्। न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। विभाषालुङ्लृटोरिति विकल्पारम्भात्। तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम्। यत्तु न्यासकारेणोक्तम्।

व्यपदेशातिदेशस्संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः । स च वत्करणसामर्थ्या-
देव न भविष्यतीति । तत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तीह संज्ञापक्षाद्वैष-
म्यम् । तथाहि । आङोयमहन इत्यादौ वधेरेव ग्रहणं स्यान्न तु
हन्तेः । तथा केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादीनि न स्युरिति सं
ज्ञापक्षे दोषद्वयम् । न चेदं व्यपदेशातिदेशेस्ति । स्वंरूपमिति व-
चनाद्धि हन्तेर्हन्तिरेव संज्ञा । तद्व्यपदेशस्य वधाव्प्यतिदेशे
ह्युपाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते । न तु हन्तेरेव । एवं स्थानिनिष्ठा-
नां धात्वङ्गादिव्यपदेशानामादेशेतिदेशाद्धात्वङ्गादिकार्याण्य-
पि सुलभान्येव । तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमित्येव तत्त्व-
म् । अत्र वार्तिककाराः तस्य दोष इत्युपक्रम्य तयादेशे उ-
भयप्रतिषेधः, ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घः, आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्या-
दि पेठुः । तत्रोभयशब्दे यथा नातिप्रसङ्गस्तथा सर्वादिगणव्या-
ख्यावसरे एवोपपादितम् । ङ्याब्ग्रहणेपि ङी ई आ आबिति दी-
र्घप्रश्लेषादतिखट्वेनातिखट्वे इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चैवम-
प्यतिखट्वायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यम् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदा-
दिनियमसत्वात् । न चैवं प्रश्लेषवर्णनवैयर्थ्यम् । अतिखट्व इ-
त्यादावंगाधिकारविरहेणावयवाट्टाबन्तात्परत्वमाश्रित्य हल्ङ्या-
दिलोपापत्तेः । न हि तत्र विहितविशेषणाश्रयणं युक्तम् । यः
स इत्यादावतिव्याप्तेर्यासेत्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तम् । अत एव सू-
त्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहणं कृतवान् । दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्प्रत्या-
ख्यानाय वर्ण्यतइत्यन्यदेतत् । युक्तं चैतत् । वार्तिकमते ऽतिख-
ट्वायेत्यादावंगाधिकारबलेन कथं चिन्निर्वाहेपि जरसे नसे पू-
ते इत्यादावतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छन्सुतीरित्यादौ
सुलोपापत्तेश्चेति दिक् । अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रश्लिष्य त-
त्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इति दिक् । आहि-

भुवोरिति वार्त्तिकन्त्वित्थं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः । आस्थेत्यत्र आहः स्थानिवद्भावेन प्राप्तोपि ब्रुव ईण्न भवति । आहस्थ इति ज्ञापकात् । तेन हि झलादौ परे थत्वं विधीयते । न च कृतेपीटि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्थकारोस्त्विति वाच्यम् । एवं हि सत्याथमेव विदध्याल्लाघवात् । तिवादीनां पञ्चानामपि झलादितया णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् । तस्मादाहस्थ इति ज्ञापकादाहरीड्विधौ स्थानिवद्भावो नेति स्थितम् । अस्तेर्भूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः । अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारकनिर्देशेन सकारान्तादेवास्तेः परस्येड्विधानादिति । स्यादेतत् । अस् स् इति सकारद्वयनिर्देशे धातुत्वाभावात् श्तिवैवानुपपन्नः । पदमध्यप्रविष्टेन सकारेण सिचो विशेषणासम्भवे सिजाश्रयस्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चास्तेः सान्तत्वेन विशेषणसामर्थ्यात्सिच्प्रयुक्तोपीण् नेति वाच्यम् । तथापि स्वतन्त्रस्य भवतेरतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा चार्थभेदाभावेपि स्वतंत्रास्वतंत्राभ्यां भूभ्यां अभूवीत् अभूदिति रूपद्वयापत्तिः । यत्त्वेतद्दोषोपन्यासपूर्वकं माधवाचार्यैरुक्तम् । सिचोल्पाच्कत्त्वाद्बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये ऽस्तिसिच इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानात्सिच इत्यर्थो लभ्यते । अत एव श्तिप्प्रयोगोपि सार्थकः । अन्यथा सिजस्भ्यामित्येव ब्रूयात् । न चैवमसतावस्यतौ चातिप्रसङ्गः । विकरणव्यवधानेन ताभ्यां परस्यापृक्तसार्वधातुकस्यासम्भवादिति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि श्तिप्प्रत्ययासमाधानेन द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्यानिर्वाहात् । एतेन सिच्च अस्च सिचस् । समाहारद्वन्द्वे लुप्तपञ्चमीकं पदम् । अयस्मयादित्वेन भत्वान्न कुत्वजश्त्वे । अस्ति च तत्सिजस् चेति कर्मधारयः । तेन लुप्तात्सिचो भूभावेनापहृताद-

स्तेश्च परस्य नेति कल्पनापि प्रत्युक्ता। उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि भाष्यानिर्वाहात् । तस्मादिह भगवतो ऽभिप्रायान्तरमेव वक्तव्यमिति । अत्राच्यते। अस्तिसिचस् स् इतिच्छेदः । सान्तादस्तेर्न तु कृतभूभावात् । सान्तात्सिचः श्रूयमाणादिति यावत् । तथा च सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते न तु शितपः प्राक् । येन माधवोक्तः शितप्प्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्यात् । अत एव सिचो ऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा ह्यस्तीति निर्देश इत्येव ब्रूयाम् । नन्वेवमस्तिसिचोपृक्तइति संहिता कथं निर्वहतीति चेत् । इत्थम् । संयोगान्तस्य लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते। ननु लुप्तविभक्तिकं स् इति पदम् । न चैतत्संयोगान्तम् । तथा च संयोगान्तं यत्पदं तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेन्न । संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोपःस्यादिति व्याख्यानात्। संयोगेति हि लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् । संयोगस्य पदस्येत्युभयं चान्तस्य विशेषणम् । एष एव च सूत्रकृतोप्याशयः । यदि ह्ययं बहुव्रीहिः पदं चान्यपदार्थ इति वृत्तिकारकृतं व्याख्यानं संमतं स्यात्तर्ह्यन्तग्रहणं न कुर्यात् संयोगेन पदविशेषणादेव तदन्तलाभात् । अपि च संरूपसूत्रे पृथक् सर्वेभ्य विभक्तावेकशेष इति पक्षे वृक्षस्स् इति प्रसज्येतेत्याशंक्य संयोगान्तलोपात्सिद्धामिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानएवानुकूलः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । वस्तुतस्संयोगान्तस्य लोपाद्धल्ङ्यादिलोपादिति । तत्तु मूलस्वरसविरुद्धम् । अत्र व्याचक्षतइत्युपक्रमाद्परितोषग्रस्तञ्च । अत एव हलन्त्यसूत्रे अन्योन्याश्रयोद्धारार्थमन्त्यलकारस्येत्संज्ञायां णलो लित्वं स्वरार्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति प्रक्रम्य, ननु लकारः श्रवणार्थ एवेत्याशंक्यापृक्तं हलिति हल्ग्रहणं णल्व्यावृत्तये क्रियमाणं णलोपृक्तता

ज्ञापयतीति वक्ष्यति । तस्य ह्ययमाशयः । भेत्तेत्यादौ डादेशो हल्ग्रहणस्य व्यावर्त्यो न संभवति । सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपेण हलन्तायाः प्रकृतेः परेषां स्वादीनां लोपः । न च डादेशं प्रति तासन्ता प्रकृतिरिति।एवं चेहापि वृक्षस्इत्यस्य प्रकृतित्वाभावात्कथं हल्ङ्यादिलोपः । अस्तिसिचोपृक्तइति द्विसकारको निर्देश इति प्रकृतग्रन्थोप्युक्तव्याख्यायामनुकूल एव । नन्वस्तूक्तरीत्या संयोगान्तलोपस्तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वं दुर्लभमिति चेन्न । संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति वार्त्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । हरिवो मेदिनं त्वा इत्यादिवत् । सिचोपृक्तइति प्रकृतनिर्देश एव च वार्त्तिकोक्तार्थे ज्ञापको बोध्यः । अथ वा अस्तु वृत्तिकारोक्त एव संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः । अन्तग्रहणन्तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावन्तौ यस्येति द्वित्वावगतयेस्तु । संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात् । प्रकृते तु मास्तु संयोगान्तलोपः । किन्तु द्वयोः सकारयोः रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेन एक एवोकारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्वेकत्ववदविवक्षितत्वात् । रोरिति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । जातिपरत्वे प्रकृतिनिर्देश एव प्रमाणमस्तु । न च परत्वाद्धशि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम् । रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । स्थान्यंशे तथात्वेपि निमित्तीभूतहशंशे तदसम्भवात् । एष एव च द्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः । न तु संयोगान्तलोप इति । अत एव नुदविदेति सूत्रे शुषः क इत्यादि बहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशङ्क्यान्यतरस्यांग्रध्याख्येति संहितापाठेन नकारान्तरप्रश्लेष इत्युक्तं भाष्ये । हलोयमामिति लोप इति हि तस्याशयः ।

पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोपन्यस्येत् । संहितायामपि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिरङ्गत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाव्यम् । संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः, न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति वार्त्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधेनेह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्तरीत्या सिचस् इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि स इतिच्छेद इति पक्षे त्वास्तिग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् । एतेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे ऽन्तग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति पदमञ्जरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विद्यमानं यत्सिचस् इति पक्षे वा योज्या । वस्तुतस्तु झल इतिवत्सस्येत्यपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्संयोगान्तस्य पदत्वाभावेपि लोप इत्यलम् । यत्तु सिचः परत्वादीटि प्राप्ते अस्तिसिचोऽपृक्ते इत्यत्र आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकबलान्निषेध इति कैश्चिदुक्तम् । तन्न । तस्य दोष इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरेणोक्तवार्त्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिच्प्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् । अस्थादगादित्यादावुक्तदोषतादवस्थ्याच्च । तस्मात्प्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः शरणमित्यलं बहुना । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति वार्त्तिकान्तरम् । अस्यार्थः । हन्तेर्ण्वुलि कृते बहुलन्तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्त्तिकेन संज्ञाछन्दसोर्वधादेशः । स च हलन्त इति मत्वा वृद्धिरापाद्यते । हनस्तोचिण्णलोरिति तकारश्च । तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेधः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनाङ्गतयैकाच इतीनिण्नेषधः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानि-

वद्भावेनाङ्गता नेति वाच्यम् । तदेतदिड्विधिश्चेत्यनेनार्थादुक्तम् । एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । वधादेशस्तावददन्तः । अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसङ्गात् । एतच्चोत्तरसूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम् । वधक इति तु नायं ण्वुल् किं तु हनो वधश्चेत्यौणादिकसूत्रेण क्वुन्प्रत्ययः । तथा चेह वृद्धितत्त्वयोः प्रसङ्ग एव नास्ति । आवधिषीष्टेत्यादाविण्णिषेधोपि न भवति । वध्यादेशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् । न चैवं सतिशिष्टेन तेन यदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्येतेति वाच्यम् । आर्द्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रेण प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति । स्यादेतत् । इड्विधिश्चेत्यंशे पूर्वपक्ष एव शिथिलः । तथाहि । उपदेशेनुदात्तादिण्णिषिध्यते । न च वधिस्तथा । स्थानिवद्भावेनायं तथेति चेन्न । अल्विधौ स्थानिवद्भावविरहात् । सत्यम् । नेह स्थानिवद्भावं ब्रूमः । किन्तु हन्त्युपदेश एव वधेरुपदेशः । कृञुपदेश इव कर्त्ता कर्त्तुमित्यादौ करित्यादीनाम् । स्थानिवद्भावस्त्वङ्गसंज्ञार्थं मृग्यतइत्युक्तमेव । नन्वेवमपि परिहारग्रन्थो ऽसङ्गत एव । यदि हि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधादेशाभ्युपगमस्तर्हि वधभावात्सीयुटि च्चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति स्यसिच्सूत्रीयं वार्त्तिकं विरुध्येत । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायोगात् । तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेत्येकमेव रूपं स्यात् । इष्यते तु घानिषीष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते ।

वार्त्तिकमते आर्द्धधातुकइत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङ्लुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः सम्भवत्येव । अत एवेहाद्युदात्तनिपातनासंभवादिड्विधिश्चेत्युपसंख्यातम् । भाष्यकाराणां त्वयमाशयः । आर्द्धधातुकइतिवल्लिङीत्यादिरपि विषयसप्तम्येव । तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तौ इड्वि-

धिश्चेति न कर्त्तव्यमेव। घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति, परमव-शिष्यते। तत्रेदमुत्तरम्। प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इति। एतच्च स्यसिच्सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तम्। तस्माद्वार्त्तिकमते विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावः। भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेकः। एतेनैकाच उपदेशइति सूत्रेप्यार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यादिभाष्यग्रन्था व्याख्याताः। यत्तु तत्र कैयटेनोक्तं विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिन्त्येति। तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्त्तव्येत्येवंपरम्। स्यादेतत्। प्रतिपदविधित्वं किमिह विवक्षितम्, अनवकाशत्वं वा साक्षादुपादानमात्रं वा। नाद्यः। स्यसिच्सूत्रे हन्ग्रहणस्य प्रघानिष्यतइत्यादौ लब्धावकाशत्वात्। तत्रत्यस्य सीयुट्ग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वात्। न चाजन्तादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसम्बन्धे अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याभावे हन्तेः सीयुटीति योंशस्तस्यानर्थक्यमेव। अन्तरङ्गत्वाद्धि वधभावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हन्तिग्रहणेन ग्रहणात्सीयुटि चिण्वदिटि कृते ण्यल्लोपावियङ्ङिति पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपे सति वधिषीष्टेत्येव रूपं स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गेण वधिनापहारे न्याय्ये सत्यसंभवादेव हन्तेः सीयुटा समं संबंधायोगात्। संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायात्। अत एव भस्त्रादिसूत्रे आतः स्थाने इत्येतत्स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्त्रादीनामिति वक्ष्यते। तथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र क्रीडायां तृचो ऽसम्भवादकेनैव तदन्वय इति वक्ष्यते। नान्त्यः। वधादेशेपि हनो वधलिङीति साक्षादुपादानस्याविशिष्टत्वात्। अन्तरङ्गत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत्। अत्रोच्यते। चिण्वदिट्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्धन्तेरपि परस्य सीयुटश्चिण्वद्भावो विधीयते। तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्व-

म्। अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति।
यं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थमिति। अत एव ह्याभात्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे कृतेपीटि णिलोपः सिद्ध्यति। सूत्रारम्भे परमिट्चासिद्धस्तेन मेलुप्यते णिरिति वक्ष्यमाणं बोध्यम्। यद्वा लिङीति सामान्यमार्द्धधातुके सीयुटीति विशेषः। हन्तेरित्युभयत्राविशिष्टम्। तथा चापवादत्वमेव चिण्वदिडिति नास्त्यसम्भवः। येन हन्तिः सियुटा नान्वियात्। तथा च कैयटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेव। युक्तञ्चैतत्। यदि ह्यसम्भवस्तर्हि चेनाप्यसंभविनो विधानायोगेन प्रागुक्तपक्षस्य दुर्बलत्वात्। अथ वा वक्ष्यमाणनिष्कर्षरीत्यान्तरङ्गं बलीय इत्यस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यनेन प्रत्याख्यानात्तस्य च कृति तुग्ग्रहणेनानित्यत्वाल्लक्ष्यानुरोधेनेह त्यागाद्युक्तो विप्रतिषेधः। अथ वा लिङीति परसप्तम्येवास्तु। परत्वाच्च चिण्वदिट्। आद्युदात्तनिपातनं तु मास्तु। न चैवं वधिषीष्टेत्यत्रेण् निषेधापत्तिः कर्त्तेत्यादाविवेति वाच्यम्। वधेर्हि द्वावुपदेशौ। हन्त्युपदेशो वध्युपदेशश्चेत्येकाच इति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। तथा च वध्युपदेशे ऽनेकाच्त्वादिण्निषेधो न भविष्यति। एकेति विशेषणसामर्थ्याद्ध्यनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते। नन्वच इत्युक्ते ऽजन्तस्यैव स्यात्। मैवम्। पचादीनामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत एवैकत्वविवक्षया अच इत्यस्यैको योच् तद्वत इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्यादुक्तार्थलाभः। न च यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति युक्तम्। शब्दविशेषमनादृत्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेः सुवचत्वात्। न चैवमिहैव विशेषणसार्थक्ये श्तिपाशपेत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यम्। शीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीत्यादिसानुबन्धनिर्देशानामेव त-

ज्ज्ञापकत्वसम्भवात् । तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येडस्त्येवेति स्थितम् । अत एवानिट्कारिकासु व्याघ्रभूतिनादन्तपर्युदासः कृतः अदन्तमूदन्तमृताञ्च वृङ्वृञावित्यादिना । यत्तु कौमुद्यां भावकर्मलकारव्युत्पादनावसरे घानिषीष्टेत्युदाहृत्य पक्षे वधादेश इत्युक्तं तत्तूक्तरीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभयथापि निर्बाधमेव । एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीकमुपादायेदन्तु सिद्धान्तविरुद्धं भाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादिति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत स्वस्यैव कलंकमाविरकरोत् । यदपि तेन स्वकीयभ्रमबीजभूतं वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । नैतल्लिङि प्राप्तस्य निषेधपरं किं तु स्यादिष्वपि चिण्वदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य । अत एवाङ्गाधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशो न तु हनिणिङादेशानाम् अनाङ्गत्वादित्यङ्गाधिकारबलेनैव भाष्ये तद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । यद्यप्येतत्सिद्धान्तग्रन्थेष्वविवादमेव तथाप्यन्धस्येवान्धलग्नस्येति न्यायेन प्रसादग्रन्थं दृष्ट्वा बाला मा भ्राम्येयुरित्येतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः । त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः । आम्विधौ च । स्वरे च वस्वादेशे । एतान्यपि पञ्च वार्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि । तथाहि । विलापयति भापयतीत्यत्र नुक्पुकौ न भविष्यतः । ली ई भी ई इतीकारप्रश्लेषात् । ह्रस्वप्रश्लेषाद्वा । तथा । शिष्टात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तादित्यत्र परत्वात्तातङि कृते शाहौ, हन्तेर्जः, हुझल्भ्योहेर्धिः, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्, ध्वसोरेद्धावित्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवन्ति तातङः स्थानिवद्भावेन हिग्रहणेन ग्रहणात । तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायान्न भवन्ति । एवं पुष्णीता-

दित्यत्र हलः श्नः शानज्झाविति न भवति। उभयोर्नित्ययोः परत्वात्तातङः प्रवृत्तेः । तथा तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिसृभावेन बाधितस्त्रेस्त्रय इति त्रयादेशोपि बाधित एव । एवञ्चतस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र परेण चतसृभावेन चतुरनडुहोरित्याम् बाध्यते । तथा । अशासन्त्वाविदुषी सस्मिन्नहन्नित्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशस्य शतृग्रहणेन ग्रहणाच्छतुरनुमोनद्यजादी इति सूत्रेणान्तोदात्ताच्छत्रन्तात्परत्वमुपजीव्य प्राप्तं नद्या उदात्तत्वम्, यस्यैवं विदुषोग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्र विदुष इत्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति । अनुम इति निषेधात् । तथाहि । अविद्यमान उम् यस्येति बहुव्रीहिः । उमिति च सनाशंसेत्युकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात्प्रत्याहारः । तनादिकृञ्भ्य इत्युकारात्प्रभृति वा । तत्र च वसोः सम्प्रसारणं चान्तर्भूतम् । नन्वेवं द्वितीयपक्षे लुनता अच्छारवं प्रथमा जानतीगादित्यादावपि निषेधापत्तिः । तनादिकृञ्भ्य इत्युपक्रमे श्नाप्रत्ययस्यापि तत्रान्तर्भावादिति चेत् । न । शतरि परे श्नाप्रवृत्तावपि शतुरनुम्कत्वानपायात् । नुमागमग्रहणपक्षेपि हि शतुरेव तद्राहित्यं विशेषणं न तु शत्रन्तस्य । मुञ्चता मुञ्चते इत्यादावपि निषेधापत्तः । इदन्तु वार्त्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितम् । गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेध इति । चित्रग्वग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषागोरिति पूर्वरूपं प्राप्तम् । नान्तः पाठमिति पाठस्येको गुणवृद्धीति सूत्रे षाष्ठभाष्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वौचित्यात् । कैयटस्तु शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यतइतिभाष्यदर्शनात्प्रकृत्यान्तः पादमिति पाठमनुसृत्य वार्त्तिकस्थं पूर्वपदं तत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृतिभावोपलक्षणमिति सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषेत्यत्रैङ इत्यनुवर्त्यालिविधित्वान्निषेधः सुवचः । हे चि-

ऋगो अग्रमित्यत्रैवमप्यतिप्रसङ्गात् । नन्वत्र स्थान्यल आश्रयणम् । स्वन एव एङन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणिदिति णित्त्वं प्राप्तम् । चित्रगुं चित्रगूनित्यत्र त्वा गोतोम्शसोरिति वार्त्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तम् । अत्र णित्वात्त्वग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । गोत इति तपरकरणसामर्थ्यादेव णित्वात्वाप्रवृत्तेः । औतोमिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अचिनवंमित्यादावतिप्रसङ्गस्य शसा साहचर्येणापि वारणसम्भवात् । स्वर । बहुगुमान् । इह ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्युदात्ततायां नगोश्वन्निति निषेधः प्राप्तः । तस्माद्गोः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितम् । एवं च नगोश्वन्निति सूत्रे वृत्तौ यत्पठ्यते बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति । तच्चिन्त्यम् । भाष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वात् ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ परनिमित्तो ऽच आदेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन यो दृष्टस्तस्य तस्माद्वा निमित्तभूताद्विधौ कर्त्तव्ये । ववूश्च । इहोरदित्यत्वस्य स्थानिवद्भावेन नसंप्रसारणइति निषेधाद्वकारस्य न संप्रसारणम् । न च पूर्वसूत्रेण गतार्थता । अल्विधित्वात् । न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यम् । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकार इति वाच्यम् । आसप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । पूर्वस्माद्विधौ यथा । तन्वन्ति । तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । तत्र हि तन् इत्यङ्गं निमित्तम् । तच्चोकारात्पूर्वमिति । अच इति किम् । विश्नः । प्रश्नः । द्यत्वा । स्यूत्वा । अभिगत्य । तथाहि । विश्नः प्रश्नः इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाच्छेचेति तुक् प्राप्तः । अच इ-

ति वचनान्न भवति । स्यादेतत् । इहान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यम् । न च वार्णादाङ्गं बलीय इति शङ्कार्यं स्यादिति वाच्यम् । यत्र ह्येकमेव निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयः । यथा करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशमचोञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्प्राप्तं यणं वृद्धिरेव बाधते । प्रश्न इत्यत्र तु शस्य नङ् निमित्तम् । तुकस्तु छः । भिन्नकाला चानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपच्च प्राप्तिस्तत्रैवेयं परिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । धर्मिग्राहकमानमेवेति गृहाण । तथाहि । अभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रे ऽसवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकम् । एतच्च षष्ठे प्रथमान्हिकान्ते भाष्ये स्थितम् । तद्धीषतुः ऊषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते । अन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङुवङोर्बाधात् । तौ हि ह्यङ्गसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्षमाणौ बहिरंगौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवापवादत्वात् । नन्वियेषेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्या सोपि येननाप्राप्तिन्यायेनेयङुवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् । तर्हि कृतेप्यसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः । असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्पुनर्गुणवृद्धी सवर्णदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति चेत् । न । इयर्तीत्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सत्यसवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयर्चीति यणो बाधने सिद्धे तन्न कुर्यादिति चेत् । तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोर्थः । तथा च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अर्त्तेश्चेति सूत्रयित्वा य्वोरिति चानुवर्त्यार्त्तेरिकारस्य लाघवादियङि विधेये ऽभ्यासस्ये-

त्युक्तिसामर्थ्येनापीयेषेत्यादेः सुसाधत्वात् । नन्वेर्त्तेरिति श्तिपा निर्देशे अरियर्तीति यङ्लुकि इयङ् न स्यादिति चेत् । तर्ह्युरित्येवोच्यताम् । इणो यणिति साहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति । अंगेन उर्विशेषणाद्वा । तेन अर्तारमातिक्रांतैरत्यर्तृभिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमपीयेषेत्यत्रेव ईषतुरित्यत्रापीयङ् स्यादिति चेत् । न । अन्तरंगेण दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात् । न चवमियेषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र गुणसम्भावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्त्तनात् । वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषां ज्ञापयतीति । अत एव सौत्थितिर्वैक्षमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिवृद्ध्या अन्तरङ्गस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातादप्रवृत्तिर्मा भूदिति सावुत्थितिर्वायीक्षमाणिरित्यनिष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणम् । परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दस्यार्थः । कृतमपि निवर्त्तयन्तीति वा ज्ञाप्यताम् । फलं तु तुल्यमेव । गौरवं परमधिकमिति दिक् । ततश्चेयेषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घाप्राप्तौ यणि प्राप्ते तस्यैवेयङपवादः । ईषतुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेण बाध्यतइत्यसवर्णग्रहणमनर्थकं सत्ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः । ननु गुणेन कथं निमित्तविघातो ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेस्तदवस्थत्वादिति चेन्न । दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात् । पूर्वस्यैव विधौ हि सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्यनिरूपणावसरे उपपादयिष्यमाणत्वात् । सवर्णे यो विधिः सोपि सवर्णस्य विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नपदान्तेति निषेधाच्च । एतेनासवर्णग्रहणे कृते स्थानिवद्भावेनेयेषेत्यत्रेयङ् न स्यात् । न चासवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रौतासवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्त्ततां घ्नन्तीति घत्ववदिति

वाच्यम् । तथा सति परिभाषाज्ञापनासम्भवात् । इयर्तीत्येकप्रयोजनाय श्लुश्चेति वक्तव्ये ऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्याद्भवन्ताविति यङ्गुवङौ णलीवातुसि दीर्घमप्यविशेषाद्बाधेयातामिति तद्व्यावृत्त्यैवासवर्णग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तम् । सवर्णे परे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात् । तत्र चोक्तरीत्या स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे इयेषेत्यादौ यण एव प्राप्त्या तदपवादत्वेन निर्णीतयोरियङुवङोरन्तरङ्गेण दीर्घेण ईषतुरित्यादौ बाधसम्भवात् । सा च ज्ञाप्यमाना समानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्येवंरूपविशेषविषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति प्राचां भावः । अत एव स्योन इति सिवेरौणादिके नप्रत्यये वलोपापवादे ऊठि च कृते सि ऊ न इति स्थितेन्तरङ्गत्वाद्यण्, न त्वाङ्गोप्युपधागुणः । व्याश्रयत्वात् । न चोठं बाधित्वा परत्वाद् गुणः शङ्क्यः । लघुभूतामिग्लक्षणामुपधामङ्गं चापेक्षमाणस्य गुणस्य बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । एतच्च येनविधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । वृत्तिकारोप्येवम् ॥ प्रकृतमनुसरामः । उक्तरीत्या तुकि कृते शादेशः । तथा च विश्नप्रश्नयोस्तुक् श्रूयेतैवेति तन्निवृत्तौ यत्नान्तरमास्थेयम्, अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरञ्चेति चेत् । सत्यम् । अस्त्येव यत्नान्तरम् । च्छ्वोरिति सतुक्कनिर्देशस्य षाष्ठभाष्यादौ स्थितत्वात् । स्यादेतत् । अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः, कृतं वा निवर्तयन्तीति परिभाषाभ्यां विश्नप्रश्नयोः सिद्धौ किं सतुक्कनिर्देशेन । न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलम् । तेन चाखायितेति सिद्धम् । अन्यथा यस्य हल इति भाविनं लोपमालोच्य प्रागेवात्वं न क्रियेत, कृतं वा निवर्त्येत, त्वकत्पितृको ऽतिभवकानित्यादौ चाकच् न श्रूयेतेति वाच्यम् । अदोजग्धिरिति सूत्रे ल्यब्ग्रहणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य

च क्रमेण ल्यब्लुकोरन्तरङ्गबाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्त्वसम्भवात्। अथ निर्युक्तिकः सिद्धान्तप्रवादो न श्रद्धेयः ल्यबुत्तरपदग्रहणयोरप्राप्तविद्ध्यर्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषावशादप्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेत्तर्हि मा भूतां ल्यबुत्तरपदग्रहावपि। अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवात्। मास्तु वा तदपि। केणः सोचिलोप इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात्। तथाहि। क इ स उ इतीदुतोः पदान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते आद्गुणस्य निमित्तविघातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणो न स्यात्। न चासिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गं बलीय इति परिभाषायां निस्तारः। वृक्ष इ इदमित्यादौ कृतेपि दीर्घे निमित्ताविघातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि परिभाषयोर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात्। अन्यथोपेयुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत्। एवं विश्न इत्यत्र गुणं निषेद्धुं क्रियमाणं नङो ङित्त्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयेत्। समर्थानामिति च मास्तु। अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रे ऽकर्त्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भाष्यं सङ्गच्छते। तस्मात्, प्रत्यापत्तिसमर्थत्वल्यबुत्तरपदग्रहाः। सतुक्तत्वं च पञ्चापि न कार्याणीत्यवस्थितम्॥अत्रोच्यते। वर्णादाङ्गम्बलीय इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सतुक्ग्रहः।तथाहि। समानाश्रयइति प्राचां ग्रन्थाननुसृत्य प्रागुक्तं,न तु क्षोदक्षमम्। व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात्। तथा च कैयटेन।सिद्धवत्सूत्रे शुन इत्यत्र वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वैकादेशं बाधित्वा ऽल्लोप उक्तः। न च तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। विश्नः स्योन इत्यत्रापि छकारेकारांशसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासाविरोधात्। किञ्चाङ्गस्य,

आच्छीनद्योः, शीङोरुट्, अचः परस्मिन्, येनविधिः, उपेयिवाननाश्वान्, आडजादीनाम्,अजादेर्द्वितीयस्य, अदस औसुलोपश्च,सार्वधातुकमपित्,उपसर्गादृहस्वऊहतेः,स्नुक्रमोरनात्मनेपदइत्यादिसूत्रेषु कैयटहरदत्तादिसकलग्रन्थाः समानाश्रयतां क्वचिदादृत्य क्वचिदनादृत्य प्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धान्तपरिशालिनाम्। षाष्ठभाष्ये प्रथमाह्निकान्ते वार्णादाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव। नमाङ्योगे इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थेप्येवमेव। आतोनुपसर्गेकइति सूत्रे भाष्येप्येवमेव। तस्माद्बहिरङ्गपरिभाषाऽकृतव्यूहपरिभाषयोरिव वार्णादाङ्गमित्यस्या अप्यनित्यत्वमेव शरणम्। तच्च सतुक्कग्रहणेन ज्ञाप्यते। न च परस्मिन्पूर्वविधावपि स्थानिवद्भावेन तुकं वारयितुं सः। अन्यार्थतया ऽवश्यकर्त्तव्येनाच इत्यनेन गतार्थत्वात्। एवञ्चान्यार्थे क्रियमाणं सतुक्ग्रहणमकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कथं ज्ञापयतु प्रकृतसूत्रे विश्व इति प्रत्युदाहरणन्तु यथाश्रुतरीत्या। एवं स्थिते नञो ङित्त्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वादकृतव्यूहपरिभाषायां ज्ञापकान्तरमास्थेयम्। तच्च प्रत्ययवचनमुत्तरपदग्रहणं समर्थग्रहणं वा। तेभ्यो लघुत्वात् ल्यब्ग्रहणमेवेति तु निष्कर्षः। आचारक्विबन्तार्थं प्रत्ययग्रहणं त्वममादिबाधनार्थमप्राप्तविध्यर्थञ्चोत्तरपदग्रहणमिति हि स्थास्यति। मपर्यन्तानुवृत्तिरेव ज्ञापिकेति हरदत्तोत्प्रेक्षा त्वन्तरङ्गस्यापवादबाध्यत्वादयुक्तेति सप्तमे वक्ष्यते। एवञ्च पामाद्यन्तर्गणसूत्रे विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणमप्यनावश्यकम्। वीक्षमाणादिभ्यः कृतसन्धिभ्य एवं तद्धिता इति स्पष्टीकरणार्थं वास्तु। एवं स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे नत्वेषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयतइति कैयटः समीचीन एव। आभात्सूत्रस्थकैयटस्तु निमित्तापायइति परिभा-

षा भाष्यासम्मतेत्येवंरूप आपाततः । छ्वोः शूठ्सूत्रे न हीदं वचनं नापि न्याय इत्येवंरूपो हरदत्तग्रन्थोप्यापातत एव । समर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वयमेव कृतत्वात् । अथ वोक्तपरिभाषयोर्मध्ये ऽकृतव्यूहपरिभाषैव लाघवादादर्त्तव्या न तु कृतमपीति गौरवादित्येवम्परतया कथञ्चिद्ग्रन्थो नेयः । फलन्तु निर्विवादम् । ज्ञापकान्तराणामपि सुलभत्वात् । तद्यथा । चाविति सूत्रं दीर्घं विदधदिह ज्ञापकम् । अन्तरङ्गे हि यणि कृते प्रतीच इत्यादौ कथं दीर्घस्य विषयलाभः । लौकिकन्यायोपीह सुवचः । लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टम् । कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनियमकं च । आद्यं यथा, न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिः तन्नाशेन द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वेदान्तनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वमुपाधेः स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दण्डादि । तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात् । एवं स्थिते लक्ष्यानुरोधेनेहापि द्वैविध्यं कथं न भवेत् । तथा च यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते नासावनित्य इत्यस्य क्वचिदाश्रयणं क्वचिन्नेत्येवंरूपे सिद्धान्ते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टम्भकत्वेनोदाहृतः कैयटादिभिः । वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेपि न सुग्रीवस्य वालितः प्राबल्यं व्यवहरन्ति । भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति दिक् । स्यादेतत् । यदि छ्वोरिति सतुक्कनिर्देशस्तर्हि राल्लोपे तस्यैवानुवृत्तिः स्यात् । तथा च हूः हुरौ हुर इत्यत्र लोपो न स्यात् । वितुक्कत्वात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तुकं विनैव तत्र गृह्यताम् । राधोहिंसायामित्यत्रात इत्यनुवृत्तेप्यवर्ण इवेति वाच्यम् । वकारमात्रान्वयस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु सतुक्कवितुक्कौ द्वावपीह नि-

र्दिश्येते इति, तन्न । समाहारद्वंद्वे एकवचनापत्तेः । इतरेतरयोगे तु बहुवचनापत्तेः । छकारयोःसमाहारे समासं कृत्वा वकारेणेतरेतरयोगद्वंद्वं करिष्याम इति चेत् । न । समाहारे टच्प्रसङ्गात् । यथासंख्यासम्भवापत्तेश्च । अत्रोच्यते । छकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वे कृते छकारान्तरस्य द्वन्द्वान्तरमस्तु । आदेशेपि शब्दप्रश्लेषः । तथा चान्तरतम्याद्यथासंख्यन्यायाच्चेष्टं सिद्धम् । अस्तु वा सतुक्कस्यैव निर्देशः । राल्लोपे तु सामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः । नध्याख्येति नत्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च । मूर्त्त इत्यत्र हि छलोपं विना नत्वप्राप्तिरेव न सम्भवति । एवं मूर्त्तौघनः द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यादिनिर्देशा अपि सङ्गच्छन्तइति दिक् । अस्मिन्पक्षे अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणन्तु द्यूत्वा [illegible]ेति । द्युठः स्थानिवत्त्वाद्यण् न स्यात् । ननु स्वाश्रयमजत्वं भविष्यति । अत्र अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्त्तकत्वादिति चेत् । न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि योत्र यण्विधावाश्रीयते अच् नासावादेशः । यश्चादेश ऊठिति समुदायः नासौ यण्विधौ निमित्तमिति चेत् । न । अनुबन्धानामनेकान्ततया एकान्तत्वेप्युच्चरितप्रध्वंसितयोकारस्यैवादेशत्वात् । वतिनिर्देशादभावोप्यतिदिश्यतइति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणम् । अत्र ह्यनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्य पिति कृतीति तुङ् न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्राप्नोति । स्वाश्रयनिवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यतइति ह्युक्तमेव । किञ्च व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपाद् पादस्यलोपो ऽहस्त्यादिभ्य इत्यपरनिमित्तको लोपस्ततो गर्गादित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपद्यः । लोपस्य स्थानिवद्भावा-

त्पादः पादिति पद्भावो न स्यात् । वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चे,त्पादेनेत्यादावतिप्रसङ्गः। किञ्च पादशतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ सत्यां द्विपादिकेत्यादौ पद्भाववचनं चरितार्थमिति क्व तस्य सामर्थ्यम् । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो नेति स्थितम् । नन्वेकादेशो नाचः किंत्वचोः। तत्कथं स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात्। अत एव श्रायसौ, गौमतौ, चातुरौ, आनडुहावित्यादि सिध्यति । श्रेयसो ऽपत्यमित्यण् । देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेशः। ततश्चतुर्भ्योऽप्यणन्तेभ्य औप्रत्यये एकादेशस्यादिवत्त्वात्प्राप्तौ नुमामौ न भवतः । तथा उदवाहे । उदकं वहतीति कर्मण्यण् । संज्ञायामुदभावः । ततो ङावेकादेशस्यादिवत्त्वाद्भत्वे सति प्राप्तो वाह ऊठ्न भवति । पूर्वविधाविति किम् । नैधेयः । निपूर्वाद्धाञ उपसर्गे घोः किः । आतोलोपः। द्व्यचः। इतश्चानिञ इति ढक् । आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति त्र्यच्कत्वव्यपदेशेन द्व्यच्कत्वं विरुद्धत्वाद्बाध्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु । पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेत्। न। पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् । पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वन्तीत्युक्तमेव । स्यादेतत् । यदि पंचमीसमासोपीष्टस्तर्हि विगणय्येत्यादि न सिध्यति । ल्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशे कर्त्तव्ये ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगमय्येत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यम् । निष्ठायांसेटीति ज्ञापकात् । तथाहि । तत्र सेटीति पदं न

तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थम् । णिजन्तात्तदसम्भवात् । ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्यविभाषेतीण्निषेधः सम्भवत्येव । सनीवन्तेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेत् । न । यस्याविभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रित इतीण्न स्यात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशइतीण्निषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्त एव निषेधः । णिचा व्यवधानात् । तस्मात्सेड्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम् । तथा चाष्टमे अन्त इति सूत्रे हरदत्तः । अनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः । निष्ठायांसेटीति सेड्ग्रहणात् । एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति । यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तद्ग्रन्थस्यार्थः । लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्यः । एतेन ओः पुयणिति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तद् द्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रन्थो व्याख्यातः । तथा च वस्वेकाच्सूत्रे कैयटः । पूर्वस्मादपि विधावित्येतद्दानित्यमिति । माधवाचार्यास्तु । परिदृढय्य गत इत्यत्रासिद्धतामुद्भाव्य व्याश्रयत्वात्तां परिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशंक्य प्रवेभिद्रय्य प्रस्तनय्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः । यद्वा । ल्यपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व्यवधानेपि न दोष इति । केचित्तु पंचमीसमास इह मास्तु । प्रयोजनाभावात् । तथाहि । वेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तम् । तत्र वेभिदितेति तावदन्यथासिद्धम् । एकाचउपदेशइत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । माथितिकेति माथितं पण्यमस्येति विग्रहे त-

दस्यपण्यमिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति चेत्यल्लोपे कृते इसुसुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति। अनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावासम्भवात्। ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वात्। अस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा। न चैवमनल्विधित्वात्कादेशप्रसङ्गः। सन्निपातपरिभाषया समाधानात्। न चापीपचन्नित्युदाहरणम्। इह हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य चातोगुण इति पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस् प्राप्तः। णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावाञ्च भवतीति वाच्यम्। वेत्तेर्हि लङ्येवानन्तरो झिः सम्भवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्सन्निधानात्। न च सिचा साहचर्याल्लुङोपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। विप्रतिषेधपरमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति। अत एव भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लुङि अबोभूवन्निति माधवः। पंचमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया सम्मतम्। कृत्वोर्थग्रहणाद्धि ज्ञापकात्साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयतइत्युक्तं दीधीवेवीटामिति सूत्रे। तस्माद्यङ्लुकि भुवो लुङि जुसेवोचितः। अत इति नियमस्य सिचःपरत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया माधवेनैवोक्तत्वात्। अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात्। यदि तु लाघवादात इति नियमःसामान्यापेक्षस्तदा जुसभावे ऽदभ्यस्तादित्यत्, तथा चाबोभूवुरबोभूवादिति पक्षभेदेन रूपद्वयं लभ्यते। नित्यत्वेन वुको गुणबाधकत्वात्। माधवोदाहृतमबोभूवन्निति तु चिन्त्यमेव। अन्तादेशस्य दुर्लभत्वात्। अपीपचन्नित्येतत्सिद्धये च पञ्चमीसमास आश्रयणीयः। विगणय्येत्यादावतिप्रसङ्गस्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धाराः स्मर्तव्या इति

शुक्तः पन्थाः । ननु पञ्चमीसमासो मास्त्विति वदतो मते तन्वन्तीत्यत्रेट् स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न । बहिरङ्गस्य यणो ऽसिद्धत्वात् । न च नाजानन्तर्यइति निषेधः । अनन्तरे कार्यविधौ यत्राच आनन्तर्यमिति कैयटेनाभ्युपगमात् । कथं तर्हि तन्वन्तीति पञ्चमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमिति चेत् । हरदत्तमतेनेत्यवेहि । स हि यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति व्याख्यत् । नन्वेवं नपदान्तसूत्रे दध्यत्रेति वृत्तिमुदाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्ततइति मिश्रोक्तिर्विरुध्येत । बहिरङ्गे यणि अचोराश्रयणेन नाजानन्तर्यइति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरुध्येत । अपि च । लणिति सूत्रे उरण्पर इति परेण चेत्कर्त्र्थमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयेतेत्युक्तं तदपि विरुध्येत । रोरीति लोपसम्भवात् । असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तरीत्या निषेधात् । किञ्च नधातुलोपइतिसूत्रे मेद्धामित्यत्रत्यभाष्येण संयोगान्तस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोधः । किञ्च एत ऐ इत्यत्र पचावेदमित्यादौ अतिप्रसङ्गमाशंक्य बहिरङ्गतया स्वकृतं समाधानमपि भज्येतेति दिक् । तस्माद्धरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वग्रन्थेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत् । सत्यम् । अत एवेमां व्याख्यां नधातुलोपसूत्रएवानुपादेयामवोचाम । केण इत्यादिज्ञापकान्नाजानन्तर्यइत्यस्यानित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्समर्थनीयम् । स्यादेतत् । कैयटमतेऽप्यचोरिति द्वित्वं विवक्षितं न वा । आद्ये मूलभूतज्ञापकाविरोधः । नहि कोसिचत्कोऽस्येत्यादावनन्तरे षत्वविधावचोराश्रयणम् । द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं सम्भवेत्

यदीण्ग्रहणं पूर्वेण स्यात्, तत्तु परेणैवेति स्थितम्। अथ परेणेण्ग्रहणे हलोपि केचिदन्तर्भवन्तु नाम। अजानन्तर्यन्तु न गतमित्याशयः। तर्ह्यस्तु कथं चिज्ज्ञापकनिर्वाहः। अयजइन्द्रं वृक्षइन्द्रमित्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घस्तु दुर्वार एव। न ह्यत्रासिद्धं बहिरङ्गमिति प्राप्नोति। नाजानन्तर्यइति निषेधात्। नन्वन्तरङ्गं बलवदिति परिभाषान्तरेणेदं सिद्ध्यति। तथा च विप्रतिषेधसूत्रे अन्तरङ्गं चेत्युपक्रम्य इग्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति प्रयोजनं पठितमिति चेत्। सत्यं पठितम्। किन्तु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेयं कर्त्तव्येत्युपसंहृतम्। एतेन प्रकृतसूत्रे पद्व्या मृद्व्येत्युदाहरणदूषणप्रस्तावेऽसिद्धपरिभाषां भाष्यकारैरुदाहृतामन्तरङ्गम्बलीय इत्येतदुपलक्षणतया व्याचक्षाणोपि कैयटः प्रत्युक्तः। विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तस्मादिह सिद्धान्ततत्त्वमन्यदेव वक्तव्यमिति। उच्यते। अन्तरङ्गपरिभाषा निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानन्तर्यइति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता। विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यन्त्वभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः। कैयटलघुविवरणादयोप्येवम्। बृहद्विवरणकारास्तु। नाजानन्तर्यइति परिभाषा मास्तु। तज्ज्ञापकतया यत्सम्मतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइत्याहुः। अस्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजान्तर्य इति भाष्यमप्यनित्यत्वपरतया भङ्क्त्वा नेयम्। अन्यथा हि तत्रैवान्तरङ्गं बलीय इत्यस्य प्रत्याख्यानं विरुध्येत। अत एव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र वृत्रहभ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातबहिरंगपरिभाषाभ्यां गतार्थतामाशङ्क्य परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यतां ज्ञापयितुं तुग्ग्रहणमित्यूक्तम्। अत एव तत्र मिश्रैरप्युक्तम्। बहिरंगपरि-

भाषाया अनित्यत्वात् या सेत्यत्र बहिरंगमपि त्यदाद्यत्वमन्तरंगे ऽपि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीव्न इत्यादिसिद्धयेऽप्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतम् । अत एव चाक्षद्यूरित्यत्र यलोपे कार्ये ऊठ् नासिद्ध इति दिक् । एतदपवादश्चाकृतव्यूहा इत्यादिः । उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थम् । स्यादेतत् । पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सम्बन्धश्च द्विविधः । कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं लब्धं विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमेव, अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ वृद्धेः स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः स्यात् । सत्यम् । विधिग्रहणं योगविभागार्थम् । तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेवेति नियमात्स्वाश्रयं व्यावर्त्यते । यद्वा । मास्तु योगविभागः । विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति । शास्त्रीये ऽशास्त्रीये च । तेन पटयतीत्यादौ वृद्ध्यभावो ऽशास्त्रीयोपि सिध्यति । नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते । सत्यम् । पुनर्विधिग्रहणात् द्वितीयो नियमः क्रियते । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयोर्विधाविति । तेन ईयतुरिति सिद्ध्यति । अन्यथा हि इणोतुसि द्विर्वचनेचीति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद् द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात् पुनः प्रवृत्तिवेलायां व्याश्रयत्वेन वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्मिन्नप्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात् । न चाकृतव्यूहा इति यणिति वाच्यम् । निमित्तविघाताभावात् । कृतेपि यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः । ततश्च सवर्णदीर्घे कृतेन्तादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासह्रस्वत्वे दीर्घ-

इणः कितीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे इ अतुरिति स्यात् । सिद्धान्ते तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषयेणो यणि सिद्धं रूपम् । यद्वा । स्थानिवदिति वतिबलेनाभावोप्यतिदिश्यते । उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणाल्लिङ्गात् । विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोरित्येतदर्थमिति दिक् । इह स्थान्यादेशनिमित्तानां त्रयाणां सन्निधानाविशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा । वैयाकरण इत्यत्र आयादेशापत्तेः । तदुक्तम् । अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति । नन्वेवं समाधेत्यत्र जग्ध्यादेशप्रसङ्गः, ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यामेकदेशविकृतस्यानन्यतया ऽऽदिग्रहणेन ग्रहणात् । एवं घात्यादित्यत्र वधादेशप्रसङ्ग इति चेन्न । आदिघात्योरपि स्थानिद्वारा ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् । ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य किमायातम् । नह्यनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रीयं कार्यं यत्स्थानिवदादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्याचः परस्मिन्निति शास्त्रे प्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा चाचः परस्मिन्नित्यतिदेश एव शास्त्रीयं कार्यं तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतइति फलितोर्थः । अत एव नपदान्तसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतम् । अन्यथा श्नसोरल्लोपे कृते पश्चाद्भवन्ननुस्वारो नानादिष्टादचः पूर्व इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । नन्वेव क्षत्रियकण्डूतिरिति न सिद्ध्यति । तथाहि । कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपयलोपयोःकृतयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोवङि कृते उकारस्यानादिष्टादचःपूर्वस्य स्थाने जातस्योवङः स्थानिवदादेश इति स्थानि-

वद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यवायादूठो ऽभावेन स्थानिवत्त्वादेव लोपोव्योर्वलीति वलोपाभावेन हलिचेति दीर्घे कृते कण्डूय् तिरिति प्राप्नोति। यत्तु यः स्थानिद्वारा पूर्वं उवङ् न तस्योठ् कस्य तर्हि वकारस्य यस्य चोठ् वकारस्य न स स्थानिद्वारा पूर्व इति। तन्न। तेस्तुरितिचत्कण्डू इत्यस्य कण्डुव् इति आदेशात्। तस्य च कण्डुऊ इत्यादेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावावश्यम्भावात्। उक्तं हि। सर्वे सर्वपदादेशा इति। अन्यथा निराध्य घात्यादित्यादावपि स्थानिवद्भावानापत्त्या मूलशैथिल्यापत्तेरिति। अत्रोच्यते। अनादिष्टादचः पूर्वतायाः स्थानिद्वारकत्वमनित्यम्। नपदान्तसूत्रे ब्राह्मण कण्डूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात्। आतोनुपसर्गेक इति सूत्रे कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ड इति वार्त्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य च पर्यालोचनयाप्येवमेव लभ्यते। तथा च तत्र भाष्यम्। योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हीति। स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे सम्पूर्णः प्रघट्टक एवासङ्गतः स्यादिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। तत्रत्यः कैयटस्त्वापाततः। एतेन तितउमाचष्टे तितापयतीति हरदत्तग्रन्थोपि व्याख्यातः। तत्र हि णौ टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचोञ्णितीति वृद्ध्यभावेपि अत उपधाया इति वृद्धौ आकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पुङ् न प्राप्नोति। न च यस्य पुक् आकारान्तस्य, नासौ पूर्वः, यश्च पूर्व आकारो, न तस्य पुगिति वाच्यम्। एकदेशविकृतस्यानन्यतया सर्वेसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात्। तस्मात् स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्येव हरदत्तस्य शरणम्। अत्र केचित्। तितापयतीत्यसाध्वेव। तथाहि। तितउ णिच् इति स्थिते टि-

लोपश्च प्राप्नोत्यत उपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः । ततष्टिलोपे कृते स्वत एवानादिष्टादचः पूर्वमादन्तं न तु स्थानिद्वारेति पुङ् न प्राप्नोति । तस्माच्छपि णिचो गुणे कृते एचि वृद्धावायादेशे तितायतीति भवति । न च तिता णिच् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे शप्ययादेशे तितयतीति स्यादिति वाच्यम् । शपि हि गुणे सति वृद्धिरेचीति बाधेनाद्गुणस्य निमित्तविघातस्योत्पत्स्यमानतया ऽकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमन्तरङ्गस्याप्याद्गुणस्याप्रवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभाषा ह्यन्तरङ्गपरिभाषाया अपवाद इत्युक्तम् । न च शपि गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादाद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यम् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् । तस्मात्तितायतीत्येव साधु । न तु तितयति तितापयतीति वा । चङि तु तिता णिच् चङ् तिप् इति स्थिते तनोतेर्डडः सन्वच्चेति व्युत्पत्तिपक्षे ऽनभ्यासस्येति द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ह्रस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादासिद्धत्वाद्वा ऽऽतोलोपाभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सवर्णदीर्घे ऽतितादिति भवति न त्वतितापदिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । परत्वाद् वृद्धिरित्यसङ्गतं, नित्यत्वेन टिलोपात् । न च वृद्धिर्नित्या । अचः परस्मिन्नितिकार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनानित्यत्वात् । एवं च हरदत्तोक्तिः सुष्ठ्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिन्त्यम् । तदेव स्थानिद्वारकं वा स्वतो वा उभयथाप्यचः पूर्वत्वमिह गृह्यते इति स्थितम् । विधीयते इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः । पूर्वस्येति शेषे षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । पुगाद्यागमेपि विधेये

स्थानिवद्भावः । अच इत्यत्र तु आदेश इति समभिव्याहारात् योग्यताबलात् स्थानिसम्बन्धलाभः, षष्ठीस्थानेयोगेत्यतः पूर्वसूत्रे ऽनुवर्त्तितस्य स्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेति प्रसिद्धःपन्थाः । न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षौ भाष्ये उपन्यस्तत्वात्स्वीचकार । वैयाकरणादौ तु बहिरंगयोरैचोरसिद्धत्वान्न दोष इत्याह । इदं च नाजानन्तर्यपरिभाषाया बहिरंगपरिभाषाया एव वा अनित्यतेति प्रागुक्तमुपष्टभ्य समर्थनीयम् । अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे किः षष्ठी तु अनभिहितत्वात्कर्मणीत्यपि सुस्थमेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे त्यदाद्यत्वस्य स्थानिवत्त्वात् द्वाभ्यामित्यादौ दीर्घो न स्यात् । ईयतीतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो न स्यात्, देयमिति । तथा गुणवृद्ध्योः स्थानिवत्त्वाल्लवनं लावक इत्यत्रावौ न स्याताम् ।द्वयोरकस्य,देयमृणे,किरतौ लवनइत्यादिनिर्देशेनोपष्टम्भेनानित्यताश्रयणं तु क्लिष्टमिति दिक् । पूर्वत्वं च नाव्यवधानगर्भं किन्तु व्यवहितसाधारणम् । तस्मिन्नितिनिर्दिष्टइति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाल्लिंगात् । चङ्परनिर्ह्रासे निषेधारम्भाच्च । तेन पटयति अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावःसिद्ध्यति । वधादेशो ह्यदन्तः । स्यादेतत् । पटयतीत्यत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः । जश्त्वविधौ तत्प्रतिषेधात् । सत्यम् । कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तिर्न तु सुबन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । सुबन्ताण्णिजिति पक्षेपि इष्ठवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । पटुमित्यस्यैव हि भसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्त्तेत । तत्र चाप्रवृत्ता कथन्तरामेकदेशविकृते लभ्येत । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ हि प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्तिरिति पक्षेप्येषैव गतिरिति वक्ष्यामः ।

अवधीदित्युदाहरणं तु भाष्यमते । आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति लोपसम्भवात् । वार्त्तिकमते तु लिङीति परसप्तमीत्युक्तम् । तथा च अत् पदित्यादाविवातो लोपो न प्राप्नोति । अत एव हलन्त एवायमादेश इति तन्मतम् । वृद्धिस्तु न भवति । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इति पूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकात् । एवमखट्वको बहुखट्वक इत्यादौ केण आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमिति खकारकारस्योदात्तो न भवति किन्तु कपिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव भवति । अचितीक बहुचितीक इत्यादौ तु चितेः कपीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावाच्चिशब्देकारस्य उदात्तता भवति । न चोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शङ्क्यः । लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पट्व्यामृद्व्येति बहुभिर्वृत्तिकारैरुदाहृतत्वात् मूर्द्धाभिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाहरणं साध्वेव । अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशायोगात् । न चैवं कर्त्र्यां हर्त्र्येत्यादावुदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाश्रयणात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद्व्यञ्जनमेव नेति वाच्यम् । रेफस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वाच्च । तस्मान्मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणमितिपक्षो नातीव दुःष्यति । अत एव ह्याश्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्त्वमिति पक्षे अकुर्व्याशामलुन्याशां अत्यजन्याशां राय्याशामित्यत्र क्रमेण चेत्युलोपे ईहल्यघोरितीत्वं येविभाषा रायोहलीत्यात्वयं च प्रा-

प्नोतीति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तम् । यत्त्वन्तरङ्गं बलवदिति वा ऽसिद्धपरिभाषां वाश्रित्य पद्व्या मृद्व्येत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं तत्तु अकृतव्यूहवचसो ऽनित्यताभिप्रायेण कथं चिन्नेयमिति दिक् ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ पदान्तादिकर्मकेषु विधिषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदान्ते । कानि सन्ति । कौ स्तः । इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यम् । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्तइति पक्षे ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । न हि पदान्तरनिरपेक्षमेव पदमिहशास्त्रे संस्कार्यमिति नियमः । युष्मद्युपपदइत्याद्यनुशासनस्यासंगतिप्रसङ्गात् । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे कैयटेन ध्वनितम् । केवलपदसंस्कारपक्षे अदद्रीच इत्यादौ अच इत्यल्लोपो न स्थानिवदित्युदाहार्यम् । विधिशब्दश्चेह न कर्मसाधनः । तथात्वे हि कर्मधारयो वा स्यात् । शेषषष्ठ्यन्तेन सह तत्पुरुषो वा । नाद्यः । विधिशब्दस्य क्रियाशब्दतया पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नान्त्यः । पदान्तस्य कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षव्इत्यत्र वलोपापत्तेः । द्वन्द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिषु अनन्वयापत्तेश्च । तस्माद्भावसाधन एवाऽन्तरङ्गत्वाच्च । अत एव कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः । शुकी तटीत्यादौ पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । न हि स्वादिष्वति सूत्रेण पदस्यान्तो विधीयते येन निषेधः स्यात् । किंतु संज्ञामात्रम् । तत्रापि यथोद्देशपक्षः । जश्त्वादिकार्यकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वेतस्वानित्यत्र रुः प्राप्तः । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वान्नेति वक्ष्यते । भा-

ष्ये तु पदसंज्ञायाः पदान्ततां स्वीकृत्य पदे अन्त इति भसंज्ञापि पदकार्यमिति च द्वेधा समाहितम्। तत्रान्त्ये षडिके वचनसामर्थ्यादिति बोध्यम् । वाचिकषडिकौ तु पञ्चमे वक्ष्येते । द्विर्वचने । सुध्युपास्यः । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेव बहिरङ्गपरिभाषापीह न प्रवर्त्तते । नाजानन्तर्यइति निषेधाद्वा । वरे इति निपातनादलुक् द्वन्द्वश्च । वरे योजादेशः स न स्थानिवत्। यायावरः । यातेर्नित्यं कौटिल्ये इति यङ् यश्चयङ इति वरच् । तन्निमित्तको ऽतो लोपः । स च आतो लोप इटि चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति । आर्द्धधातुकइति विषयसप्तम्यभ्युपगमात् । अत एवं हि अचोयदिति सूत्रे ऽज्ग्रहणं कृतम् । अन्यथा हलन्ताण्ण्यतो विशेषविहिततया परिशेषादच एव यद्भविष्यति किं तेन । विषयसप्तम्यां तु दित्स्यं धित्स्यमित्यादावजन्तभूतपूर्वादपि यत्सिद्धये अज्ग्रहणमिति यतोनाव इत्याद्युदात्तस्सिध्यति । सत्यम् । वरेग्रहणेन परसप्तमीपक्षो ज्ञाप्यते । तथा चानुदात्तेतश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतम् । हलन्तादिति मा विज्ञायीति । अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्यं, जुगुप्सनो मीमांसन इति । विषयसप्तमीत्वे त्विहापि अतोलोपे हलन्तत्वाद्युचा भाव्यमेवेति हलन्तविशेषणवैयर्थ्यात्सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हल इत्येव ब्रूयात् । एवं च यातेर्यङन्तात् क्तिचि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यलोपे च यायातीति स्थिते यङकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति । न च पुनराकारयोर्लोपे सति क्तिच्प्रत्ययमात्रं श्रूयेतेति वाच्यम् । आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वाद्वा । यलोपे उदाहरणान्तरमपि । तद्यथा । कण्डूयतेः

क्विप् । कण्डूतिः । क्तिन्निति तु काशिकायाः प्रमादः । अप्रत्ययादित्यनेन बाधात् । न च ज्ञप्तिरित्याद्याविवेह आबादित्वकल्पनं बहुलग्रहणं वा शरणीकरणार्हम् । भाष्यकारेणैव कण्डूयेत्येव भवितव्यमिति वदता एतस्यापशब्दतोक्तेः । तस्मादयं क्विजेव ततोल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् ततश्छ्वोः शूडित्यूठ् । न चोठ्यपि स्थानिवत्त्वम् । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एव ऊठः पुनरुवङ् न भवति । सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्त्वं यद्यपीह वक्तुं शक्यते भाष्यमते लोलुवः पोपुव इत्यादौ यथा । तथापि स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं काचित्कमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तम् । तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्विप् अल्लोपयलोपयोस्तेष्ठीतीति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादियङ् यलोपः । तेष्ठितिः । तथा पेपीयतेः क्तिचि अल्लोपयलोपयोरेरनेकाच इति यणि यलोपे कृते पेप्तिरिति भवति । शो तनूकरणे । यङन्तात्क्तिचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धे नेति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छशां ष इति षत्त्वे कृते शाष्टिरिति भवति । एवं चेचीयतेश्चेक्तिरिति दिक् । तदेवं वरेयलोपेति नैकं निमित्तं किं तु द्वे इति स्थितम् । के चित्तु वरई इति ईकारं प्रश्लिष्य ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः । तेनामलक्याः फलमामलकम् । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । फले लुक् । ततो लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । स च यस्येतिलोपे न स्थानिवत् । पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुका लुप्तं न स्थानिवदिति वचनं करिष्यते । तत्र च लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः । लुक् न स्थानिवदिति फलितोर्थः । स्वरे । चिकीर्षकः । सनो ऽतो लोपो लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च लितीत्यस्यारम्भसामर्थ्यम् । कारक इत्यादौ सावकाश-

त्स्यात्। भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं, तदापाततः। श्लो-लित्वसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने सत्यपि लित्स्वरस्य सुवचत्वात्। घ्नन्तीत्यादौ कुत्ववत्। सवर्णानुस्वारयोरशिण्ढि। पिण्ढि। श्नसोरल्लोपोत्र न स्थानिवत्। अनुस्वारस्यानादिष्टाद्चः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वारेत्युक्तम्। यद्यपि सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्याक्षेप्तुं शक्यते तथापि विशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यपि सम्भाव्येत। तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिंषन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धुमनुस्वारग्रहणम्। अचः परस्मिन्निति सूत्रे उक्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लब्धावकाशतया शिण्ढीत्यादेरपि आसिद्धयापत्तेश्चेति दिक्। दीर्घे। प्रतिदीव्ना। इह हलि चेति दीर्घेऽल्लोपो न स्थानिवत्। यत्तु काशिकायामुक्तम् उपधायां चेति दीर्घ इति, तत्प्रामादिकम्। तथा च उपधायां चेत्यत्रोक्तम्। प्रतिदीव्नेत्यत्र हलिचेति दीर्घ इति। यद्वा। आचारक्विबन्तात्किप् चेति क्विपि समाधेयम्। नन्वेवमनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः स्यात्। सत्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यान्तरङ्गोपि दीर्घो न करिष्यते, जग्मुष इत्यत्रेडागमनकारादेशाविवेति बोध्यम्। ननु स्थानिवत्त्वाभावेप्यसिद्धं बहिरंगमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यादिति चेत्। न। कृतितुग्विधिग्रहणेन बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात्। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च। जाशि। सग्धिश्च मे। बब्धान्ते हरी। तथाहि। अदनं ग्धिः। अदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशः। घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः। झलोझलीति सकारलोपः। धिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता

ऽनाश्रयणात् । वार्त्तिकमते छान्दसो वर्णलोपः । झषस्तथोरि-
ति धत्वम् । न च तस्मिन्कर्त्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः ।
पञ्चमीसमासस्यानित्यतायाः पूर्वसूत्रएवोपपादितत्वात् । घस्य
झलाञ्जशिति जश्त्वे कर्त्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समा-
ना ग्धिः सग्धिः । सहस्य सः सञ्ज्ञायामिति सूत्रात्स इत्यनुवर्त्त-
माने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य
सभावः । बब्धामिति भसेर्लोट् । तसस्ताम् । शपः श्लुः । अ-
न्तरङ्गत्वाद् द्वित्वमभ्यासकार्यम् । ततो घसिभसोरित्युपधालो-
पादि प्राग्वत् । चरि । जक्षतुः । जक्षुः । घसेर्लिट् अतुस् उस्
च । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चर्त्त्वे प्राप्ते न स्थानिव-
त् । तत्र वार्त्तिकम् । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्था-
निवदिति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पञ्चभिररत्निभिः क्रीताः
पञ्चारत्नयः । वेदे तु पञ्चारत्न्यः । जसादिषु छन्दसि वावचनं
प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति गुणाभावे यण् । तस्य स्थानिवद्भा-
वादिगन्तकालत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि अ-
सिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभा-
षामाश्रित्य योज्यम् । अचितीको ऽखट्वक इत्यत्र ह्रस्वान्तेन्त्या-
त्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्रे एवोक्त-
म् । न च तत्र बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रसङ्गोस्ति । कियोर्गियोः ।
व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः । यणः स्थानिवद्भावान्न
भवति । अच इरित्यधिकारे भुजेः क्रिच्च कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदि
भ्यश्चेति इः स च कित् । यत्तु हरदत्तेन न्यासकृता च कृग्रोरि-
च्चेत्युपन्यस्तं तत् क्व चिदुणादिवृत्तौ अन्वेषणीयम् । वाय्वोः ।
इह यलोपो न । अस्मिंश्च वार्त्तिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम् ।
कियोर्गियोरिति तु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या उ-

णादीनामव्युत्पत्तिपक्षालम्बनेनापि सिद्धम्। वाय्वोरिति तु ब-हिरङ्गस्यासिद्धतया सिद्धम्। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वे-षूपसंख्यानम्। पूर्वत्रासिद्धे च। तस्य दोषः संयोगादिलोपल-त्वणत्वेषु। अस्यार्थः। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्। लव-माचक्षाणो लौः। अत्र णिचि यष्टिलोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदु-भयं छ्वोः शूडिति वकारस्य क्विब्निमित्ते ऊठि कर्त्तव्ये न स्था-निवत्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। तथा पिपठिषि ब्राह्मणकुला-नीति दीधीवेवीटामितिसूत्रे यदुदाहृतं तदपि क्वौ विधिं प्रतीति व्याख्याने एव सङ्गच्छते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति व्याख्याने तु लौः पिपठिषीत्युभयमपि न सिद्ध्येत्। णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावे ऊठो ऽसम्भवात्। पिपठिषतेरप्रत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ झल्लक्षणे नुमि कर्त्तव्ये अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन नुम्प्रसङ्गाच्च। एतच्च दीधीवेवी-टामिति सूत्रे कंड्वादिसूत्रे च मिश्रग्रन्थे स्फुटम्। कैयटोपि दी-धीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लु-प्तं न स्थानिवदितीत्याह। अत्र व्यवस्थितइति वदता क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि क्व चिदाश्रीयतएव, नियमः परं ना-स्तीति सूचितम्। लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः। एवं च स-ख्युर्गोमान् पदः त्वम् अहामिति सिद्धम्। तथाहि। ख्यत्यात्प-रस्येतिसूत्रे भाष्यम्। सखीयतेः सख्युः लूनीयतेर्लून्युरिति। तत्र सखीयतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् परत्वात्क्विलोपं बाधित्वा इकोयणचीति यण् स्यात्। ततो य-लोपे सखा लून इति स्यात्। अत एव क्वौ लुप्तं न स्थानिव-दिति तत्र यणं परिजहार कैयटः। तथा उगिदचामिति सूत्रे अ-धातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थमधातुग्रहणमित्युक्त्वा गोमन्त्यतेरप्र-

त्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये । तत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-त्सर्वनामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम् न स्यात् । न चाधातुग्रह-णसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वा-च्यम् । आचारक्विबन्तात्क्विप्चेति क्विपि चरितार्थत्वात् । तस्मा-त्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । ननु गोमत्यतेर्गोमतेर्वा उभयथापि गोमानिति न सिध्यति अत्वसन्तस्येति दीर्घविधौ अधातो-रिति विशेषणात् । सत्यम् । तत्राधातुग्रहणमसन्तस्यैव विशेषणं न त्वत्वन्तस्यापीति वक्ष्यमाणत्वान्न दोषः । तथा येनविधिस्तद-न्तस्येति सूत्रे केवलोपि पाच्छब्दोस्ति । पादयते : पात्, पदौ इति भाष्यम् । अत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानेन पद्भावो न स्यात् । क्वौ लुप्तं नेति सिध्यति । अत एव पादस्य पदाज्-त्यादिभ्य इति न सूत्रितम् । प्रतिपदोक्तस्यास्यैव पदादेशो मा भूत् । किं तु क्विबन्तस्यापि यथा स्यादिति । एवं च पा-दस्य लोप इति गुरुनिर्देशं कुर्वता सूत्रकृतैव क्वौ लुप्तं न स्था-निवदिति ज्ञापितम् । तच्च क्वाचित्कमिति तु प्रकृतसूत्रस्थे-नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं नेति भाष्यस्यार्थः । विशब्दमाहात्म्यात् ल्यत्यात्सूत्रादिभाष्याच्चेति व्यवस्थितशब्दं प्रयुञ्जानेन कैयटेन ध्वनितम् । युष्मानाचष्टे युष्मयति । ततः क्विपि णिलोपे सौ त्वाहौसौ इति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत् । तदुक्तम् । स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते इति । स्थानि-वत्त्वमिति । लोपस्येति शेषः । णेः क्वौ लुप्तत्वादित्यन्वयः । अस्तु तर्हि क्वौ लुप्तमित्यपि नित्यमेव । तावतापि लवमाचक्षा-णो लौरित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न । पिपठिषीत्यस्यासिद्धिप्रस-ङ्गात् । देवयतेर्द्यूरिति तु इह कैयटेन यदुदाहृतं क्वौ लुप्तं नेति न सिध्यतीति । तस्यायमाशयः । यद्यपीह क्वौ विधिं

प्रत्यूट् सिद्धः । तथापि तस्य स्थानिद्वारा अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचोञ्णितीति वृद्धिप्रसङ्गः । तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे कण्डूयतेः क्यजन्तादप्रत्यये कण्डूः कण्ड्वाविति व्युत्पादयन् कैयट आह । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यण् । तस्य ऊठ् । न च ऊठि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वेन प्रतिबन्धः स्यादिति वाच्यम् । वकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति, तत्तु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य तद्रीत्या तु दयूरित्यपि सुसाधमेव । ननूभयथापि दयूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेत् । न । बाहिरङ्गस्य ऊठो वृद्धिं प्रत्यसिद्धत्वात् । एवं च स्थानिवद्भावे सत्यपि न का चित्क्षतिः । बहिरङ्गत्वेनैव सर्वसमाधानात् । तस्माद्दयूरिति पक्षद्वयेऽपि सिद्ध्यतीत्येव तत्त्वम् । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दिव औत्स्यादिति चेन्न । निरनुबन्धकपरिभाषया ऽधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा अक्षद्यूरित्यत्र न औदिति दिव औत्सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात् । यद्यपि उगिदचामिति सूत्रे अधातुभूतपूर्वादित्यर्थस्तथापीह शब्दाधिकार इति भावः । एतेन हलिचेति दीर्घः दीव्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदीप्रसादौ प्रत्युक्तौ । दिवेर्डिविरिति न्यासोक्तिसूत्रेण डिविरिति वदन्माधवोऽपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम । प्रकृतमनुसरामः । द्विर्वचनादौ तु ओः सुपीति यण् । दय्वौ दय्व इत्यादि खलपूवत् । कण्डूः कण्डुवौ कण्डुव इत्यादि तूवङेव । संयोगपूर्वकतया यणो ऽप्राप्तेरिति दिक् । अयमत्र संग्रहः । सख्युर्गोमान् पदस्त्वं च क्वौ लुप्तस्य निदर्शनम् । अनित्यत्वे पिपठिषि क्वौ विधौ लौर्द्वयोर्द्यूः । लुक् न स्थानिवत् । आमलक्याः फलम् आमलकम् । फले लुकः प्रत्याख्यानपक्षे तु पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुरित्युदाहार्यम् । तथा पंच इ-

न्द्राण्यो ऽग्नाय्यश्च देवता अस्य पञ्चेन्द्रः पञ्चाग्निः । ङीपा संनियुक्त आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्धितलुङ्निमित्ताया ङीषनिवृत्तेः पूर्वयोरानुगैकारयोर्निवृत्तौ कर्त्तव्यायामचः, परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् । ये तु पूर्वोक्तरीत्या वर ई इतीकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यम् । उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरार्थिके अणि कृते वृद्धादकेकान्तखोपधादिति पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तत्र कर्त्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत्स्यात् । नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकम् । कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरी बलाकेत्युदाहरणं दत्वा उपधाविधौ नेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति चेत् । अनास्थावादमात्रं तदित्यवेहि । तत्र हि तेनैकदिगित्यणन्तान्ङीप्यल्लोपद्वयस्यापि यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावे निषिद्धे समानाश्रयस्याणो लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यलोपः सिद्ध्यतीति यलोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौरीत्युदाहरणम् । उपधात्वं तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययविधाविति स्थितम् । चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । अत्र प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधाकार इति णौचङ्गीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इदं तूदाहरणम् । वारि आख्यत्, अवीवरत् । न च नाग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव हलकलेत्यदन्तानि-

पातनं सार्थकम्। कुत्वे न स्थानिवत्। अर्चयतेरौणादिकः कप्रत्ययः। अर्कः। पाचयतेः क्तिच्। पाक्तिः। चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत्। इह सूत्रे जश्चर्ष्वित्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वन्द्वाश्रयेण विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। तद्व्युत्पादनार्थं च क्विलुगित्यादिर्वार्त्तिकमिति निष्कर्षः। तत्रापि क्विचक्रूपरनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकम्। लुक ईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयम्। चजोरिति कुत्वे वोदाहरणमन्वेषणीयम्। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत्। पापच्यतेः क्तिच्। पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। इहाल्लोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत्। एवं लेहयतेर्लेढिः। दोहयतेर्दोग्धिः। वेशयतेर्वेष्टिः। दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यम्। न्यायसिद्धं चेदम्। अचः परस्मिन्नित्यतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया तस्मिन् कर्त्तव्ये ऽतिदेशाप्राप्तेः। न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्यादिति वाच्यम्। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशैर्भोभगोअघो इति सूत्रे ऽशृग्रहणेन च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्त्वादित्यवधेयम्। एवं स्थिते द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः सूत्रे न पाठ्याः। किं तु नपदान्तवरेयलोपस्वरेष्वित्येव पाठ्यमिति भाष्यवार्त्तिकयोः स्थितम्। स्यादेतत्। यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि साप्तमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत। तथा च चिण्णमुलोरिति सूत्रे यङन्ताण्णिजन्ताद्वा णिचि ततश्चिाणि अशंशामि अशाभीति यदुदाह्रियन्ते तन्न सिद्ध्येत्। न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाधः कमेर्णिङ्सूत्रे हरदत्ताद्युक्तरीत्या चिण्णमुलोर्दीर्घइत्यत्र कैयटाद्युक्तरीत्या चाहिडि अहीडीत्येतत्सिद्ध्या अहेडीत्यस्य निवृत्त्या तस्य चरितार्थत्वात्। उच्यते। णित्त्वजात्यैक्यं गृहीत्वा

अशामीति सिद्धम् । अशंशामीति तु यङ्लुगन्ताण्णिचि भविष्यति । न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे ऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति । येन यङ्येत्र साधयितुं क्लिश्येत । एवञ्च ग्राहितमित्याद्यपि सिद्धम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने सति ग्रहोलिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः । सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद् ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः । अत एव यङन्तात्तृचि जरीगृहीतेत्यत्र न दीर्घः स्थानिवद्भावात् । सूत्रमते विहितविशेषणाच्चेति स्थितम् । यङ्लुगन्तात्तु तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधवः । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । ग्रहेर्विहितत्वानपायात् । यङ्लुको ऽनैमित्तिकतया ऽज्झलादेशतया लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशयः । वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इटो दीर्घो ऽनिष्ट एव । एकाचोद्वेप्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात् । तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । तृचो हि जरिगृहीत्यङ्गं न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुङन्तेपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । अत एवैकाचोद्वे इति सूत्रे हरदत्तोपि यङन्ते दीर्घमाशङ्क्याह । एकाचउपदेशइत्यतो दीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्ततइति । न ह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसम्भवोप्यस्ति । नन्वेवं ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घं परिहरन् कैयटो विरुध्येत । यङ्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाज्ग्रहणानुवर्तनस्य वा आवश्यकतया तेनैव गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोलिटीत्यत्रत्यकैयटग्रन्थस्योपायस्योपायान्तरादूषकत्वादितिन्यायेन यङन्ते ऽपायान्तरा-

भिधानपरत्वात् । अत एव तत्र कैयट आह । अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यगुद्धृतत्वादिति । एवं हि वदन् तत्रत्यपरिहारस्याण्यापकतामेकाच्सूत्रोक्तस्यैवावश्यादर्तव्यतां चाभिमैति । न च यथाश्रुतरूपपक्षे गृहीतमित्याद्यसिद्धिः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव तत्र सत्त्वात् । ग्राहितादौ तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव । तस्मात्, यङ्लुङन्ताण्णिजन्ताच्च यङन्ताच्च ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा च दीर्घो नेति व्यवस्थितम् ॥ माधवग्रन्थस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां पक्षान्तराणामभ्युच्चयतां च परिकल्प्य कथं चिन्नेय इति प्रतिभातीति दिक् । तस्य दोष इत्यादेरयमर्थः । तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्य स्थलत्रये दोषः । अतिप्रसक्तिः । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्यइत्यर्थः । तेन वाक्यर्थं वास्यर्थमित्यत्र स्कोरितिलोपो न । निगार्यते । निगाल्यते । अचिविभाषेति लत्वं सिद्ध्यति । तथा माषवपनीत्यत्र णत्वं न भवति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य समासान्तत्वाभावात् । न चासत्यपि स्थानिवद्भावे ङीबेव समासान्तो न तु नकार इति वाच्यम् । ङीबुत्पत्तेः प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् । एवं स्थिते तक्षयतेः क्विपि तक्, रक्षयतेस्तु रक्, इत्यादि बोध्यम् । अत्र हि संयोगादिलोपे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्रवृत्तिः । संयोगान्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाद्भवत्येवासौ । गोरट् इति तु शुद्धात्क्विपि बोध्यम् । यत्त्वचः परस्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्, पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र नास्ति, तस्य दोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति । तन्न वास्तवम् । किन्तु तत्रत्यपूर्वपक्षिणोऽभिप्रायवर्णनमात्रम् । अत एव नपदान्ते-

ति सूत्रशेषे तेनैवोक्तम् । स्कन्दयतेः स्कन् । तक्षयतेस्तगिति । यत्तु सिद्धकाण्डे श्चुत्वं धुट्त्वइति वार्त्तिकव्याख्यावसरे कैयटेनोक्तम् । मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोतीति । तत्तु सकारोपदेशसामर्थ्यादिति बोध्यम् । सन्श्चोततीत्यत्र श्चितुगित्यस्याप्रवृत्त्या सकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि क्वौ लुप्तमिति समाधेयम् । कुस्मनाम्नोवेत्यत्र कुरिति माधवोदाहृतं सम्यगेव । तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । इह संयोगादिग्रहणं मास्तु । न चैवं वाक्यर्थमित्यादौ स्कोरिति लोपापत्तिः । स्कोः संयोगेत्यत्र झलोझलीत्यतो झल इत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्जनस्यापि संयोगेत्यस्य विशेषणम्, न तु प्रधानयोरपि स्कोः । अव्यभिचारात् । ततश्च झलन्तो यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थात्,बहिरङ्गतया यणोसिद्धत्वाद्वा । अत एव हि दध्यत्रेत्यादौ संयोगान्तलोपो न प्रवर्तते । तथा चाष्टमे वार्तिकम् । न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति । न चैवमपि काष्ठतक् राष्ट्ररक् इत्यादि न सिध्येदेवेति वाच्यम् । अनभिधानात्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात् । अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेन न्यायसाम्यान्निर्णीयतइति । अत्रोच्यते । कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगादीति वाच्यमेव । किञ्च तक् रक् इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यम् । न चानभिधानम् । प्रमाणाभावात् । कैयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च । न च काष्ठशगेव नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणम् । न्यायवैषम्यात् । तथाहि । काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परो यः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशङ्क्य तदुक्तम् । तेन यत्र कलोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकमनभिधानम् । अत एव कान्तेभ्यः क्विप् नेत्येवम्परतया तद् व्याख्यातम् । न च णिजन्तेभ्यः क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्ति । णिलोप-

स्य स्थानिवद्भावात् । न च पूर्वत्रासिद्धेचेति तन्निषेधः । संयोगादिलोपे प्रतिप्रसवस्य जागरूकत्वात् । तस्मात्संयोगादिलोपग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । इदं त्ववधेयम् । संयोगान्तस्यलोप इत्यत्र न वा झलो,लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति द्वेधा सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । कूरिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः । तेन कुस्म् इत्येव भवति प्रथमपक्षे । द्वितीयपक्षाभिप्रायेण तु माधवः । नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थम् । निगाल्यतइत्यत्र सत्यपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वसिद्धेः । न च वर्णाश्रयत्वम् । धातोः स्वरूपे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । इदं च दाण्डिनायनादिसूत्रे औणहत्येति तत्त्वानिपातनेन ज्ञापयिष्यते । किञ्चान्तरङ्गत्वादपि लत्वं सुवचमिति । अत्रोच्यते । तृणहइमित्यत्राचि नेत्यनुवर्तते । हलीति निवृत्तम् । तथा चातृणेडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारम्भणीयम् । किं तु नियमार्थं तदारम्भ इति भाष्ये स्थितम् । इतरव्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणसूत्रम् । तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेण निर्वाह्याणि । तत्र च प्रदीव्येतीण्निवृत्तये अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधः स्थितः । तथा चाचि प्रत्यये विधीयमानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभमेव । यदप्यन्तरङ्गत्वाल्लत्वमित्युक्तं,तदपि न । अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः । किञ्चोपसर्गस्यायताविति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते । अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति । तत्राद्ये पक्षे पल्ययतइति सिध्यति प्लायतइति तु न सिध्येत् । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् । उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावायोगाच्च । तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावेनैव व्यपवर्गो वक्तव्यः । स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव । द्वितीयपक्षे तु पल्ययतइति न स्यात् । यकारेण व्यवधानात् । प्लायत इत्यत्रैव प-

रं लत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धेचेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफस्यायतिपरत्वाविघातात् । कृते त्विह लत्वग्रहणे येन नाव्यवधानन्यायेन पल्ययत इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति । स्फुटं चेदमष्टमे भाष्यएव । तस्मादिह लत्वग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम् । णत्वग्रहणं तु व्यर्थम् । तथाहि । माषवपनीति तावद्बहिरङ्गपरिभाषयापि सिद्धम् । न च प्रहिणोति प्रमीणीतइत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यम् । अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनाप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । न च षणान्ताषाडिति सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियाष्ट्न इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः । यथोद्देशपक्षस्तु न ग्रहीष्यते । प्रत्याख्येयेन णत्वेन सह फलसाम्यार्थम् । एतेन प्रियाष्ट्ण इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमञ्जरीग्रन्थोप्यपास्तः । बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् । तस्मादिह णत्वग्रहणं वृथेति स्थितम् । प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्त्वाभ्युपगमे बाधकमप्यस्ति । तथाहि । आनितेरन्त इति सूत्रेऽन्त इति योगं विभज्य हे प्राण् इति रूपसिद्धये पदान्तस्येति प्रतिषेधं बाधितुमन्तइति सूत्रेण पदान्तस्यानितेर्णत्वं विधीयतइत्येका व्याख्या । अन्तशब्दं समीपपर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्य णत्वं निमित्तसमीपस्थस्यानितेर्यो नकारस्तस्य णत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादावेकेनाकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याण्णत्वं प्रवर्त्तते । द्वितीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावाद्रेफादव्यवहितस्यानितेः सम्भवात्प्रवर्त्तते । पर्यानितीत्यत्र तु वर्णद्वयेनैकेन च व्यवायात्पक्षद्वयेपि णत्वं न प्रवर्त्ततइति स्पष्टमष्ट-

मे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियते तर्हि पर्यनितीतिवत्प्राणितीत्यत्रापि द्वयेनेकेन वा वर्णेन यथासम्भवं व्यवधानाण्णत्वं न स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावात्रकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कुत्वइवेति वाच्यम् । निरणिति दुरणितीत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवं निर्दुरोरनितेरित्येव ब्रूयात् । न त्वनितेरन्त इति सामान्यलक्षणं प्रणयेदिति वाच्यम्। आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणित्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दुरोरित्यपेक्षया ऽन्त इत्युक्तावक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणप्रणयनसम्भवात् । तस्मादाष्टमिकभाष्यपर्यालोचनेनेह णत्वग्रहणं न कर्त्तव्यमिति निर्णीयते । अत एव व्यूढोरस्केनेत्यत्र णत्वं न । अन्यथा विसर्गस्याट्त्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानिवद्भावाण्णत्वं स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभावस्तूक्त एव । ततश्च तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वयोरित्येव वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति ह्यसिद्धत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तम् । तच्चासिद्धत्वमनित्यम् । अधुनेतिवदमुनेति वाच्ये नमुनइत्युक्तेर्नेति योगविभागात् नुटीति वाच्ये नामीतिलिङ्गाच्च । अनश्च इत्यादेरङ्गस्येत्यनेन व्यावृत्तौ सत्यामपि अक्षण्वन्त इत्यादौ हि दीर्घं वारयितुं हि नामीत्युक्तम् । रुधादिभ्यः श्नम् श्नान्नलोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाद्यालोचनेनारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया इवासिद्धत्वस्याप्यविशेषाद्बाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न । कृति तुग्ग्रहणादिना सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सामर्थ्याद्बाध इति पक्षेप्यक्षण्वन्त इत्यादावुभयबाधे गौरवाच्च । तस्मादनित्यताज्ञापनार्थमेव तत् । तेन सिद्धकाण्डमपि संगृहीतं भवति । एतेन रामो रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरुकारस्येत्संज्ञालोपौ

कथं स्यातामित्येतदपि समाहितम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिङ्गाच्च । यत्त्वननुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्ययसिद्धत्वं नेति । तन्न । तरुमूलमित्यादौ हशिचेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात् । राम इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणस्यापाद्यमानतया चारितार्थ्यस्य स्पष्टत्वादिति दिक् । तेन संयोगादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ रूपातिदेशोऽयम् । द्वित्वनिमित्ते ऽचि योजादेशः सः स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये । चक्रतुः । चक्रुः । द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणादिह न । दुद्यूषति । सुस्यूषति । न ह्यूठ् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रतुरिति यणोपि स्थानिवद्भावो न स्यात् । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेप्यकारस्यातथात्वात् । सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति । सत्यम् । इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुरोधात् । किञ्च सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव । किन्तु लक्षणया वा द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्त्यस्मिन्निति अर्शआद्यचा वा द्विर्वचननिमित्तं लब्धव्यम् । तच्च प्रकारत्रयं साक्षात्परम्परासाधारणे प्रयोजकेपि सुवचम् । एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्त्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावात् । तदुक्तम् । तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वमिति । वस्तुतस्तु द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययो ऽचीत्यनेन विशेष्यते । परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते । अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते य-

था सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितः पर आनीयते । तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितः परो गृह्यते । तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योजादेशः स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः। एवं च चक्रतुरित्यादौ न काप्यनुपपत्तिः। वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचा व्यवहिते प्रवृत्तावपि दिदवनीयिषतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्तिः । अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययान्तराभावात्प्रवृत्तिः। अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्त्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यम्। अत एवेह परस्मिन्नित्यनुवर्ततइति न्यासकारः। तथा द्विवचनेनेह प्रत्ययाक्षेपं वदन् णिज्भिन्नेन व्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिं ब्रुवन्कैयटोप्येतदभिप्रैति। ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये तु तद्भावभाविनामात्रेण निमित्ततेति स्वीक्रियतएवेत्यवधेयम्। नन्वेवमरिरिषतीति न सिद्ध्येत्। ऋधातोः सनि स्मिपूङ्रंज्वशांसनि इतीटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावे अजादेर्द्वितीयस्येतीसो द्वित्वप्रसङ्गात् । इष्यते तु रिस्शब्दस्य द्वित्वम्। अत्रोच्यते। न हि कार्यी निमित्ततयाश्रीयतइति दीधीवेवीटामित्यत्रोपपादितत्वान्नेह इस् शब्दो निमित्तम्। अतो न स्थानिवद्भावः। न चैवं सन्नन्तस्य कार्यित्वादूर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम्। मत्वर्थीयेनेनिना कार्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् । तत्र तु द्वितीय एकाच् द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति न तु सन्। अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैषम्यात्। नन्वेवमचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयतइति व्यावर्त्यं न सङ्गच्छते। घ्रीय् ध्मीय् इति द्वितीयाजवधिकस्यैकाचः कार्यितया यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति चेत् । सत्यम् । अधिनगे इत्येवाज्ग्रहणव्यावर्त्यमस्तु । तत्र हि गाङ्-

ह्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङा-
देश इति भाष्यएव स्पष्टम् । इदञ्च वार्त्तिकमतमनुसृत्योक्तम् । तत्र लिटि लिङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात् । भाष्यमते त्वार्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमाह्लिटीत्यादयोपि विषयसप्तम्येवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे । तन्मते त्वचीत्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्त्यम्बोध्यम् । तथाहि । आदेच इति सूत्रे ऽशीति परसप्तमीति पक्षे शिदिति कर्मधारयाश्रयणाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितोन्यस्मिन्परे विधीयमानमात्वं लावस्थायां क्रियते । अतो न स्थानिवत् । न चान्तरङ्गत्वात्तिबादिष्वेशि च कृते आत्वं स्यात्तथा च स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । नसम्प्रसारणेसम्प्रसारणं ल्लिटिवयोय इति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य तं च तत्रानुपयुक्तत्वादिहानुवर्त्त्य ल्लिटि तु लावस्थायामेवेत्यात्वविधौ व्याख्यानात् । कथं तर्हि जेघ्रीयते देध्मीयत इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदाहृतमिति चेत् । प्रातिशाख्यरीत्येत्यवेहि । तथाहि । अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गमित्युक्त्वा स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति तत्र सूत्रितम् । एवं च नेनिजत्यनेनिजुरित्यादावेकाच्कस्य धातोः सम्पूर्णस्य द्विर्वचनादभ्यस्ताश्रयमद्भावजुसादि सिध्यतु । द्व्यच्के तु मध्यवर्तिनां हलामुत्तराङ्गत्वात्प्रथमाजन्तमेव द्विरुच्यताम् । यथा दरिद्रातौ द इति । जागर्तौ जा इति । न चैतावता क्व चिद्रूपेनिष्टमापद्यते येन प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभार्यावद्व्यञ्जनानीति चाश्रित्य दर् जाग् इत्यादि द्विरुच्यते । अत एव चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति सङ्गच्छतइति दिक् । यदा तु षाष्ठभाष्यवार्त्तिकरीत्या द्वितीयाजवधिक एकाच् गृह्यते, गाङ्लिटीति च विषयसप्तम्याश्रीयते , अनैमित्तिकमात्वं शिति

तु प्रतिषेध इति वा अशितीति विषयसप्तमी वा आश्रीयते, तदा जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्यासम्भवादचीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूरिभिः । स्यादेतत् । भसेः क्वसौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्वित्वं मा भूदित्येतदर्थमज्ग्रहणं भविष्यतीति चेत् । सत्यसति वा द्वित्वे भ्वानिति श्रुतौ विशेषाभावात् । ननु दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वार इति चेन्न । दाति प्रियाणि, वीरवद्धातु, इत्यादाविव द्वित्वाभावसम्भवात् । वक्ष्यति हि षष्ठे छिटिधातोरिति सूत्रे, अनभ्यासग्रहणानर्थक्यं च छन्दसि वावचनादिति । न चैवमपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति वाच्यम् । इष्टानुविधानस्यैव छन्दसि कर्त्तव्यत्वात् । अत एव हि उरुर्न्दित्येव सिद्धे नित्यं छन्दसीति सूत्रं निष्फलमित्यभियुक्ताः । लोके तु भाष्यमते क्वसुर्दुर्लभः । उपधालोपश्च छान्दस एव । तदेवं जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणमज्ग्रहणमेवेह रूपातिदेशत्वे प्रमाणम् । कार्यातिदेशपक्षे हि घ्रीगाग्लाइत्येषामेव भाव्यं द्वित्वेनेति किं तेन । तथा च वार्त्तिकम् । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति । देध्मीयते शाशय्यते इत्यपि जेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेममुदाहरणम् । ईघ्राध्मोरिति ईकारः । अयङ्यिक्ङितीति शीङोयङादेशः । अचीत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु लक्ष्यानुरोधादेव शब्दाधिकारमाश्रित्येह रूपातिदेशो व्याख्येयः । पूर्वसूत्रादच इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत् । शुशुवतुरित्यादिसिद्धये इति गृहाण । तथाहि । विभाषाश्वेरिति सूत्रं यद्यपि शुशावेत्यादौ पित्सु सावकाशं तथापि शून इत्यादौ चरितार्थस्य वचिस्वपीत्यस्य बाधकमेव परत्वात् । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य तु न बाधकम् श्वयत्यभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवकाशत्वात् । अत एव विभाषाश्वेरिति सूत्रे श्वेर्लिट्यभ्यास-

लक्षणप्रतिषेध इति वार्तिकमारब्धम् । लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्वयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः । अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धतया विकल्पात् शुशाव शुशिवयतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत । एवं स्थिते द्विर्वचनेचीत्यत्राच इत्यस्यानुवृत्तौ शुशावेत्यत्र वृद्ध्यावादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात् । तथा च शिशाव शिशुवतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत । न च सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलवदिति लिबाद्यवस्थायामेव सम्प्र-
५. सारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यम् । एवमपि व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोषध्रौव्यात् । न च विभाषाश्वेरिति लावस्थायामेव प्रवर्त्ततइति वाच्यम् । एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात् । लावस्थायां कित्त्वाभावेन तत्र सम्प्रसारणाप्रवृत्तेः । न च कित्त्वमपि प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् । अन्तरङ्गैस्तिबादिभिर्बाधितत्वात् । किं च स्वापेश्चङीति सम्प्रसारणे असूषुपदितीष्यते । स्थानिवद्भावे तु सति नसम्प्रसारणइति निषेधादभ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक् । तन्त्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह कालावधारणमपि क्रियते । तथा च व्याख्यातम् । द्वित्वे कर्तव्ये इति । तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरदले पुनर्यथायथं यणादयो भवन्त्येव । अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निन्यतुरित्यत्र तु प्रथमप्रवृत्तस्यापि यङो द्वित्वकाले ऽपहारात्पुनः प्राप्तो ऽप्ययमेरनेकाच इति यणा बाध्यते । यद्वा । पूर्वमपीयङ् न प्रवर्तते । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशतइति न्यायात् । यद्वा आभीयत्वेनेयङो ऽसिद्धत्वाद यण् भविष्यति । स्यादेतत् । स्थानिवद्ग्रहणं निवर्त्य नञं चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते ऽचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये इत्येव व्याख्यायताम् । एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारक्लेशोपि न भव-

सीति । सत्यम् । अस्मिन्नपि पक्षे नञः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्यम् । स्थानिवच्छब्दस्य तु क्लृप्तमेव तदिति लाघवम् । अस्तु वा व्याख्यानद्वयमपि फले विशेषाभावादिति दिक् । नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वचनं कतर्थम् । नुनावयिषति चुक्षावयिषति तुष्टावयिषतीत्याद्यर्थम् । अत्राहुः । ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति । अस्यार्थः । यौतेः पुङश्च सनीवन्तेति स्मिपूङ्रंज्वशामिति सूत्राभ्यामिटि कृते यियविषति पिपविषते इत्यत्र द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यासउकारो लभ्यते । तस्य चेकारादेशविधानेन ओः पुयण्सूत्रे पकारयकारग्रहणं चरितार्थम् । तथापि वर्गग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचो णिचा व्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्त्तते इति । तं विना अवर्णपरेषु पुयण्जषु परेषु उवर्णान्तस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात् । येन नाव्यवधानाच्च णिचैवैकेन द्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधानमाश्रीयते । तेन निनवनीयिषतीत्यादौ न स्थानिवत् । ल्युट्क्यज्भ्यां व्यवधानात् । एवं णिजन्ताल्ल्युट्क्यच्सन्स्वपि न स्थानिवत् । निनावनीयिषतीत्यादि । न हि णौ कृतं स्थानिवदिति वचनमस्ति किन्तु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो लाघवादेकेनैव व्यवधानइत्युक्तम् । इह त्वनेकेन व्यवधानं स्पष्टमेव । यद्यप्यनूद्यमानादेशविशेषत्वान्निर्दिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठते । तथाप्यचीत्यौपश्लेषिकसप्तमीबलादेव तदर्थः पर्यवस्यति । इषद्विप्रकृष्टलाभे च नात्यन्तविप्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु परस्मिन्नित्यनुवर्ततइतिसूत्रोपक्रमएवोक्तम् । एवं चाबीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवदित्यादिषु बिभावयिषतीत्यादिषु च ओःपुयणीत्वं प्रवर्त्तते । ज्ञापनफलन्तु यत्र ओः पुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्र

बोध्यम् । तद्यथा । चुक्षावयिषति । उडुरिवाचरति उडवति । उडवतेर्णौ सन् । उडुडावयिषति । चङि । औडूडवत् तुतावयिषति । अतूतवत् । सौत्रोयं तुरुस्तुशम्यमीत्यत्र निर्दिष्टः ऊर्णुनावयिषति । और्णूनवत् । चिस्फुरोर्णावित्यात्वस्य स्थानिवद्भावात्पुस्फारयिषति अपुस्फरदित्यादि बोध्यम् । तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञापकम् । तेनावर्णपरे हल्येव स्थानिवत्त्वम् । तेनाचिक्रीर्त्तदित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भाष्ये स्थितम् । यत्तु काशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वहेर्निष्ठान्ताण्णिचि चङि औजढदित्युदाहृत्य क्तिमन्तस्य तु औजिढदित्युक्तम् । तत्रैव न्यासेपि णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । अचिकीर्त्तदित्यस्य सिद्धये ऽवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये । प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानपरे वार्तिके अव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरेण ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादोरित्यादिभाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यतइत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव, शुण्डिका शुष्कजङ्घाचक्षामिमानौजिढत्तथेति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके जिशब्द एव पठ्यते । जशब्दपाठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिक एवेति वोपदेवो दुर्गसिंहादिसम्मतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनसङ्ग्रहपरं, तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे व्याख्यास्यामः । एवं चाङ्कपदे लक्षणे चत्यस्य चङि साणिचकस्य द्वित्वेनाञ्चिकदित्येव रूपं न त्वाञ्चकादिति । न चैवमदन्तपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्यादल्लोपस्याप्रवृत्तौ सत्यां वृद्धिपुकोश्च सतोरङ्कापयतीति रूपाभ्युपगमात् । न चैवं सत्यङ्कयतीति रूपं न स्यादिति वाच्यम् । सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिके सोसूच्यते सोसूत्र्यतइत्यादिभाष्योदाहरणेन पक्षे ऽल्लोपस्याभ्युपगमात् । सूचिसू-

न्यादयो ह्रदन्ताः । अत एवानेकाच्त्वेन षोपदेशत्वाभावान्न षत्वम् । षोपदेशलक्षणे ह्येकाच्त्वं विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टम् । एतच्च सेगादिपर्युदासात् ष्वष्कस्विदादिसाहचर्यात् सोसूच्यतइत्यादिभाष्योदाहरणाच्च निर्णीयतइति वक्ष्यते । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । प्रार्थनाध्यवसायैः सम्प्रश्नप्रार्थनेषुलिङित्यादिप्रयोगाश्चेह मानम् । तदेतत्सकलमभिसन्धायादन्तत्वसार्थक्याय वा ऽल्लोप इत्याहुः । उक्तञ्च कामधेनौ । अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनामिति । कथयत्याद्यभिप्रायेण पूर्वार्द्धम्, अङ्कयत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः । नन्वाञ्चकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति प्राप्ते ऽनग्लोपइति निषेधेनाकारश्चरितार्थ इति चेन्न । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । एतच्चोर्णुधातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम् । अत एव आटिटदित्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ हलादेरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलम् । और्णुनवदित्यादेः सिद्धावपि सन्वल्लघुनीत्यत्र चङ्परे इत्यङ्गस्य विशेषणं लघोर्वेति मतभेदेनेष्यमाणे अचिचकासदचचकासदिति रूपद्वयेऽप्यतिप्रसक्तं च दीर्घविधौ चङ्परइत्यस्य लघुविशेषणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं तदिति वा समाधेयम् । सिद्धान्ते तु माधवोक्तरीत्या ऊर्णावयतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभावः स्पष्ट एवेति दिक् । एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचख्यौ । तथाहि । षष्ठे द्वित्वप्रकरणान्ते विप्रतिषेधः पठ्यते । द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । तथा च दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण् । चयनं चायको लवनं लावक इत्यादौ चाय्यावायावः । गोदः कम्बलद इत्यादावाल्लोपः ।

श्लेष्मघ्न इत्यादावुपधालोपः । कारणा हारणेत्यादौ णिलोपः। निपूर्त्ती इत्यादावुत्त्वं चेत्येतानि नव विभिदतुरित्यादौ सावकाशेन द्वित्वेन पूर्वविप्रतिषेधाद् बाध्यन्ते,तेन चक्रतुः चिचाय लुलाव चिचयिथ लुलविथ पपतुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आटिटत् ततुरिः जगुरिरित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं निन्यतुरिति न स्यात्, इयङ इहापरिगणितत्वादिति चेन्न । एरनेकाच इति यणेह भाव्यमिति प्रागपीयङोऽप्रवृत्तेः । प्रकल्प्य चेति न्यायात् । तस्माद् द्विर्वचनेचीति सूत्रं विनापि सर्वं सिद्धमिति । भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयन्ते । तथाहि । विप्रतिषेधस्तावदयुक्तः। आल्लोपादीनां नित्यत्वात् । द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात् । किंच पूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारम्भणीयत्वादिह तु क्रुतरां तथेति क लाघवम् । अपिच । क्रियमाणमपि वचनं यद्यन्तरङ्गाणामपि बाधकं तर्हि निनवनीयिषति दिद्वनीयिषतीत्यादावप्यभ्यासे उकारः श्रूयेत । अथात्रान्तरङ्गत्वादवादेशः, वचनं तु नान्तरङ्गाणां बाधकं किन्तु नित्यानामेवेति ब्रूयाः । एवमपि चुक्षावयिषतीत्यादौ वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादभ्यासे इत्वं स्यात् । तथा च तद्बाधनाय उत्त्वं विधेयम् । तथा च त्वया इत्थं न्यासः कर्त्तव्यः । उत्परस्यातः, तिच, ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरिति । अभ्यासस्येति वर्त्तते । ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्य योकारस्तस्य उत्स्यादित्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति उडुडावयिषति तुतावयिषति उर्णुनावयिषति शुशावयिषति पुस्फारयिषतीति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्यात्त्वम् । यद्यपीह खयः शेषे कृते शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेऽस्त्येवेत्यवधेयम् । ओदौदादेशस्येति किम् । चायृ पूजायां, चिचायिषति, खदस्थैर्ये, चिखदिषति । चुटुतुशरादेः किम् ।

विभावयिषति । अत इति किम् । ऋजुम् अणुम् ऋतुम् अंशुं चाख्यत्, आर्जिजत्, आणिणत्, आर्तितत्, आंशिशदित्यत्र परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपे सणिच्कस्य द्वित्वे कृते मा भूत् । अभ्यासस्येति किम् । चुटुत्वित्यादि तदङ्गस्यातो वा विशेषणं स्यात् । उभयथापि दोषः शीतं लुनाति शीतलूः सूर्यः, समाख्यातुमिच्छति शिशीतलयिषतीत्यत्र तकारादुत्तरस्यात उत्प्रसङ्गात् । नन्वेवमप्यौजढदाञ्चकदित्यादावभ्यासे ऽकार-श्रवणार्थं यत्नान्तरमास्थेयमेवेति गौरवान्तरं वार्त्तिककारं प्रति कुतो नापादितमिति चेन्न । तत्रेकार एवेष्ट इत्युक्त-त्वात् । सजातीयापेक्षं हि सिद्धान्तेपि ज्ञापकम् । अन्यथा अचिक्रीर्तदित्यत्राभ्यासे ऽकारश्रवणापत्तेः । तस्माद्वार्त्तिककृता वचनद्वयमपि कर्त्तव्यं स्यादिति स्थितम् । तथा जग्लावित्यादि सिद्धये विप्रतिषेधवार्त्तिके वृद्धिरपि पाठ्या तथा ओः पुय-ण्जीति तृतीयमपि कर्त्तव्यमेव । पिपविषते यियविषति जिजा-वयिषतीत्यत्र इत्वं यथा स्यात् । तथाहि । पु यु इत्यनयोः सनि इटि परत्वाद् गुणे कृते पूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्वं द्वित्वमितीत्वं वक्तव्यमेव। तथा जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टात्सौत्राज्जुधातोर्ण्यन्ता-त्सनि जिजावयिषतीत्यत्र चुटुतुशरादेरित्युत्वे प्राप्ते तद्बाधनाये-त्वं वक्तव्यम् । न च तत्र वकारमेव पठिष्यामि न तु जुशब्दमि-ति वाच्यम्। गुङ् घुङ् ध्वनौ। आभ्यां णिजन्ताभ्यां चङि सनि च अजूगवत् अजूघवत्, जगावयिषति जुघावयिषतीत्याद्यसिद्धिप्रस-ङ्गात्। किञ्च। दिद्वनीयिषति निनवनीयिषतीत्यत्र चुटुतुशरादे-रित्युत्वं स्यादिति तद्वारणाय वचनान्तरमास्थेयम्। अथवा सन्यत इति सूत्राद् गुणोयङ्लुकोरित्याद्यष्टसूत्र्या विच्छिन्नमपि सन्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्य सूत्रमतोक्तरीत्या येन नाव्यवधानन्यायेन

णिज्भिन्नैर्व्यवधाने उत्वं नेति समाधेयम् । एवमपि तनुशब्दादाचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णौ सत्यसति वा यदा सन् तत्र तितनविषति तितनावयिषतीत्यत्राप्युत्वं स्यात्, तद्वारणाय ओदौदादेशस्येति वार्तिकमन्यथैव व्याख्येयम् । तद्यथा । अभ्यासस्येत्यवयवषष्ठी । ओदौदित्यादिस्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । उभयमप्यतो विशेषणम् । तदयमर्थः । अभ्यासस्यावयवभूतस्तथा ओदौदादेशस्य यथायथमवयव आदेशो वा यो ऽत्तस्योद्भवति । चुक्षावयियतीत्यवयवः । पुस्फारयिषतीत्यादेशः । तथा चावग्रहणमपि सार्थकम् । अन्यथा आटिटदित्यादिसिद्धये चङ्परे णौ यदङ्गं तदवयवे लघौ सन्वदतिदेशादार्जिजदित्यादौ वतिप्रसङ्गविरहादत इति व्यर्थं स्यादिति दिक् । तथा च सूत्रमतापेक्षया वार्त्तिकमते महदेव गौरवमिति । स्यादेतत् । मास्तु प्रकृतसूत्रं मा च वार्त्तिकम् । ओः पुयणित्येतदेव ज्ञापयिष्यति अन्तरङ्गं नित्यं च बाधित्वा द्विर्वचनं स्यादिति । ततो द्वित्वे कृते यथाप्राप्तं यणादि करिष्यते । मैवम् । निनवनीयिषति दिद्वनीयिषतीत्याद्यसिद्धेः । किञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं विशेषापेक्षं वा । आद्ये, अचिकीर्त्तदिति न सिध्येत् । अन्त्ये, चक्रतुरित्यादि न सिध्येत् । तस्मात्सूत्रं कर्त्तव्यमेव । चुक्षावयिषतीत्यादिसिद्धये तु ओःपुयणिति ज्ञापकमाश्रयणीयम् । तच्च तुल्यजातीयापेक्षमिति स्थितम् । अत एव वामनोदाहृतमौजढदित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति वोपदेवोपष्टम्भेन प्रपञ्चितं प्राक् । वस्तुतस्तु वामनोक्तं सम्यगेव । यतः । बोपदेवो महाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः । कीर्त्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥ तथाहि । किं वामनोक्तौ वार्त्तिकदूषणपरभाष्यविरोधः । किं वा सजातीयविषयज्ञापकतावर्णनभाष्यविरोधः । नाद्यः । नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपप-

त्तिरिति दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति च दूषणयोर्भाष्येनुक्ततया भाष्यं दूषणान्तराणामप्युपलक्षणमिति स्थिते औजढदित्यभ्यास ऽकारादेशोपि विधेयः स्यादिति वार्त्तिके दूषणान्तरस्यापि देयत्वात्। तदेवं वार्त्तिकं रचनीयम्। ओदौदादेशस्य चुट्टुतुशरादेरभ्यासस्योत्सानि। ततोल्लोपवतो णिचोत्'। अल्लोपवतोङ्गस्याभ्यासस्य णिचोत्स्यात्। औजढत्, आञ्चकदिति। न द्वितीयः। यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलितोर्थः। अस्ति च ह्वतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरत्रावर्णः। ननु पुनः प्रवृत्तेन टिलोपेनापहाराद्नासौ प्रयोगे समवैतीति चेत्। किं ततः। नहि प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्ये दत्तम्। एवञ्च नुनावयिषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपि पश्चाद्भाविनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा ह्वतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेपि, अध्यजीगपदित्यत्र तु स्थानिवद्भावे सत्यजादितया णिच एव द्वित्वं स्यात्तथा च न द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां नापि पश्चादवर्णपरतेत्यचिकीर्त्तदित्यादाविव न स्थानिवद्भावः। एवं चोवर्णस्थानिकस्यैव स्थानिवद्भाव इति दुराग्रहो निर्मूल एव। अत एव लोपः पिबतेरिति सूत्रे ऽपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ पुकि चङि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात्पाय्शब्दस्य द्विरुक्तिरिति वृत्तिग्रन्थोपि सङ्गच्छते। एवं चाञ्चकदित्येव साधु, न त्वाञ्चिकदिति। अंकापयाति अञ्चीकपदित्यादि तु दुरापास्तम्। अल्लोपस्य दुर्वारत्वात्। अकारोच्चारणं त्वभ्यासे ऽकारश्रुत्यादिना चरितार्थम्। यदप्यग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चेत्याद्युक्तम्। तदपि न। चिन्तेरिदित्करणेन घुषिरविशब्दने इत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण च णिज्विकल्पस्य सुस्थतया अल्लोपाविक-

रूपस्य निर्मूलत्वात् । णिजभावपक्षे ह्यनेकाच इत्याम्प्रवृत्त्या धातोरन्तोदात्तप्रवृत्त्या चाकारः कृतार्थः । अङ्क्यादित्यादौ नलोपप्रतिबन्धोपि फलमिति दिक् । न चैवमप्यौजढदित्यभ्यासे इकारः श्रूयेत पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्युक्तेरिति वाच्यम् । उभौसाभ्यासस्येति तदनित्यताज्ञापनात् । यत्तु पदद्विर्वचनविषयं तदिति वोपदेवस्तन्न । सुविनिर्दुर्भ्य इति सूत्रे सुपिभूतो द्विरुच्यतइति वार्त्तिकेन तद्भाष्येण च सह विरोधात् । अत एवाभ्यासे इकारं दुर्गगुप्तादय आहुः । एवं च वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके औजढदिति पाठस्य प्रामादिकत्वकल्पनमेव प्रामादिकम् । जिशब्दपाठस्तु क्तिना निर्वाह्यः । यत्त्वदन्तेषूनधातौ मा भवानूनिनदित्यभ्यासे इकारश्रवणं तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तम् । अन्यथा कृतसंशब्दनइत्यत्र सुन्धातौ च स्वोक्तेन समं विरोधापत्तेः।तस्मादून नदित्येव धातुवृत्तौ साम्प्रदायिकः पाठः । नोनयतिध्वनयतीतिसूत्रे काशिकापदमञ्जर्योरप्येवमेवेत्यवधेयम् । एवञ्चेह भाष्यकाशिकयोरविरोध एवेति स्थिते सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्था अपि निर्बाधा एवेत्यवधेयम् । यत्तु स्तौतिण्योरिति सूत्रे सिषेचयिषतीत्यत्र सिचेर्हेतुमण्णौ गुणे सनि इटि गुणायादेशयोः कृतयोर्गुणस्य स्थानिवद्भावात्सिच्शब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तं तत्तूत्तरखण्डे ऽकाराभावाद्भाष्यविरुद्धं, स्थानिवद्भावं विनाप्यभिमतरूपसिद्धेर्निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम् । एतेनौजढदपीप्यदित्यादिसिद्धये साधान्यापेक्षतां वदन् अचिकीर्त्तदित्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणीकुर्वन् सीरदेवोप्यपास्तः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे अष्टमान्हिकं समाप्तम् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च प्रसङ्ग इति ।

प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा लोपोऽव्योर्वलीत्यादयः। अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्। नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिकोऽर्थो ग्रहीष्यते। पशुरपत्यं देवतेतिवत् । तत्किं संज्ञयेति चेत्। न। प्रसक्तस्येत्येवंरूपविशेषलाभाय सूत्रारम्भात्। अन्यथा दधिमधिवत्यादौ तुगागमप्रसङ्गात्। अस्ति हि तत्र क्विपोदर्शनम् । तच्च लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः । नन्वस्त्वेवं वार्तिकमते, भाष्यमते तु प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थम् । तत्कथं दध्यादौ तुक्प्रसङ्गः। स्थानिवत्सूत्रं तु न तुकं प्रति प्रवर्तयति । षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवर्त्तित्वात् । अत एव ग्रामणीरित्यादावण्कार्यं न भवति। तथा च भाष्यरीत्या संहितावसानयोर्लोकसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेदं सूत्रं मास्त्विति चेत्। न। घटङ्करोति ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यब्लोपइति पञ्चम्यापत्तेः । अग्निमीळइत्यादौ चादिलोप इति निघातप्रतिषेधापत्तेश्च । आरब्धे तु सूत्रे तत्र शास्त्रतो लोकतो वा ल्यपश्चादीनां चाप्रसक्तत्वान्नोक्तदोषः। ननु वार्त्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेपि ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः स्यात्। कर्मण्यणः प्रसङ्गसत्त्वादिति चेत्। न। वासरूपन्यायेन पक्षे ऽणः सम्भवेपि क्विप्पक्षे तेनाण्प्रसङ्गस्य बाधितत्वात्। वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्राप्रामाण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्रावृत्त्याद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते । लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् । संज्ञाप्रदेशा लुक् तद्धितलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदेलुबिति । विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः । विशेषविहिता अप्ये-

वाः संज्ञा लोपसंज्ञां न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्ययस्येति शक्यमकर्त्तुम् । न चैवं लुक्तद्धितलुकीति विधीयमानप्रदर्शनं गोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यादिति वाच्यम् । गोरुपसर्जनस्येति योगं विभज्य स्त्रियाः लुक्तद्धितलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात् । अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेपि गमेर्डोर्लुक् स्यात् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति लुगपि प्रकृतेर्न भविष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानात् । कृतेपि हि प्रत्ययग्रहणे कमेः सः कंसः परान् शृणोति परशुरिति उकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परिहार्यः । न चैवं यञञोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याच्च यञञ्लुकां विकल्पः । वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्तऔत्सर्गिकस्य श्रवणं मा भूदित्येवमर्थमिति वाच्यम् । यञञ्लुकामेककालमतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । ट्युट्युलौ तु दृष्टेत्यत्र तु घकालतनेष्वित्यनद्यतने लङिति च ज्ञापकाद्वाक्यभेदमाश्रित्य ट्युट्युलोस्तुट् विधीयते । तस्मादप्रत्ययनिवृत्तये तावत् प्रत्ययग्रहणं न कर्त्तव्यम् । स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपि न । तथाहि । अत्रिभृगुकुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादिभ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते । तेनात्र्यादिभ्यो यो विहितस्तस्य लुक् सिद्धः । जनपदेलुबित्यत्र तु ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययइत्यनुवृत्तेः । जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् । लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्ठक एव । सर्वत्रापि इह प्रत्यय इत्यस्य षष्ठी कल्पयिष्यते तस्मादित्युत्तरस्येति । स्यादेतत् । सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम् । तेन यञञोश्च सुपोधातुप्रातिपदिकयोरित्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्राल्लोन्त्यस्येति न भ-

वति। तथा लवणाल्लुगित्यादावादेः परस्येति न भवतीति। मैवम्। ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः। घोर्लोपो लेटि वेति हि लोपे कृते लुग्वाद्दुहेतिलुग्ग्रहणं ज्ञापयति, लुगादयः सर्वादेशा इति। अलोन्त्यस्य त्वदर्शनं प्रकृतेन लोपेनापि सिद्धम्। न च वैपरीत्यापत्तिः। असञ्जातविरोधित्वेन लोपे ऽलोन्त्यपरिभाषायाः प्रवृत्तेः। सामान्येन लुमद्विषयं ज्ञापकं न तु लुङ्मात्रविषयमिति सर्वं सिद्धम्। स्यादेतत्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र लुगणिञोरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते न वा। आद्ये स्थानिनौ द्वौ आदेशास्तु लुका सह त्रयः इति वैषम्याद्यथासंख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशाः पर्यायेण स्युः। ततश्चागस्तयोपि कुण्डिनाः स्युः। कुण्डिनाश्चागस्तयस्स्युः। लुक्च क्रियमाणो ज्ञापकात्सर्वादेश इति उभयत्रापि विभक्तिमात्रं श्रूयेत। अथ निवृत्तं, ततो ऽगस्तयः कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोषः। किं तु आगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्यत्र प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षितेप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावादनिवृत्तावृद्धत्वाच्छो न स्यात्। प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्ग्रहणानुवृत्त्या आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुग्भवति। अवशिष्टभागयोर्यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचौ। तेनागस्तयः। कुण्डिना इति सिद्धम्। प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशेपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दाद्वृद्धाच्छे कृते सूर्यतिष्येति यलोपे चागस्तीया इति सिद्ध्यति। कौण्डिन्ये तु नास्ति विशेषः। निवृत्तेपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यम्। तस्मादास्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्यं लुग्ग्रहणम्। ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्त-

ण्यमेवेति। मैवम्। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइति गोत्रग्रहणमनुवर्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति व्याख्यानेनापीष्टसिद्धेः। तस्मादत्र प्रत्ययग्रहणं मास्त्विति स्थितम्। स्यादेतत्। एवंसति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्तिकत्वं स्यात्। तद्भावितस्य संज्ञेति चेत्। अविशेषाल्लोपेपि तथा स्यात्। उच्यते। असञ्जातविरोधित्वाल्लोपसंज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति। लुगादिसंज्ञासु परमनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहः। तेन संज्ञासङ्करो नेत्युक्तम्। सति तु सङ्करे हन्तीति शब्लुकि श्लाविति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात्। न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोति नोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम्। संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसम्भवात्। अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः। न च यौतिरौतीत्यादिरवकाशः। संज्ञासङ्करे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वात्। लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां व्यापिकेत्युक्तम्। तेन पञ्चेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक्। भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पञ्चेत्यादि सिद्धम्। तथापि सुदृषद् ब्राह्मण इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्योत्तरपदाद्युदात्तत्वस्योपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमोवश्यं प्रवर्त्तनीयः। तथा च तत्र लुकः प्रत्ययसंज्ञाप्यादर्त्तव्येत्यवधेयम्॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रयं कार्यं स्यात्। अल्विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकमतम्। तथाहि। अतृणेडित्यत्र तिपो हल्ङ्यादिलोपे कृते तृणह इमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्सार्वधातुकनिमित्त इमागमोस्माद्वचनाद्भवति, स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति, अल्विधित्वात्। नन्वेवं

प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न । नह्येवंरूपं वचनमस्ति । किं तु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्तु, यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्तु, स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः । एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्पठ्यते । पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं निमित्ततयाऽऽश्रीयते सुप्त्वतिङ्त्वादि तदेव भवतीति लभ्यते । तेन गवे हितं गोहितमित्यत्रादेशो न भवति । तद्विधावच्त्वमात्राश्रयणात् । तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् । अथात्र नलुमतेति निषेधः । तर्हि सुयशा इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः स्यात्, सुद्रुडित्यादौ खरि चेति चर्त्वं स्यादिति दिक् । इमागमे तु हलादौ सार्वधातुकइति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयतइति वैषम्यम् । तस्माद्वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः । अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते । तेन धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपो व्योरिति वलोपस्य वलिनिमित्तत्वात्तत्रार्द्धधातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येव । तेन सुधे सुधेनौ । सुधेनः । सुकः सुकर्णौ सुकर्ण इत्यादि भवति । पठन्ति च । सुधे सुधेवारिवधात्सुराणां सुकारणे लाघवतश्च रामः । विशेषणे द्वे य इहादिकर्तुर्वेदेदधीती स हि कैयटीयइति । न च तोतोर्तीत्यादिव्यावृत्त्या आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यङ्लुकश्छान्दसत्वात् । भाषाविषयत्वपक्षे त्वार्द्धधातुकग्रहणमावर्त्य सामर्थ्यमुपपादनीयम् । नन्वेतत् क्ङिति चेत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण सह विरुद्धम् । पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न । अना-

स्थया तथोक्तत्वादित्याहुः । तदुपष्टम्भेनात्र त्रिजेवानभिमतं इत्येव किं न स्यादिति चिन्त्यम् । क्विपि तु ऊठ् । तेन धिनूः धिन्वौ धिन्वः कृणूः कृण्वौ कृण्व इति भवति । सुधी सुधिनौ सुधिनः सुकीः सुकृणौ सुकृण इत्यादि तु न भवत्येवेत्याहुः । यङ्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधातुकग्रहणस्य तोतोर्तीत्यत्र चारितार्थ्यादावृत्तौ च मानाभावाद् गुणनिषेधप्रवृत्त्या सुधी सुधिनावित्येवास्तु । कृणोतेस्तु दीर्घे सुकीः सुकीर्णौ सुकीर्ण इत्यादि भवत्वित्यपि चिन्त्यम् । नन्वेवं परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण स्याताम् । अनेनैवोभयविधाने पौर्वापर्याभावेन विप्रतिषेधेपरमित्यस्याप्रवृत्तेः । सत्यम् । शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाश्रयणाददोषः । यद्वा । सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमर्हति तदेवातिदिश्यतइति परिवीयेत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु तुगिति कार्यातिदेशेप्यदोषः । भाष्यकारास्त्वाहुः । तृणहइमर्थं तावन्नेदं सूत्रम् । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थत्वात् । न चाल्विधिरयम् । हलीत्यस्य निवर्त्तनात् । न चैवं तृणहानीत्यत्रापीम् स्यादिति वाच्यम् । नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचि नेत्यनुवर्त्तनात् । नाप्याशीरित्यत्र शासइदङ्हलोरितीत्वार्थमिदम् । आशासः क्वावुपसंख्यानेनैव सिद्धेः । तद्धि त्वयापि वाच्यम् । शासइदङ्हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमिति पक्षे नियमार्थं, माशासः क्वावेव यथा स्यात् । आशास्ते इत्यादौ मा भूदिति । यस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्यैवाङ्साहचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थम् । तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तन्निवृत्तिः फलम् । तेन शोभना दृषदोस्य प्रासादस्य सुदृ-

षत् । अत्र सोर्मनसी अलोमोषसीति सूत्रेण सुशब्दात्परस्य मन्नन्तस्यासन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वं न भवति । अत्र हि लुकपि जसि स्थानिवद्भावेनासन्तमुत्तरपदमस्त्येव । किन्त्वस् इति रूपं प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम् । आनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वक्ष्यमाणात्वात् । अतो नियमेनाद्युदात्तव्यावृत्तिः सिद्धा । तथा च नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तं पदं भवति । इदन्त्ववधेयम् । न केवलं स्वरार्थमेवेदं सूत्रम् । किन्तूक्तोदाहरणएव प्राप्नुवन्नत्वसन्तस्येत्युपधादीर्घोपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यः । वार्त्तिकमते तु उक्तस्वरस्य दीर्घव्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायान्तरमन्वेषणीयमिति । ननु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या । एवं समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, स्नुक्रमोरितीट्, उभयप्राप्तौकर्मणीतिकर्मणि षष्ठीत्यादयोपि तत्रतत्राभियुक्तग्रन्थाः कथं योज्या इति । अत्रोच्यते । योस्माकं नियमविधिः स मीमांसकरीत्या परिसंख्याविधिरिति तावत्स्पष्टं विवरणादौ । तत्र दोषत्रयं, स्वार्थहानिः, परार्थपरिकल्पना, प्राप्तबाधश्चेति । तच्च यद्यगत्या सह्यतइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध एवार्थः । प्रत्ययलक्षणशब्देन तद्भिन्नं लक्ष्यते । भवतीत्यनेन तु न भवतीति । तथा च स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्यम्, नानेनान्तरतमा निर्वर्त्यन्ते अपि तु अनन्तरतमा निवर्त्यन्ते इति । अत एव वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति । उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेध इति । अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठीत्यादिक्रमेण व्याख्येयं न तु विहितेति । यदि तु दोषत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्याय, अतएव ज्ञापकात् स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतराविषयकता क-

क्ष्यते सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्वयापि कल्प्यमेव । अन्यथा विकल्पापत्तेः । भाट्टमतेनतौ पशौ करोतीत्यत्र यथा । पदे जुहोतीत्यादिभिराहवनीयविधेरिव विशेषविधिना सामान्यविधेः संकोचसम्भवाच्च । न चैवं सामान्यस्य विशेषउपसंहारापत्तिः । सामान्यशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः । वेदे तु न कश्चित्प्रणेता येनैवं पर्यनुयुज्यतेति चतुर्द्धाकरणस्याग्नेये उपसंहारो मीमांसायामभ्युपेतः । कल्पसूत्रकारास्तु तत्रापि व्युत्था एव । तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितम्, अविशेषादुभौ वेति । एवं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषलक्षणाया उभयवाच्यत्वात्त्यैवोपपत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदोदाहृतग्रन्थाः सम्यगेव । नैयायिकमते तु तात्पर्यसंकोचस्थले लक्षणा नास्त्येवेति निर्विवादम् । विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यतायामेव तदभ्युपगमात् । सामान्यप्रकारकस्य विशेषविशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधीभिराकलनीयम् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ लुमता शब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमङ्गस्य कार्यं न स्यात् । वार्तिकमते पूर्वसूत्रप्राप्तस्यायं निषेधः । भाष्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य । नियमविधीनान्तात्पर्यसङ्कोचकत्वमात्रं न तु निषेधकतेति प्रागुक्तरीत्या तु भाष्यमतेपि पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायं निषेध इत्यवधेयम् । एवमग्रेपि । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः । इह यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते । हार्यते । णेरनिटीति णिलोपे कृते णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव । अमार्ट् । हल्ङ्यादिलोपे नित्यत्वात्कृतेपि वृद्धिः । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । अत्राङ्गस्येति स्वर्यते । वेनाङ्गाधिकारो गृह्यते । स्वरितेनाधिकारे इति वचनादिति वा-

तिककाराः। भाष्ये तु इदं दूषितम्। तथाहि। एवं सति उत्क्रामेत्यत्रातोहेरिति हेर्लुकि कृते क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात् । तथा जिगमिषेत्यत्र गमेरिट्परस्मैपदेष्वितीण्न स्यात् । तथा विवृत्सेत्यत्र नवृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्निषेधो न स्यात् । तस्मान्नलुमतेत्यत्र नाङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किन्तु लुमतालुप्ते प्रत्यये यदङ्गन्तस्याङ्गमनाङ्गञ्च सर्वं प्रतिषिध्यतइति। न चैवमुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। उत्क्रामेत्यत्र लुप्तं परस्मैपदम्। तदपेक्षया यदङ्गं शबन्तं न तस्य दीर्घो विधीयते, किन्तु क्रमेः। स तु शपं प्रत्यङ्गं न तु लुप्तं प्रतीति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन दीर्घप्रवृत्तेः। एवं जिगमिष विवृत्सेत्यत्रापि इटो विधिप्रतिषेधौ भवत एव । तौ हि लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदङ्गं सन्नन्तं तस्य न क्रियते किन्तु सकारादेः प्रत्ययस्य । सचांगं नेति स्पष्टमेव । स्यादेतत् । पक्षद्वयेपि ञ्नित्यादिर्नित्यं, कितः, पथिमथोः सर्वनामस्थानइति त्रिसूत्र्या विधीयमानाः स्वरा लुकि कृतेपि प्राप्नुवन्ति । तथाहि । गर्गाः बिदाः । यञञोर्लुक् । उष्ट्रग्रीवाः । इवेप्रतिकृताविति कनो देवपथादिभ्यश्चेति लुप् । ततो ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तता प्राप्नोति । तथा अत्रेरपत्यानि अत्रयः । इतश्चानिञ इति ढको ऽत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक्। ततः कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तता प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्तद्धितान्तस्य विधीयते । न च सिद्धान्तेपि फिट्स्वरेणान्तोदात्ततया भाव्यमेवेति वाच्यम् । राशदिभ्यां त्रिप्, अदेस्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण ह्यदेश्चकारानुकृष्टे त्रिप्प्रत्यये तस्य पित्त्वेनानुदात्तत्वादाद्युदात्तो त्रिशब्दः । तथा च प्रयुज्यते । अत्रेरिव शृणुतं पूर्व्यस्तुतिम्, यथा शृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वत इति तथा ढको लुक्यप्याद्युदात्त एव प्रयुज्यते । अत्रीणां सोममद्रिव इति ।

अत्रीणां शृणुतं हवमिति च । त्रिन्प्रत्ययान्तस्त्वन्तोदात्तो नकारान्तश्चेत्यन्यदेतत्। सोपि प्रयुज्यते । दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिण इति । तथा, पन्थाः प्रियो यस्य पथिप्रियः मथिप्रियः । सुपोधात्विति सोर्लुकि पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्याद्युदात्तता प्राप्नोति । न ह्येषा त्रिसूत्री अङ्गाधिकारस्था येन नलुमतेति निषेधः प्रवर्त्तेत । नाप्येतद्वस्तुतोङ्गस्य कार्यम् । सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञावदुक्तस्वराणां प्रत्ययान्तकार्यत्वात् । नन्वस्तु क्नित इति तथा इतरत्तु द्वयं ञ्निति सर्वनामस्थान इति सप्तमीनिर्देशाद्वस्तुतोङ्गस्य कार्यम्भवत्येवेति चेन्न । ञ्निदन्तस्यादेरित्यादिक्रमेण प्रत्ययान्तस्यैव तद्विधानात् । सौवर्य्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति सिद्धान्तात् । एतच्च भीह्रीभृहुमदजन धनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पितीति पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतइति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । अत एवोपोत्तमं रितीत्याद्युदात्वमाहवनीयइत्यादौ रिदन्तस्योपोत्तमे नीशब्दस्येकारे प्रवर्त्तते चङ्यन्यतरस्यामिति च चङन्तस्य । न चैवं चतुरश्शसीत्युदात्तत्वं शसन्तस्य स्यात्तथा च षट्त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्त इत्यादौ चतुर इति पदं मध्योदात्तमिष्यमाणं न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । तत्र शस्ग्रहणसामर्थ्यात्तदन्तसप्तमीत्वबाधात् । इतरथा ह्यूडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युचतुर्भ्य इत्येव ब्रूयात् । तत्र ह्यसर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्तेः शस एव भविष्यति । षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति हलादेः सिद्धान्तेप्युदात्तविधानात् । न चैवं स्वरविधिषु षष्ठ्येव निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । रितश्चङ इत्याद्यपेक्षया रिति चङीत्युक्तावर्द्धमात्रालाघवसम्भवेन सप्तमीप्रयोगादिति । अत्रोच्यते । अङ्गाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते । लुमतिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् । सर्वामन्त्रितसिज्लुक् स्वर-

वर्जम्।प्रयोजनं ञिनिकिल्लुक्स्वराः।पथिमथोःसर्वनामस्थाने लुक्ती-ति। अस्यार्थः। लुमति लुमत्संज्ञया प्रतिपादिते दर्शने यः प्रतिषेधः तस्मिन्नेकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्योपसंख्यानम् । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः । पदद्वयाश्रयस्तु स्यादेव । यथा दधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङति-ङ इति निघातः। अत्र हि दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपे-क्ष्यते। तथा इह तिष्ठत्यादौ तिङन्तत्वलाभायापि । नन्वेवंसर्वस्तो-मोतिरात्र इत्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात। तथा सर्पिरा-गच्छ सप्तागच्छतेत्यत्रामन्त्रितस्य चेति षाष्ठमाद्युदात्तत्वं न स्यात्। तथा मा हि दातां मा हि धातामित्यत्रादिः सिचोन्यतरस्यामित्या-द्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह।सर्वेत्यादि।इदं स्वरत्रयं विहाय स्वरा-न्तरे प्रतिषेध इत्यर्थः । न च सर्वस्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्यापूर्व-पदमिति पदद्वयस्वरोयमिति वाच्यम् । सर्वस्यसुपीति यदाद्यु-दात्तत्वं तस्यैव ह्यनेन प्रकृतिभावमात्रं कर्तव्यम् । तथा च तत्प्रा-प्तिरवश्योपपादयितव्येति भावात् । न च सर्पिश्शब्दस्यामन्त्रि-तस्वरं विनाप्याद्युदात्तता लब्धुं शक्या । अर्चिशुचिहुसृपिछादि-छर्दिभ्य इत्यौणादिके इसि प्रत्यये कृतेन्तोदात्तत्वात् । अव्यु-त्पत्तिपक्षेपि फिट्स्वरेण तथात्वात्। न च नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः। अनिसन्तस्येति पर्युदासात् । कैयटेन तु सर्पिःशब्दस्य घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिन्त्यम् । ननु सप्तशब्दः सप्यशूभ्यांतु-ट्चेति कनिनन्तो व्युत्पादितः । तथा च नित्वादाद्युदात्तः । अ-व्युत्पत्तिपक्षेपि तथैव । नूःसंख्याया इति वचनादिति चेत् । न । उभयथापि घृतादित्वेनान्तोदात्तत्वात् । तथा च प्रयुज्यते । सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति । इह सिज्लुग्ग्रहणं मास्तु । गा-तिस्थेत्यत्र सिज्ग्रहणसामर्थ्याल्लुकि स्वरः सिद्धः। अन्यथा हि

लाघवार्थं च्लेरेव लुकं विदध्यात्। एवं ह्यभूदपादित्यादिसिद्धये ऽस्तिसिचोपृक्तइत्यत्र सकारान्तरप्रश्लेषक्लेशोपि नाश्रयणीय इति। न चैवं च्लेर्लुकि आत इति सूत्रं विध्यर्थमेव स्यान्न तु नियमार्थं तथा च तत्र लङ्निवृत्तये च्लिलुकीति वक्तव्यं स्यादिति विपरीतगौरवापत्तिरिति वाच्यम्। ङित इत्यनुवृत्त्यैव लटो व्युदस्तत्वात्। तस्मात्सर्वामन्त्रितस्वरवर्जमित्येवावश्यकम्। वार्त्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह। प्रयोजनमिति। ञिनिशब्दयोरिकार उच्चारणार्थः सुट्तिथोरिति वत्। एते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमित्यर्थः। प्रयोजनान्तरमाह। पथिमथोरिति। तदेवं वचनबलेन त्रिसूत्र्या ऽतिव्याप्तिरुद्धर्त्तव्येतीह सूत्रे स्थितम्। वस्तुतस्तु नैतदर्थं वचनं क्रियते ज्ञापकबलेनैव बिदा गर्गा इत्यादेः सिद्धत्वात्। तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वार्त्तिकम्। उपमानस्याद्युदात्तत्ववचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्येति। अस्मिंश्च पक्षे पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनमेव कर्त्तव्यम्। न ह्ययमनुबन्धलक्षणः स्वरः, येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत। न च स्वरमात्रविषयकं ज्ञापकमिति वाच्यम्। आमन्त्रितस्वरसिज्लुक्स्वरयोरसिद्धिप्रसङ्गात्। न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यम्। सर्वस्तोम इत्यत्राद्युदात्तासिद्धिप्रसङ्गात्। यद्वा। अस्तु सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव ज्ञापकम्। सर्वस्य सुपीति सप्तमीमपनीय सुप इति षष्ठी पाठ्या। तथा च पथिस्वरार्थं वचनं नारम्भणीयम्। ञ्नित्कित्स्वरार्थं तूभयथापि नारम्भणीयमिति सर्वं सुस्थम्। पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्तम्। तदेवं निर्गलितोर्थः। त्रिसूत्र्यां शङ्कितस्यातिव्याप्तिदोषस्य

वचनेनोद्धारमापातत उक्त्वा ज्ञापकेनैवेष्टसिद्धिरिति निष्कर्षोऽग्रे कृत इति । एतच्च समाधानमङ्गाधिकारो निर्दिश्यतइति पक्ष इव वस्तुतोऽङ्गस्य यत्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षेऽपि तुल्यम् । अत एव संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्त-ज्ञापनवार्तिकं योजितम् । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटयोस्तु निष्कृष्टप-क्षे उक्तदोषप्रसङ्ग एव नास्तीति लभ्यते । तत्रेत्थमाशयमभि-युक्ता वर्णयन्ति । ज्ञापकं द्विविधम् । सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं च । तत्र यदा भीह्रीत्यत्र पूर्वग्रहणेन यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदन्त-ग्रहणपक्षे च फलभेदः तत्रैव सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इ-ति ज्ञाप्यते । यथा भीह्रीत्यत्रैव पूर्वग्रहणाभावे तदन्तस्य कार्यि-त्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामुदात्त इत्यलोन्त्यपरिभाषया प्रत्यया-न्त एवोदात्तः स्यात् । सप्तम्यर्थाश्रयणे तु पितमपहाय भ्या-दीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टः फलभेदः । तथोपोत्तमं रि-ति, चङ्यन्यतरस्यामित्यत्रापि । ञ्नित्यादिर्नित्यं पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्यादौ तु नास्ति फलभेदः । तदन्तस्य हि का-र्यित्वे प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वं ञ्निदादिपूर्वस्यापि कार्यित्वे तथै-वेति । तथा च तत्र सौवर्य इत्यस्याप्रवृत्त्या तदन्ताकार्यित्वा-दुक्तदोषस्याप्रसङ्ग एवेति । संज्ञायामुपमानमित्यत्र भाष्यकैयटा-दिग्रन्थास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्या इति । अत्रय इत्यत्र तु स्वरो न भवति । लुकि कृते कार्यिणोऽभा-वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भ-वति, न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न च प्रत्ययग्रहणप-रिभाषया तदन्तग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रेणैव तल्लाभस्य वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् । नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रेण स्यादेवोदात्ततेति चेन्न ।

लोपस्याभावरूपतया तदीयान्तस्य तनुदात्ततायाश्च बाधात्। अत एव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचो नेट्। न ह्यभावस्य भावोवयवः सम्भवति। भाष्यमते ऽनभिव्यक्ताविति निषेधाच्च। किन्तिजादीनां तु नेड्वशीतीण्निषेधो ऽप्यस्ति। न चैवं नखनिर्भिन्ने ऐत्प्रसङ्गः। तस्यापि लुकापहारादिति दिक्। वस्तुतो यदङ्गमिति व्याख्यानाद्राजपुरुष इत्याद्यपि निर्बाधम्। भसंज्ञाया निषेधेनाल्लोपाभावात्। सुबन्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञया नलोपाच्च। तथा अहर्ददातीत्यत्र रेफोपि सिद्धः। असुपीति निषेधो हि वस्तुतोङ्गस्य कार्यमिति नेह प्रवर्त्तते। अङ्गाधिकारनिर्देशे तु प्रवर्त्ततासौ। अत एवान्हो रविधाविति वचनमारभ्यते। न चासुपीति वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधो नेति वाच्यम्। दीर्घाहो निदाघ इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेपि रेफापत्तेः। एतेनासुपीति पर्युदासमाश्रित्याहर्ददातीत्यत्र दाधातोः सुब्भिन्नस्य सत्वाद्रेफ इत्यपि कल्पनमपास्तम्। दीर्घाहो निदाघ इत्यत्रातिप्रसङ्गात्। यद्यपि रुत्वरत्वयोरसिद्धतया पूर्वं नलोपे कृते ऽकारस्यैव रुत्वरत्वे प्राप्नुतस्तथापि रुत्वरत्वयोर्विषये नलोपो नेष्यते। रुत्वरत्वोभयारम्भसामर्थ्यात्। नह्यकारस्य रौ रे वा विशेषोस्ति। न च सम्बुद्धौ नलोपनिषेधाद्धे अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र चरितार्थता। एवमपि रूपरात्रीतिरुत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नन्वेतदपि सम्बोधने चरितार्थमिति चेत्सत्यम्। अहन्नित्यावर्त्यैकेन नलोपाभावनिपातनात्सिद्धमिति दिक्। स्यादेतत्। परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परमदण्डिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्योत्तरखण्डस्य पदसंज्ञा स्यात्। ततश्च चोःकुः, दादेर्धातोर्घः, हो ढः, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य, दिव उत्, इकोस-

वर्णेष्वाकरयस्यष्टस्वश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन् । न च भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः । भिन्नावधिकत्वात् । भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता पदसंज्ञा तूत्तरखण्डस्य । अत्र भाष्यम् । भसंज्ञासूत्रे सुप्तिङन्तमिति सूत्रात्सुबन्तमित्यनुवर्त्तनीयम् । तदयं सूत्रार्थः । यजादौ असर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवति । तदवयवभूतं सुबन्तं यद्यस्ति तर्हि तदपि भसंज्ञं स्यात् यजादावनन्तर इति । इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानशिष्टा । अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा कर्त्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिवत् । तेन राज्ञ इत्यादौ सुबन्तावयवाभावेऽपि भवति, सुबन्तावयवसत्वे तु तस्य समुदायस्य चेत्युभयोरपि भवतीति विवेकः। नन्वेवमपि परमवाचौ परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात्पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न । तत्र भत्वाभावे ऽसर्वनामस्थानइति पदसंज्ञानिषेधात् । स्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनुवर्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायो नाश्रीयते । तदयमर्थः । सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात् । तदवयवभूतं सुबन्तं च पदं न स्यादिति । तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य तु सुबन्तमिति प्राप्ता पदसंज्ञानेन निषिद्धेति परमवाचावित्यादि सिद्धम् । नन्वेवं सुवाक् सुराजेत्यादौ कुत्वादि न स्यात् । सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोर्द्वयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न । असर्वनामस्थानइत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचीत्यपकृष्य यजादौ सर्वनामस्थाने उभयविधपदसंज्ञानिषेधात् । सौ तु द्विविधापि पदसंज्ञा भवत्येव । नन्वेवं श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसंज्ञा स्यादिति चेत् । इष्टापत्तेः । नन्वेवमेचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूतेपूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुताविति सूत्रे भद्रङ्करोषि गौरित्यत्रातिप्रस-

ष्टं वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणं विरुध्येत । क्रियमाणेपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेन्न । तत्रान्तग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्य टेरित्यतो वाक्यग्रहणमनुवर्त्य वाक्यान्तस्येति व्याख्यानसम्भवात् । तदेवं समासे चरमभागस्य पदसंज्ञा यजादौ क्वापि नास्तीति स्थितम् । क्व ५ चिन्निषेधात्क्व चित्तु भत्वेन बाधादिति विशेषः । नन्वेवं दूरान्मुक्तमित्यादावलुङ् न स्यात् । होता पोताराविल्यत्रानङ् न स्यात् । उत्तरपदे तद्विधानादिति चेन्न । उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरावयवे रूढतया पदसंज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेः । सर्वान्तएव चेयं रूढिः । तेन होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपदत्वाभावात्ततः पूर्वस्यानङ् नेति दिक् । नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । पदादादिः पदादिस्तस्य षत्वं नेति व्याख्यानात् । न चैवं रामेषु हरिष्वित्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वादाविति या पदसंज्ञा तामुपजीव्य पदादेर्नेति निषधाप्रवृत्तेः । एतच्च सात्प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । उक्तं च पदादादेर्नेत्येव व्याख्यानं न तु पदस्यादेरिति । तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे दधिसिगित्यादौ षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः । नन्वेवमपि बहुसेचौ बहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव । बहुचो ऽपदत्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरिति चेत् । सत्यम् । वचनमेवेह कर्त्तव्यम् । बहुच्पूर्वस्य नेति । अत्रायं सूत्रन्यासः । सातेः सः, षत्वं न स्यात् । ततः बहुच्पदाभ्याम् । आभ्यामुत्तरस्य सस्य षत्वं न स्यात् । आदिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येत्येव सिद्धेः । तदिदं बहुज्ग्रहणमादिग्रहणेन निर्मातव्यमिति । वार्त्तिके तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनेनैव परमवाचेत्यादि साधि-

तम् । उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्त्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । अतो न कुत्वादि । पदादिविधौ तु प्रत्ययलक्षणं स्यादेव । तेन षत्वनिषेधाद्दधिसेचत्यादिसिद्धिः । अस्मिंश्च पक्षे प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोत्र नाभ्युपगन्तव्यः । घनक्रीतेत्यादिसिद्धये तस्यानित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । कैयटस्त्वाह दध्नः सेचाविति विग्रहे षष्ठीति समासः न त्वयमुपपदसमासः । सोपपदात्तु विज् नास्ति । अनभिधानात् । अतो दधिषजावित्यादि न भवत्येव । अस्मिन्नपि पक्षे बहुच्पूर्वस्य चेति वचनं कर्त्तव्यमेव । कृते हि बहुचि विशिष्टस्यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुबन्तरमुत्पद्यत इत्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते । तत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्राप्तं पदत्वं तत्कुत्वादौ कर्त्तव्ये मा भूत्, षत्वनिषेधएव यथा स्यादिति । अत्रायं निष्कर्षः । पूर्वसूत्रे एव स्थित्वोत्तरपदत्वे च पदादिविधौ बहुच्पूर्वस्य-चेति पाठ्यम् । पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं भवति न तु पदान्तविधाविति नियमार्थं चेदं वचनद्वयमिति व्याख्येयम् । एवं च नञ् न कर्त्तव्य इति लाघवम् । अस्मिन्पक्षे सौ पदत्वं नास्ति । प्रागुक्तकुसृष्टेरभावात् । तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रे भाष्यकारैरुक्तम् । अथ सावपि पदं भवति । एवमप्युभयतस्पाशा रज्जुरिति । नन्वङ्गाधिकारग्रहणपक्षे वस्तुतोङ्गस्येति पक्षे चाभूवन्नित्यत्र जुस् प्राप्नोतीति चेत् । सत्यम् । आत इति नियमान्न भवति । ननु देवदत्तं याजयाञ्चकारेत्यत्र लुङ् बाधित्वा परत्वात्तिबादिषु कृतेष्वाम इति तेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य निघातः स्यात्ततः परस्य च न स्यादिति चेन्न । लावस्थायामेव येन नाप्राप्तिन्यायेन तिबादीन्बाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः । तदुक्तम् । आमिसिलोपा-

तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात इति । ननु देवदत्तो युष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधीयमाना युष्मदस्मदोरादेशाः प्राप्नुवन्तीति चेत् । सत्यम् । स्थग्रहणान्न भवन्ति । न च विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य मा भूत्किन्तु विभक्तिविशिष्टस्येत्येतदर्थं स्थग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति निर्देशेनापि गतार्थत्वात्सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्तेश्च । तस्माद्विभक्तिलोपे कृते मा भूदित्येतदर्थमेव स्थग्रहणम् । अवस्थानं हि श्रूयमाणास्वेव संभवति । यद्वा । तिष्ठतिरहानौ वर्तते । यथा समयं तिष्ठ सुग्रीवेति । समयं माहासीरित्यर्थः । तथा चापरित्यक्तविभक्तिकयोरित्युक्त्या श्रूयमाणविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । इदन्त्ववशिष्यते । वस्तुतोऽङ्गस्येति सिद्धान्ते चिणो लुगिति तल्लोपे कृते हनिणिङादेशा न स्युः । अवधि भवतादस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवतानुवाक इति । लुङि परतो ह्येते विधीयन्ते इति चेत् । मैवम् । लुङि यदार्द्धधातुकं तत्र हनि णिङादेशविधानात् । तस्माद्वस्तुतोऽङ्गस्येति पक्षो निर्दुष्ट इति स्थितम् ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । जातौ एकवचनम् । अचां मध्ये योन्त्यस्तदादिशब्दरूपं टिसंज्ञं स्यात् । टिप्रदेशाष्टित आत्मनेपदानां टेरित्यादयः । पचते । पचेते इत्यादि । अन्ते भवोन्त्यः । दिगादित्वाद्यत् । अन्त्ये आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्यादलःपूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । उपधागुणः । चेतति । च्योतति । वर्द्धतइत्यादि । ननु पूर्वस्याविशेषितत्वाच्छासिधातौ शा इति समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेत् । अस्तु । नचैवं शासइदङ्हलोरितीत्वंशा इति समुदायस्य स्यादि-

ति वाच्यम्। अलोन्त्यपरिभाषयेष्टसिद्धेः। स्यादेतत्। नानर्थकेलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति निषेधः प्राप्नोति। इह च बिभर्तीत्यत्र भृञामित् अन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थमनभ्यासविकारेष्वित्युक्तम्। विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः। अत एव देहीत्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति। अत्रोच्यते। न तावदेषा परिभाषा सूत्रकृतः सम्मता। तस्यलोप इति सूत्रे ञिटुडूनां सर्वलोपार्थं तस्य ग्रहणात्। नापि भाष्यकारस्य सम्मता। एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्भाष्ये उक्तत्वात्। तथाहि। अव्यक्तानुकरणस्येति तावदन्तादेशो न भवति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेति ज्ञापकात्। इतरथा ह्याम्रेडितस्य वेत्येव ब्रूयात्। ध्वसोरेद्धावित्यत्रापि लोपोपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः। तथा चेत्थं सूत्रन्यासः। घोरभ्यासस्य लोपः। लोपशब्दान्तरस्यानुवृत्त्या सर्वलोपः स्यात्। अस्तेश्चैत्। अस्तेर्घोश्चैत्त्वम् भवति हाविति। अथवा लोपश् इतिच्छेदः। संज्ञायां कृतो ऽनुबन्धः संज्ञिनि फलति यथा कुमुटि। भाष्ये तु द्विशकारकोनिर्देश इत्युक्तम्। तत्र लोप इति भिन्नं पदम्। श् इत्यस्य चोपदेशएवेत्संज्ञा तत्फलं तु प्रयोगे। सर्वत्रानुबन्धानां काकादिवदनवयवीभूयैव व्यावर्त्तकत्वादिति भावः। अस्मिन्नपि पक्षे झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्सोर्लोपे एकशकारक एव पाठः सुवचः। स्पष्टार्थमनउपधालोपिन इत्यादावकारस्येवेहापि सकारस्य लोपो मास्त्विति तु भाष्याशयः। आभ्यामित्यादौ हलि लोप इति सूत्रेणाक्कारस्येदम इदो विधीयमानो लोपोपि तर्ह्यन्त्यस्य स्यादिति चेन्न। अनाप्यक इति सूत्रादनित्यनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य अन एव लोपविधानात्। तथा च त-

अलोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतोगुणइति पररूपे च कृते आङ्नामिषामित्यादि सिद्धम् । अत्रलोपोऽभ्यासस्येति सूत्रेपि अत्राभ्यासत्वाश्रये न तु तदेकदेशइति व्याख्यानादत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोपः । यद्यपि सनीत्यपेक्षितं ददौ दधावित्यादिवारणाय, साह्वाविति च जिघ्रपयिषतीत्येतद्वारणाय, प्रकृतयोपि पिपक्षतीत्यादिवारणाय, विपर्ययोऽप्यपेक्षितः मुचोऽकर्मकस्यगुणोवेति मुमुक्षतिगामित्यादिवारणाय तथापीदं सर्वमनुवृत्त्यैव सुवचमिति सर्वलोपार्थमेवात्रग्रहणं बोध्यम् । नन्वेवमपि विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकेन विधीयमान ओकारोन्त्यस्य स्यादिति चेन्न । वस्येति सिद्धे अवस्येति गुरुकरणसामर्थ्यात्सर्वादेशसिद्धेः । तस्मान्नानर्थक इति परिभाषा निष्फला सूत्रभाष्यासम्मता चेति स्थितम् । एवञ्च शासेः शाशब्दस्योपधात्वेपि शिष्ट इत्यादि सिध्यति । संयोगोपधग्रहणं कृत्यर्थमित्यादिव्यवहाराश्चास्मिन्पक्षे संगच्छन्तइति दिक् । यद्वा । अवध्यवधिमद्भावः सजातीयानामेवेत्युत्सर्गः । लोके ह्यमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवाऽन्त्यादव्यवहितपूर्व आनीयते न तु समुदायः । एवं चेहाप्यलो ऽव्यवहितपूर्वोऽलेव संज्ञी न तु समुदायः, न वा व्यवहितोऽल् । संयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः । अवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । एवं स्थिते ऽल इति जसन्तमपि सुवचम् । जात्याख्यायामिति बहुवचनम् । पूर्व इत्यपि जसन्तम् । अन्त्योप्यलेव साजात्याल्लभ्यते । यद्वा । अल इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् । अलां मध्ये ऽन्त्यात्पूर्व इत्यर्थः । तथा चेहाल इति जस्ङसिङस् वेति पक्षत्रयमपि स्थितम् ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात्तच्च निर्दिष्टे ऽव्यवहितोच्चारिते सतीत्यर्थः ॥ निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशिरुच्चारणक्रियः । निरन्तरं दिष्टो निर्दिष्टः । नियमार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि । इकोयणचीत्यत्राचीति यस्यचभावेनभावलक्षणमिति सप्तमी । अश्रूयमाणक्रियत्वाच्चान्तरङ्गस्यास्त्यर्थस्य लाभः । तेनाचि साति यण् भवतीत्यर्थः । यद्वा गङ्गायां घोष इतिवदौपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमी तत्र सत्त्वं परस्येव पूर्वस्यापि सम्भवति । एवमुपश्लेषोपि । तत्र युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसंभवाद्दध्युदकं मधिवदमित्यादाविकारोकारयोः पर्यायेण यण् प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते । तथा अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्यापि यण् प्राप्तः, अनन्तरस्यैवेति नियम्यते । ननु गवित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकतामितिशब्दः करोति तथेहापि एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्त्तेत । अस्ति हि तत्र व्यवच्छेद्यम् । हे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि हे आस्माकीन युष्मभ्यं ददामीत्यादौ खञण्भ्यां परस्याप्यादेशप्रसङ्गसत्त्वात् । सत्यम् । इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत् । लोके ऽर्थपरताया औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति । शास्त्रे तु विपरीतम् । किञ्च यदि तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रवर्त्तेत तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात् । तस्मान्नेदं तस्मिन्नित्यनुकरणम् । किन्त्वचि हलीत्यादिसकलविशेषसंग्रहार्थं स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नोयं निर्देशः । तस्यापत्यं तत्रभव इत्यादिवत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पञ्चमीनिर्देशेषूत्तरस्यैव कार्यं स्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारिते । तिङ्ङतिङः । अग्निमीळे । इह न भवति । ईळे ऽग्निम् । इह कारकविभक्ते-

ऽसम्भवाद्दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र दिक्शब्दो ऽध्याह्रिय-
माण उत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दोऽप्यविशेषादध्याह्रियेत । व्यवहितोऽपि
च गृह्येत । तथा चोत्संस्थाता इत्यत्राप्युदः स्थास्तम्भोरित्यस्य
प्रसङ्गः । तदेवं पूर्वसूत्रमेतत्सूत्रं चेति द्वयमपि नियमार्थमिति
स्थितम् । तथा च वार्त्तिकम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयो-
र्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति । इहा-
पि तस्मादिति स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः प्राग्वत् । न त्व-
नुकरणम् । तथाहि सति यद्यपि तस्मान्नुड्द्विहल इत्यत्रात
आदेरिति दीर्घात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात्प्रयोजनाभावान्नैतत्परि-
भाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छसोनः पुंसि तस्मान्नुडचीति यो-
गद्वये स्यात् । उच्चरत आनुपलभते गौरनश्व इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य
तत्र सम्भवादिति दिक् । स्यादेतत् । एतत्सूत्रं नियमार्थमस्तु ।
पूर्वसूत्रमप्यौपश्लेषिकसप्तमीपक्षे नियामकमस्तु । सत्सप्तमीपक्षे
तु नियामकत्वमयुक्तम् । षाष्ठभाष्यकैयटविरोधात् । तथाहि ।
श्नान्नलोप इत्यत्र भाष्यम् । नैषा परसप्तमी । का तर्हि सत्स-
प्तमी क्ङिति सतीति । तथा तत्रैव कैयटः । कथं पुनः सम्भव-
न्त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितुं युक्ता । यथेष्टं वाक्या-
ध्याहाराददोषः । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्या-
नाश्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् ।
यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ
परस्येत्यनियमे नियमाय परिभाषोपस्थानमिति । अत्रोच्यते ।
षाष्ठग्रन्थस्य प्रकृतमात्रपरत्वादविरोधः । तथाहि । श्नान्नलोप
इति सूत्रे शकारवतो ग्रहणं मास्तु नादित्येवास्त्विति प्रश्ने नन्द-
नादावतिप्रसङ्ग इत्युत्तरितम् । अनिदितामित्यस्यानुकर्षणे तु
हिनस्तीत्यत्र न स्यात् । ततः क्ङितीत्यनुवर्त्य श्नमेव क्ङित-

माश्रित्य हिनस्तीत्यत्र लोपोस्त्विति शङ्क्यते। यदि यास्याम-वस्थायान्तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठेत तदा नन्दमानादौ चान-घो ङित्त्वाल्लोपः प्रवर्त्तेत। श्नमः शित्करणं चानर्थकं स्यात्। तद्धि शित्वात्सार्वधातुकतया ङित्वमिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र नल्लोपे क्रियमाणे सार्थकं न त्वन्यथा। नन्वार्द्धधातुकसंज्ञानि-वृत्त्या शित्त्वं सार्थकम्। तस्यां हि सत्यामनक्ति भनक्तीत्यत्रातो लोपः स्यात्। रुणद्धि भिनत्तीत्यत्र गुणः स्यात्। तृणेढीतीडा-गमः स्यात्। नेड्वशीति तु न प्रवर्त्तते अकृत्त्वादिति चेन्न। श्नमः पूर्वभागस्यानङ्गतयोक्तविधीनामप्राप्तेः। कथमनङ्गतेति चे-त्। इत्थम्। प्रत्ययविधौ यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं धातोः प्रातिपदि-कादित्यादि तदादि तस्मिन्प्रत्यये परतोऽङ्गमिति हि सूत्रार्थः। इह तु यत्पञ्चमीनिर्दिष्टं रुधादिभ्य इति नास्मात्प्रत्ययः परः। यस्माच्च परः पूर्वभागान्नासौ तस्मिन्विधीयमाने पञ्चमीनिर्दि-ष्टः। अत एव भनक्तीत्यादावतोदीर्घोयञीति न प्रवर्त्तते। न च श्नसोरल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थं शित्करणं स्यादिति वाच्यम्। नसोरल्लोप इत्युक्तेपि दोषाभावात्। नन्वेवं नान्तास्त्योर्ग्रहणं स्यात्। तथा च कनेयेक्लुङ्क्ति चक्कान्त इत्यत्रापि स्यादिति चे-न्न। सिद्धान्तेपि श्नप्रत्ययसान्तयोर्ग्रहणापत्तौ वस्त इत्यादावतिप्र-सङ्गसाम्यात्। साहचर्यात्प्रत्ययधात्वोर्ग्रहणमिति तु तुल्यम्। ननु नसोरल्लोप इत्युच्यमाने यत्र नप्रत्ययस्य क्ङित्यानन्तर्यं तत्रैव भविष्यति यत्न इवाचरतः यत्नतः पामनत इति। नैवम्। अनुवर्तमानेन सार्वधातुकग्रहणेन प्रत्ययो विशेष्यते। तथा च विध्यसंस्पर्शान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी। सा-र्वधातुकनिमित्तस्य नप्रत्ययस्यास्तेश्चाल्लोपः क्ङित्यनन्तरेऽपीति। ननु यासुडस्सार्वधातुकइति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमि-

ति चेन्न। सति शित्त्वे प्रत्याख्यानात्। तदेवं भगः शित्त्वक-रणसामर्थ्यात् ङ्किततीति सत्सप्तम्यामपि परिभाषा नोपतिष्ठतइ-ति स्थितम्। पूर्वपक्षत्वादनास्थया तथोक्तमिति वा वर्णनीयम्। इह सूत्रद्वये षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षोपि भाष्ये स्थितः। तथाहि। ष-ष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्त्तते सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्व-स्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात्। पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्तरस्या-व्यवहितस्य षष्ठी स्यादिति। तत्रकोयणचीत्यादौ सूत्रएव षष्ठीश्रवणात्तां षष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानन्तरस्यैषा न तूत्तरस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते। आनेमु-गित्यादौ तु षष्ठ्या अश्रवणात्सापि प्रकल्प्यतइति विशे-षः। सा चानियतयोगत्वात्स्थानषष्ठी यस्य च स्थानषष्ठी त-स्यैव कार्यानियम इति सोप्यर्थात्सिद्ध्यति। यत्र तूभयनिर्दे-शस्तत्रोभयं तावन्न प्रकल्पकं कार्यित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपद-सम्भवाज्ज्ञापकाच्च। तथा चैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे कैयटः। सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके। षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति। न च पर्यायेणोभयकल्पनम्। अ-तुल्यबलत्वात्। तथाहि। आनेमुगित्यत्र सप्तमीनिरवका-शा सा पूर्वत्र चरितार्थाया अतोयेय इति पञ्चम्याः षष्ठीं क-ल्पयति। एवमीद्दास इति पञ्चमी आन इति सप्तम्याः, त-था तास्यनुदात्तेत्सूत्रे अभ्यस्तसिजर्थं सार्वधातुकइति सप्तमी-निर्देशं वक्ष्यति सा च सप्तम्युत्तरत्र चरितार्थेति तस्या एव ष-ष्ठी कल्प्यते। तथा बहोर्लोपो इत्यत्र बहोरिति पञ्चमी अकृता-र्थाया इष्ठेमेयःस्विति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति। अत एव भूचबहोरिति पृथक् षष्ठीनिर्देशः। तथा गोतोणिदिति पञ्चमी-सर्वनामस्थानइति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति। गोशब्दस्य

णित्वे प्रयोजनाभावाच्च । न च तिष्ठति गौरित्यादौ पूर्वस्य वृद्धिः फलमिति वाच्यम् । गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वात् । एवं प्रायेण पञ्चम्या अकृतार्थतेति भाष्ये स्पष्टम् । आमि सर्वनाम्नः सुडित्यत्रापि पञ्चम्यनवकाशा । आमीति सप्तमी तूत्तरार्थतया सावकाशा । यदि त्विह आदित्यनुवृत्तया पञ्चम्या सामानाधिकरण्यं सम्पाद्य सर्वनाम्न इति पञ्चम्यपि कृतार्थेति ब्रूयात्तर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येति भविष्यति । तदुक्तम् । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देश इति । वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यस्य सिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानात् । येषां तेषामित्याद्यर्थमकारात्परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पञ्चमी । तेन दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु छकारस्य, सुराच्छायेति निर्देशश्चेह लिङ्गम् । अन्यथा हि खरिचेति चर्त्वेन सुराच्चायेति चकारद्वयं निर्दिशेत् । प्रत्ययविधौ तु पञ्चम्यो न प्रकल्पिकाः । षष्ठ्या अनुवादविभक्तित्वात् । अप्रसिद्धस्य चानुवादासम्भवात् । तत्रानियमप्रसङ्गेन नियमकारिण्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेश्चेति दिक् ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । अग्नेर्ढक् । आग्नेयम् । आङो यमहनः । आयच्छते । आहते । इह अग्नि आङ् यम् हन् एतामेतत्सूत्रोपात्तानां प्रयोगसमवायिनस्त एव संज्ञिनः । अशब्दसंज्ञेति किम् । उपसर्गे घोः किः । दाधाभ्यां यथा स्यात् । घुधातोः शब्दार्थान्मा भूत् । शब्दः, शब्दशास्त्रं तत्र । संज्ञेति सप्तमीसमासः । न तु शब्दस्य संज्ञेति । कर्म करण-

मित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः। स्यादेतत्। रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन तदेव ग्रहीष्यते। प्रतीतावपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च। अर्थो हि प्रतीतौ सम्बन्धग्रहणमपेक्षते साधारणश्च। पर्यायैरपि प्रत्यायनात्। बहिरङ्गश्च पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात्। अनियतोपस्थितिकश्चानुकरणदशायामप्रतीतेः। तत्किं रूपग्रहणेनेति चेत्। अत्राहुः। इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम्। तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति। तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वंरूपमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम्। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि। आरभ्यमाणेपि सूत्रे पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यादयस्तावल्लोकवदर्था एव गृह्यन्ते। अग्नेर्ढगित्यादौ तु शब्द एव ग्रहीष्यते। अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवात्। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च। उपसर्गे घोः किरित्यादौ तु घुधातुर्न ग्रहीष्यते। दाधाघ्वित्यारम्भात्। उक्तं हि। व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्व चिदिति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापि व्रश्चादिसूत्रे राजि पठित्वा पुनर्भ्राजिपाठात्सिद्धा न्यायसिद्धा च। अग्नेर्ढगित्यादौ हि शब्दविशिष्टस्यार्थस्योत्सर्गत उपस्थितौ विशेष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूते शब्दे प्रवर्तमानं कार्यमुपस्थितार्थोपहितएव न त्वनर्थकेपि। अर्थस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना त्यागायोगात्। गौणमुख्यन्यायोप्येतन्मूलः गौणस्य प्रथमतोऽनुपस्थितेः। एतेनाभिव्यक्तपदार्था यइत्यपि व्याख्यातम्। तस्मान्न्यायत एव सकलनिर्वाहे सूत्रं नारम्भणीयमिति। ननु

तत्र चतुःसूत्र्यामनुवृत्तये स्वंरूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेन्न । अननुवृत्तेरनावश्यकत्वात् । तथाहि । अणुदित्सूत्रे तावत्स्वस्यापि स्वसावर्ण्यादेवं सिद्धम् । कथमन्यथा अवात्तामित्यत्र झरोझरीति लोपः । तत्र व्यक्तिभेदात्सावर्ण्यमिति चेत्, इहापि बोध्यबोधकव्यक्त्योर्भेदात् । तथा तपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि । आदिरन्त्येनेत्यत्राप्यादिग्रहणावृत्त्या सिद्धम् । आवृत्तौ लिङ्गं तु नादिचीत्यादि । येनविधिरित्यत्र तु वार्तिककारस्तस्य चेति वक्ष्यत्येव । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धेः । अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्यामः । अत एव येनविधिस्तदाद्यन्तत्वे प्रयोजनमित्याद्यन्तवत्सूत्रस्थं वार्तिकं संगच्छतइति दिक् । सितद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् । अत्र सिदित्युपलक्षणं किञ्चिल्लिङ्गमासज्य इत्थंलिङ्गा विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं, तच्च लिङ्गं वृक्षादावासञ्जनीयमित्यर्थः । एवमग्रेपि । तेन विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे विशेषाणामेव ग्रहणात्प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधा इति सिद्ध्यति । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणम् । स्वेपुषः । रैपोषं पुष्टः । अश्वपोषम् । स्वपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् । सभाराजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । नेह राजसभा । हरिश्चन्द्रसभा । पर्यायेण यो वक्ति स हि पर्यायवचनः । न च स्वस्य स्वेन सह विकल्पः । नापि विशेषेण, सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभावात् । तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायात् । इनशब्दो राजशब्दपर्याय इत्यादिव्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत् । झित् तस्य तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । मात्सिकः शाफरिकः । पर्यायवचनानां न । अनिमिषान् हन्ति । मी-

नस्येष्यतइति भाष्यम्। मैनिकः। मृगपक्षिणोस्तु पित्निर्देशः कर्त्तव्यः। तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः। इह वृक्षादौ राजादौ च न्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते। इतरस्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवधेयम्॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अत्राण् परेण णकारेणेत्युक्तम्। अणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीयमानं विना। चकारात् स्वरूपस्य। अस्य च्वौ। शुक्ली स्यात्। माली स्यात्। एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य। चिच्यतुः। निन्यतुः। ॠदोरप्। यवः। स्तवः। लवः। पवः। उरण्रपरः। कर्त्ता। किरति। न चैवम् ॠदोरप् ह्रस्वान्तेभ्यः क्र्यादिभ्योपि स्यादिति वाच्यम्। दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। नन्वेवमप्यष्टन आविभक्ताावित्यत्र सवर्णग्रहो दुर्वारः। नहि तत्रापि सामर्थ्यम्। ह्रस्वोच्चारणे ह्यर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणस्योभयार्थतोपपत्तेरिति चेन्न। अप्रत्ययइति निषेधात्। दीर्घाणामनणुत्वेन सवर्णग्राहकता नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्च। ननु दीर्घाश्चेदनणस्तर्हि कारको हारक इत्यादौ रपरत्वं न लभ्येतेति चेत्। भ्रान्तोसि। नहि दीर्घाः क्वाप्यण्ग्रहणेन नोपस्थाप्यन्तइति ब्रूमः। किन्तु ग्रहणकशास्त्रे तदुपजीव्येषु वर्णोपदेशादिषु च, इतरत्र तु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायानवतारादस्त्येवाण्ग्रहणेन दीर्घग्रहणमिति तत्त्वम्। उदित्। कुहोश्चुः। चकार। जगाद। अप्रत्यय इति निषेधस्तु उगित्सु न प्रवर्त्तते उगित्करणसामर्थ्यात्। अत एवाहुः। भाष्यमानोण् सवर्णान्न गृण्हातीति। तुक् लुक् नुक् तुडादयस्तु नोदितः। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इत्यभ्युपगमात्। अप्रत्यय इति किम्। विधीयमानानां प्रत्ययागमादेशानां सवर्णग्राह-

कत्वं मा भूत्। अतइञ्, इदमइश्, आर्द्धधातुकस्येड्, मुत्रोवुक्, अमुसम्बुद्धौ। इह हि सर्वत्रोपदेशइति वचनात्सूत्रान्तर्गतेष्वेव इजादिशब्देष्वित्संज्ञा प्रवर्त्तते। लोपस्तु तत्रानुपूर्व्या-ऽधिगतोऽपि पदस्वरूपपर्यालोचनायां प्रवृत्तः। ततः स्वरूपमिति संज्ञाबलात् ज्ञायमाना पदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव भवति। तथा चोपस्थापकस्याणुत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यतइत्युचितम्। अत एव चतुर्दशसूत्र्यामुच्चारणार्थस्याकारस्येत्संज्ञकानामपि णकारादीनां लण्मध्याकारस्य च पदपर्यालोचनायामेव लोपश्च बलवत्तर इति न्यायेनापहारादितरान्तर्भावेणैव संज्ञा प्रवर्त्तनइति सिद्धान्तः। इदं चालोन्त्यात्पूर्वउपधेति सूत्रे तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यत्र च कैयटग्रन्थे स्पष्टम्। इट् अक् इकोचीत्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु प्राथमिकबोधे विशिष्टस्य विषयतया तस्यैवार्थवत्त्वमादाय। अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यतइति कथं ततो विभक्तिः क्रियताम्। इत्संज्ञाकार्यं त्वानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन प्रत्याख्यं प्रवर्त्तते। विभक्त्यर्थान्वयेऽप्येवम्। दृष्टं हि डुमुडादावुपस्थापके कृतस्य लिङ्गस्य तद्बोध्ये फलप्रवर्त्तकत्वमिति दिक्। स्यादेतत्। उक्तरीत्या उदोष्ठ्यपूर्वस्येति सूत्रे उच्छब्दे प्रवृत्ता इत्संज्ञा लक्ष्ये तित्स्वरं प्रवर्त्तयेदिति चेत्। सत्यम्। अत एवैतत्समाधानाय पूर्वाचार्यैः पराक्रान्तमिति गृहाण। कथं तर्हि एओङ्सूत्रे तद्दूषणाय प्रवृत्तामिति चेत्। तत्कालावधारणेन कृतार्थस्य तकारस्यानुबन्धान्तरवैषम्यादिति गृहाण। अत एव वैयाकरण इत्यत्र ऐचश्चित्स्वरो न भवति। पचस्वेति शपोऽप्येवम्। नयत्राभ्यामिति सूत्रे अचः परस्य द्व इत्यत्र च ऐचोश्चकारस्य प्रत्याहारे उपक्षयात्। यद्वा। इञिशादिष्वपि

मास्तु सूत्रान्तर्गतेष्वित्संज्ञा, किं तु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थेष्वेव सास्तु । नैते उपदिष्टा इति चेत्, न । ते फलभाज इति तुल्यम् । सामर्थ्यात्परम्परासम्बन्धे फलमिति चेत्,तत्संज्ञापि तत्रैवास्तु सामर्थ्यादिति तुल्यम् । उद्देश्यत्वं हि प्रायोगिकेष्वसम्भवात्तत्प्रत्यायकनिष्ठमानुपूर्वीसाजात्यादाश्रीयते । न चैतत्तपरेष्वस्ति । प्रत्यये तकाराभावादिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । भाव्यमानोप्युकारादेशः सवर्णान् गृह्णाति । ऋत उदिति तपरकरणाल्लिंगात् । तेनामुना अमूभ्यामित्यत्र ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः सिद्ध्यति । न चैवं सनाशंसेत्युप्रत्ययोपि सवर्णं गृह्णात्विति वाच्यम् । आदेशविषयकं ज्ञापकमित्युक्तत्वात् । यद्वा । अदसोसेरिति सूत्रएव उश्च ऊश्चेति समाहारद्वन्द्वोस्तु । अत एव सौत्रो लुङा निर्देशः कृतः । अत एव च ऊदुपधाया इति सूत्रे गोह इति विकृतनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरुकारान्तरप्रश्लेष उक्तः । नन्वेवमप्यकः सवर्णइत्यत्र अकारो ऽष्टादशानां ग्राहकोस्तु अण्त्वात् । अस्तु च स एव इकारादीनामपि ग्राहक आदिरन्त्येनेत्युक्तेः, ईकारादयस्तु कथं ग्राह्याः । नहि तद्वाचकः शब्दस्तस्मिन्सूत्रे उपात्तोस्ति । नन्वक्शब्देन इकारादयोप्युपस्थिता इति चेत्तर्हि वाक्यार्थे ते नयन्तु नाम पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु तेपि स्वार्थोपस्थापका, अनुच्चारितत्वादित्युक्तम् । अत एव ऋचं वेत्तीत्यादौ शब्दविशेषं वेत्तीत्येवार्थो न तु तदर्थं वेत्तीति । तदुक्तं वार्त्तिककृता । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् । ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनमिति । शब्दस्य, प्रतीयमानस्य । अवचनम्, अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्रोच्यते । प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र

स्ववाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा दीर्घाज्जसिचेति ज्ञापकात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्त्तते । न चाक्शब्दवाच्यो दीर्घोस्ति योस्य निषेधस्य विषयः स्यात् । नन्वाकारोस्तीति चेन्न । नादिचीत्यनेनैव तत्र निषेधसिद्धेः । प्वादीनामित्यादिनिर्देशा अपीह लिङ्गम् । नन्वेवमिकोयणचीति सूत्रे ईदातोर्ग्रहणं न स्यात् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । तथा च सुध्युपास्यो दध्यानयेत्यादि न सिद्ध्येदिति चेन्न । सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वीकारे बाधकाभावात् । इह चाण्नद्या इत्यादिनिर्देशानां तात्पर्यग्राहकत्वात् । यदि तु प्राचां मते श्रद्धावशाद्युगपद्वृत्तिद्वयं नाभ्युपैषि, तर्हीह ईदातोरपि इगच्छब्दयोर्लक्षणैवास्तु । स्ववाच्यहूस्ववाच्यत्वाविशेषात् । स्ववाच्यतापि परमस्तीत्यन्यदेतत् । नन्वेवमपि शरीरमित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्याद्यकारादेशः प्राप्नोति । इकारवाच्यो हि दीर्घः तत्सवर्णश्च शकार इति तस्यापीग्ग्रहणेन ग्रहणात् । तथा शीतलमित्यादावपि यणप्रसङ्गः, दीर्घः परं न भवति । अक्शब्दवाच्यवाच्यतायाः दीर्घे विश्रान्त्या तत्सम्बन्धग्रहे मानाभावादिति । अत्रोच्यते । भवेदयं शकारस्य यकारादेशरूपो दोषः । यदि स्ववाच्यसवर्णे लक्षणां वदाम । वयन्तु स्ववाच्यवाच्ये सत्येव ब्रूमः । न च ईकारः शकारस्य वाचकः । दीर्घाणामनणुत्वेन सवर्णाग्राहकताया असकृदावेदितत्वात् । भाष्यमते त्वज्झलोः सावर्ण्यमेव नास्तीत्युक्तम् । तदयमिह निर्गलितोर्थः । अकारोष्टादशानां संज्ञा । एवमिदुतौ । ऋलृ इत्येतौ तु पर्यायशब्दौ त्रिंशतः संज्ञे । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वात्, ऋलृक्सूत्रे ऋत्यक इति प्रकृतिभावदर्शनेनैव ज्ञापितत्वाद्वा । न च तुल्यव्यक्तिकसंज्ञाद्वयप्रणयनवैयर्थ्यं, तदर्थमिह सूत्रान्तराप्रणय-

नात् । एचस्तु द्वादशानां संज्ञाः । यवला द्वयोः । रहौ तु स्वस्यैवेति । यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्तं तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्नः कृतो न विस्मर्त्तव्यः । वार्त्तिककारास्त्विहाणूग्रहणं प्रत्याचख्युः । तन्मते ऽस्यच्व्यात्रि-त्यादौ जातिनिर्देशात्सिद्धम् । अनुवाद्यविशेषणस्य च ह्रस्वत्वस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षा । विधिप्रदेशे तु पश्वेकत्ववद्विवक्षेति सर्वेष्टसिद्धिः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे ऋकारेण लृकारग्रहणं दुःसाध्यं तथापि ऋलृक्सूत्रोक्तरीत्या समाधेयमिति दिक् ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात्स तपरः । तात्परोऽपि तपरः । द्विविधोऽप्ययं स्वसमानकालस्य ग्राहकः स्यात् । तेन अत् इत् उदिति षण्णां संज्ञाः । ऋदिति द्वादशानाम् । अत एवोपसर्गादृतिधातावित्यत्र सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणन्तपरत्वाद्दीर्घे नेति सिद्धान्तः । पञ्चमीसमासोदाहरणन्तु वृद्धिरादैजिति । इह हि संज्ञायां कृतं तात्परत्वं संज्ञिनोः फलति स्मुटच्छित्वमित्युक्तम् । परम्परासम्बन्धेन लाक्षणिकस्य स्मारकतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः । अदेङ्गुण इत्यत्राप्येवं सिद्धम् । तत्र तकारस्योभयार्थतया सामर्थ्यविरहात् । यदि तूकालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याणुदित्सूत्रे ऽशब्दसंज्ञायामित्यनुवर्तते । यदि वा कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणं वार्यते । तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थम् । इह तु पञ्चमीसमासो नाश्रयणीयः । अत एव शास्त्रान्ते अदादिति भाष्यं सङ्गच्छते । गुणा भेदका इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणमुभयार्थम् । गुणान्तरयुक्तस्य ग्राहकत्वात् । भेदकत्वे ज्ञापकन्त्वणुदित्सूत्रस्थमण्ग्रहणमिति हल् इति सूत्र एवोपपादितम् । तथैतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदमीह ज्ञापकम् । अन्यथा हि स्वस्य रूप-

स्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । न च सावर्ण्याल्लृवर्णग्रहणार्थं तत् । एवं हि तत्रैव लृग्रहणं कुर्यात् । ऋति ऋ वेति विहितं रेफद्वयमध्यं वोच्चारयेत् । आ इत्येव सिद्धे ऽतोदीर्घो यञीति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिङ्गमिति दिक् । अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेधा व्याख्यातं विध्यर्थं नियमार्थं चेति । तथाहि । अणिति नानुवर्त्तते । तेनाकारादावनणि तत्कालानां सवर्णानां गुणभेदेप्यनेन ग्रहणम् । अतोभिसऐसित्यादौ तूभयप्रसङ्गे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेत् । सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः । इह तु विरोध एवास्ति । अष्टादश ग्राह्याः षड् ग्राह्या इति हि विरुद्धम् । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात् । अत एव छादेर्घेइति सूत्रे ऽद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं सङ्गच्छतइत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपात्ता येन विरोधः स्यात् । किन्त्वतोभिस इत्यादौ तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावोनुमीयतइति तत्त्वम् । वस्तुतस्तु तकारविशिष्टेयं संज्ञा न त्वण्मात्रम् । तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति । न तु विशिष्टम् । तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेप्यस्त्येव । सर्वनामपदेप्येतस्यैव वारवन्तीयं, तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोः स्थितत्वात् । तथा च टिघुभाद्यन्तर्गतणवदिह पदैकदेशत्वेनानर्थक्याद्ग्राहकताप्रसङ्ग एव नास्ति । विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं सति सङ्गच्छते । वृद्धिसूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्थैकारैकारैरर्थवानिति हरदत्तग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति निष्कर्षः । सोयं विध्यर्थतापक्षः । यदा त्वणित्यनुवर्त्तते तदा नियमार्थमिदं तपरोण् तत्कालस्यैवेति, गुणानामभेदकत्वादनण्सु न कश्चिद्दो-

षः । अस्मिंश्च पक्षे तत्कालत्वग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अण्ग्रहणानु वृत्तिश्चानावश्यकी । तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमनार्थमिष्टसिद्धेः । दिव औदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं भाव्यमानतया सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः । तथा च स्वरितः प्रयुज्यते । द्यौः पितः पृथिवि मातर ध्रुगिति । पृथिवी उत द्यौरित्युदात्तप्रयोगस्तु द्योशब्दस्य बोध्यः । औदच्चतुरित्यत्र तु मुखसुखार्थं तपरकरणम् । व्याख्यानात् । तेन समिधाने अग्नावित्यादौ तित्स्वरो नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः । यत्तु नविभक्तौतुस्मा इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तम् । इटोदित्यत्रायं निषेधो न भवति । इदमस्थमुरित्युकारानुबन्धकरणादनित्यत्वादस्येति, तदभ्युपगमवादमात्रम् । तित्स्वरप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । भक्षीयनवराधसइत्यादावन्तोदात्तश्रवणात् । तस्मादिटोदित्यत्रापि मुखसुखार्थस्तकारः । एत ईद्बहुवचने, ऊङुत इत्यादिष्वप्येवमेवेति दिक् । वस्तुतस्तु दिव औदित्यत्राप्येवमेव । हलः स्वसनधर्मिणानुदात्ते कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इत्येव स्वरितसिद्धेः । स्यादेतत् । द्रुता मध्यमा विलम्बिता चेति तिस्रो वृत्तयः । तदुक्तम् । अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणां तूपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बितेति । ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः । तथाहि । द्रुतवृत्त्या यस्याम् ऋचि पठ्यमानायां नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वादश । विलम्बितायान्तु षोडश । एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलम्बितायां तपरकरणमकार्षीन्मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि वृत्त्यन्तरेण पाठकाले ऽतोभिसऐस् न स्यात् । कालावधारणेन दीर्घप्लुतयोरिव वृत्त्यन्तरस्यापि वारणादिति । तथा च वार्त्तिकम् । द्रुतायां तपरकर-

णे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदादिति। अत एव नि-
पातनान्मध्यशब्दे ह्रस्व इति संहितासंज्ञासूत्रे कैयटः। अत्र सि-
द्धान्तवार्तिककारा एवाहुः। सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तु-
श्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्तइति। अस्यार्थः। व्य-
ञ्जकीभूतो ध्वनिर्यद्यपि बहुकालानुवर्त्ती। तथापि कश्चि-
न्मात्रापर्य्यन्तमेवाभिव्यनक्ति। तदुत्तरकालोपर्हितस्तु स्वय-
मेवानुवर्त्तते न तु परमभिव्यनक्ति। यद्वा। ह्रस्वस्य व्य-
ञ्जको ध्वनिर्वृत्तित्रयेपि मात्राकाल एव। मध्यमविलम्बित-
योः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पादिना ततोन्यूनकालेन ध्वन्यन्तरे-
णाभिव्यक्त्यन्तरं जन्यते अभिव्यङ्ग्यस्तु न भिद्यते। एवं
दीर्घव्यञ्जकोपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्द्विमात्र एव। अनुनिष्पादी
तु ततो न्यून इत्याद्यूह्यम्। व्यङ्ग्यास्तु स्वत एव परस्पर-
विलक्षणाः। एतच्च सर्वं कैयटेन ध्वनितम्। तस्मादुच्चा-
रणं तेषां मात्राकालं प्रतीयते। द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो
मात्रिकः स्वयमिति। शब्दान्तराधिकरणस्थराणकोक्तिस्तु
कथं नेयेति सूरिभिश्चिन्त्यम्। वर्णास्तु नित्या एव। वर्णो-
त्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी दूरादपि ग्राह्यः कश्चिद् ध्वनिरव-
श्याभ्युपेयः। तस्यैव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम्। वर्णास्तु
वृत्तिभेदेप्येकरूपा एव। कैश्चिद्व्यक्तय एवास्य ध्वनित्वेन प्र-
कल्पिता इति पक्षे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्य-
क्तित्वमिति दिक्। उक्तं च भाष्ये। ध्वनिः स्फोटश्च श-
ब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च केषांचिदु-
भयं तत्स्वभावत इति। अस्यार्थः। शब्दो द्विधा। व्यञ्ज-
को व्यङ्ग्यश्च। शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी
यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते। तदुभयं व्यङ्ग्यं

तत्तज्जातीयरूपं केषांचिदेव तास्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भेर्यादिजन्यानामपि । कुतः । स्वभावतः । कारणवैलक्षण्यात् । अत्रोभयमिति भावप्रधानो निर्देशः । उभयरूपतेत्यर्थः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाण आदिर्वर्णो वर्णसङ्घातो वा मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च । वर्णो यथा अल् । सङ्घातस्तु कृञ् । इह ह्यभूततद्भावे कृभ्वस्तीत्यतः कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहारः । आद्यन्तौ तावदवयवौ ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेषु संज्ञावतरन्ती मध्यगेषु विश्राम्यति न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयात् । अतः स्वंरूपमित्यनुवर्त्तते । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अप्राधान्यात् । अन्त्येनेति ह्यप्रधाने तृतीया । तेन दध्यत्रेत्यादौ केवल एव यकारः प्रवर्त्तते न णकारसहित इति कैयटादयः । अत्रेदं वक्तव्यम् । प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकशास्त्रस्थभाष्यादिपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णे विश्रान्तमन्त्यस्तु तात्पर्यग्राहकः । सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरनैरपेक्ष्यमिति स्थितम् । तत्रान्त्यस्येत्संज्ञयापहृतस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः । अन्यथाजादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसक्तेः क उद्धारः । किञ्चास्तु विशिष्टस्य यण्संज्ञा तथापि दध्यत्रेत्यत्र यण्शब्दापादनमसङ्गतमेव । न्यायसाम्येऽप्यनेकशब्दस्यैव स्थानित्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वासम्भवात् । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति वृत्तिकाराः । टाङसिङसामित्यादिनिर्दे-

शेष्टकारो न पूर्वान्त इति निर्णयादिति भावः। नन्वेवमपि टकारान्तस्य सङ्घस्य टाटकारोन्त्यो भवत्येवेति चेन्न। व्यवसितान्त्यताविरहात्। इह हि अन्त्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेन प्रत्याहार इति स्वमोर्नपुंसकस्येतिसूत्रे हरदत्तः। न चैवं रप्रत्याहारासिद्धिः। लण्सूत्रे ऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि प्रत्याहारात्। इदं तु वक्तव्यम्। औटष्टित्वस्यानन्यार्थतया तेनैव सुट्प्रत्याहारः। प्रत्यासत्तेश्च। तथा चान्त्यग्रहणं मास्त्विति। अत्रेदं समाधानम्। मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूत्। एवमन्त्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा भूदित्यादिग्रहणम्। इतेति किम्। रप्रत्याहारो यथा स्यात्। स ह्यनन्त्येनाप्यनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम्। न चैतदितस्य विरहे लभ्यते। नवीनास्तु सहासमन्तादेतीति सहेता मध्यमो वर्णः। अन्त्येनादिः अणित्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः। आद्यन्तसमभिव्याहाराच्च। सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते। स्वंरूपमिति चानुवर्तते। वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विवेहापि सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः। अस्मिंश्च व्याख्याने हलन्त्यमित्यत्रेतरेतराश्रयशङ्कापि नास्तीत्याहुः। आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्यव्यावृत्तये इदम्॥

येनविधिस्तदन्तस्य॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य। एरच्, चयः। जयः। अयः। ओरावश्यके, अवश्यलाव्यम्। इह येनेति करणे तृतीया न तु कर्त्तरि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या बाधितत्वात्। विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः। तेन कर्मणोभिहितत्वादुभयप्राप्ताविति नियमस्य नायं विषयः। करणं च परतन्त्रं कर्त्राधिष्ठितस्यैव

करणत्वात्। एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते सुब्विभक्तौ न लक्षणेति नैयायिकोद्धोषस्तु निर्मूलः। न च प्रत्ययानुशासनानैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलम्। तिङ्क्ष्वपि तस्य तुल्यत्वात्। रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात्। अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्षुक्षारयेदिति मीमांसका व्याचख्युरिति दिक्। न च एरजित्यादाविकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव च स्वरूपतः सम्भवति किन्तु वैवक्षिकम्। तेन विशेषणमप्रधानं तदात्मान्तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति फलितम्। विशेष्यसन्निधौ च विशेषणत्वं भवति सन्निधिस्तु कचित्साक्षान्निर्देशेन यथा ईदूदेद् द्विवचनम्प्रगृह्यमिति द्विवचनस्य 'क चिच्छन्दाधिकारात्' यथा एरजित्यत्र धातोः 'क चिदाक्षेपाद्यथा इकोझलित्यत्र सना धातोः। इको यणचि, एचोयवायाव इत्यादौ तु न कथं चिदपि विशेष्यसन्निधिः। अतो नेदं प्रवर्त्तते। स्यादेतत्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र ओष्ठ्यपूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यान्न तु ऋकारस्य। स हि विशेषणत्वाद्दन्तस्य संज्ञा। संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याययति न तु स्वयं विशेषणादियोगमनुभवति। ततश्च सङ्कीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः। पूर्त्तमित्यादावव्याप्तिश्च। एवमुतश्चप्रत्ययादित्यत्राप्यसंयोगपूर्वत्वमङ्गस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यान्न तूकारान्तस्य ततश्चाश्नुहीत्यादावतिव्याप्तिः। विशेषणं च यद्यङ्गस्य तदा तक्ष्णुहि इत्यादावतिव्याप्तिः। अथ प्रत्ययस्य, तर्हि तक्ष्णुहीत्यादि सिद्ध्यतु अश्नुहीत्यादौ तु दोष एवेति। अत्राहुः। गुणप्रधानभावसापेक्षेयं संज्ञा। तथा च उतश्चप्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धवेलायां गुण-

भावास्फुरणात्तमनुभूय पश्चाद्विशेष्यसम्बन्धे विशिष्टा संज्ञा भवति। इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । न तु विशेष्ये विशेषणमिति । व्याख्यानात् । अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यं नाप्येकत्र द्वयमिति दिक् । तथा च वार्त्तिकम् । येन विधिस्तदन्तस्येति चेत्, ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधित्वप्रसङ्गः । सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति । ग्रहणोपाधीनां गृह्यमाणविशेषणत्वेन सम्मतानामोष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थः । यथेष्टत्वादित्यनेनेदं दर्शयति । चतुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेषु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमेवेह सम्मतं न त्वितरत्त्रिकं व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च । इह सिद्धान्ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं स्फुटीकर्तुं बहूनि वार्त्तिकानि प्रवृत्तानि । तद्यथा । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । द्वितीयाश्रितेत्यादौ श्रितादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं च सुप् । एवं नडादिभ्यः फगित्यादौ नडादि विशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलितोऽर्थः । एतेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातम् । तस्याप्युदाहृतप्रतिषेधसमानविषयकत्वस्य दिवउत्सूत्रे कैयटादिभिरुक्तत्वात् । अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे गोन्तं यत्प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् । एतेन शेषाद्यसखीत्यादौ ग्रहणवतेति प्रतिषेधं सञ्चारयन्तो हरदत्तादयः प्रत्युक्ताः। प्रकृतमनुसरामः। श्रितादयो विशेष्या इत्युक्तम् । तेन द्वितीयाश्रितेति समासः कृष्णश्रित इत्यत्रैव भवति न कृष्णं परमाश्रित इत्यादावपि । तथा नडादिभ्यः फक् । नाडायनः नेह, सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ननु कृष्णं परमाश्रित इत्यत्र समासप्राप्तिरेव नास्ति । अत्र हि समासात्सुब् विहितः तेन श्रितान्तं सुबन्तमेव भवति । अत्र कैयटहरदत्तौ । स-

म्बुद्ध्यन्तमुदाहर्त्तव्यं कृष्णंपरमाश्रित इति, एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयतइति । स्यादेतत् । सिद्धान्ते श्रितादीनां विशेष्यत्वेपि तत्र सुबन्तत्वं बाधितम् । न चात एवान्वयानुपपत्त्या श्रितादिशब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणेति वाच्यम् । सम्बुद्ध्यन्तएव मुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात् । तथा च कृष्णश्रितमित्यादि न सिद्ध्येदिति । उच्यते । समासताद्धितप्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्तत्प्रकृतिके लक्षणैव स्वट्त्वाक्षेपे नदीभिश्चेत्यादावभेदस्य बाधात् । न हि तत्र सम्बुद्ध्यन्तता सम्भवति । पूर्वकालैकेत्यादौ सम्बुद्ध्यन्ततासम्भवेप्येकविभक्ताविन्त्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत् । तस्मात्सामान्यापेक्षज्ञापकबलेनैकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षणेति स्थिते इहत्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयमित्यवधेयम् । अस्यापवादमाह । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति । उगिता वर्णेन च प्रातिपदिकं विशेष्यतइति फलितोर्थः । महान्तमतिक्रान्तातिमहती उपसर्जनत्वाद्गौरादिलक्षणस्य ङीषो ऽभावे उगिदन्तत्वान् ङीप् । बृहन्महतोर्गौरादित्वं नास्तीत्यपि केचित् । युक्तं चैतत् । महतेसौभगायेत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वसिद्धये शतुरनुम इति सूत्रे नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्यारभ्यमाणत्वान्ङीपोप्युदात्तत्वसिद्धेः । अत इञ् । दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिञो ञित्त्वं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमस्यौपगविरित्यादावेव स्यान्न तु दाक्षिरिति । अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । तथा चैतत्सूत्रशेषे

वार्तिकम् अलेवानर्थकेनेति । अत एव संघातेनार्थवतैव । तेन स्त्रिया इतीयङ् इहैव भवति स्त्रियौ परमास्त्रियौ, नेह शस्त्र्यौ शस्त्र्यः । तथा इन्हन्पूषार्यम्णांशौ, सौचेत्यत्र हन् इत्यत्र संघातग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न तेन प्लीहानावित्यादौ सौ चेति नियमाप्रवृत्तेः दीर्घः सिद्ध्यति । उदस्थास्तम्भोरित्यत्र वापदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेप्युदेव विशेष्यः । अननुवृत्तौ तु न काचित् क्षतिः । उभयथाप्यनर्थकस्याग्रहणान्नेह गर्मुत्स्थास्यानि गर्मुत्सुवर्णतृणयोः । ननु शस्त्र्यौ प्लीहानावित्यत्र प्राप्तिरेव नास्ति पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वचनान्न हीदन्तमपि तदुत्तरमिति चेत् । सत्यम् । पदाङ्गाधिकार इति वचनसत्वे तथैव, किन्त्वेतद् दूषितं भाष्ये सौत्रेण तदन्तविधिनैव गतार्थत्वात् । अत एव परमश्चासावतिमहांश्चेति विग्रहे परमातिमहानिति सिद्ध्यति वचनाश्रयणे तु नैतत्सिद्ध्येत् । अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वेप्यनङ्गत्वात् । परमाविशिष्टस्याङ्गत्वेऽपि महदुत्तरपदत्वाभावात् । सौत्रेण तदन्तविधिना तु सान्तमहत इति दीर्घमुगिल्लक्षणो नुमागमश्चेह सिद्ध्यति । न चेह ग्रहणवतेति निषेधः शङ्क्यः । समासप्रत्ययविधावित्यनेन सह समानविषयः स इत्युक्तत्वात् । एतेन वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपतु मिच्छतामिति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । अलेवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये, अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति । अन्, राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन । इन्, दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । अस्, सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन । मन्, सुशर्मेत्यर्थवता सुप्राथिमेत्यनर्थकेन । तत्रेण पीध्वमिति सूत्रङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । परिवेविषीध्वमित्यत्र हि पीध्वशब्दस्या-

नर्थकत्वादत्राग्रहणे सिद्धे किं तन्निवृत्त्यर्थेनाङ्ग्रहणेनेति दिक् । सूत्रस्योदाहरणान्तराण्याह वार्त्तिककारः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् । अन्वर्थसंज्ञयाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशिष्यतइति फलितोर्थः । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् । भयञ्च आढ्यादयश्चेति द्वन्द्वः । तेन खच्प्रकरणे मेघर्तिभयेषु कृञ इति सूत्रे वाक्यं भित्त्वा उपपदेन मेघर्त्ती विशेष्येते भयेन तूपपदम् । यदि तु भयाढ्यशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा आदिशब्देन बहुव्रीहिः क्रियते तदा क्षेमप्रियमद्रैरप्युपपदं विशेष्येत सिद्धान्ते तु क्षेमादय उपपदेन विशेष्यन्ते भयङ्करः अभयङ्करः आढ्यङ्करणं स्वाढ्यंकरणम् । ङीप्प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम् । स्वसा परमस्वसा । अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च । प्रतिषेधे प्रयोजनमित्यनुवर्त्तते । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यतइति भावः । द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता । द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दितिः । दैत्यः आदित्यः । दित्यदित्यादित्येति सूत्रे ऽदितिग्रहणं न कर्त्तव्यं परमादित्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवतीति भावः । रोण्या अण् । रौणीति सूत्रेण चातुरर्थिकः रौणः आजकरोणः सैंहकरोणः । तस्य च । तस्य चेति वक्तव्यम् । उक्तानां वक्ष्यमाणानां च सर्वेषामयं शेषः । तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्त्ततइति फलितोर्थः । ननु व्यपदेशिवद्भावेन रौण इति सिद्धमिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः । यद्यपि रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः । यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति हि ङ्याप्सू-

त्रे वक्ष्यते। ननु यदि तस्य चेत्युच्यते स्वरूपग्रहणं चानुव-र्त्यते तर्हि व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न। सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताड्ड इत्यादौ सावकाशत्वात्। न च तत्रान्तग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न भविष्यतीति वाच्यम्। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्येतद्वचनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकासिद्धेयं परिभाषा। पूर्वात्सपूर्वादिनिरिति वक्तव्ये पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति योगविभागश्चेह ज्ञापकः। वस्तुतस्तु भयाढ्यादाविव सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताड्ड इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि सूपपादमिति परिभाषाश्रयणं व्यर्थम्। न चैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्। उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात्। सन्निधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव विशेषणताश्रयणात्। गोशब्दे च तदभावात्। अत एव राजकुमारीपुत्र इत्यत्र न ह्रस्वः। उपसर्जनं यत्स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि सान्निधानाश्रयणात्। एषैव तवापि गतिः। नह्युक्तपरिभाषेह सम्भवति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दित्यउत्सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात्। एवं च पूर्वादिनिरिति योगविभागो व्यर्थः। किंबहुना पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तग्रहणसम्भवात्सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे तस्येति प्रकृतत्वात्सिकमपि न कर्तव्यम्। स्वंरूपमिति तु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक्। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ। तद्वहतीति यत्। रथ्यः परमरथ्यः। सीत्यं परमसीत्यं क्षेत्रम्। सीतया

सम्मित सम्मतमित्यर्थः। नौवयोधर्मेति यत् । हलस्य कर्षो हल्यः परमहल्यः । मतजनहलादिति यत् । यद्विधाविति किम् । हलसीराट्ठगिति ठग्विधौ तदन्तग्रहणं मा भूदिति कैयटः । अत्रेदं वक्तव्यम् । हलसीरादिति द्विः पठ्यते । तस्येदमित्यधिकारे तद्वहतीत्यधिकारे च तत्रोभयत्रापि तदन्तविधिरिष्ट एव । आद्यस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाल्लुक् । द्विहलः । अपरस्य श्रवणम् । द्वैहलिकः । स्पष्टं चेदं चतुर्थे हरदत्तग्रन्थे । युक्तं चैतत् । रथाद्यत् तद्वहतीति रथशब्दस्य द्विरुपादानमेतदर्थमिति भाष्येप्युक्तत्वात् । वहत्यधिकारस्थरथहलयोरुपादानसामर्थ्याल्लभ्यो हि तदन्तविधिरविशेषादुभयत्रापि स्यादेव । न चैवमिह यद्विधावित्यसङ्गतामिति वाच्यम् । तस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा । रथाद्यदिति सूत्रे रथाद्रथाङ्ग इतिवद्वोढरीत्युक्तौ तत्प्रकारकशाब्दबोधस्योपपादयितुं शक्यत्वेपि हलग्रहणे तदुपपादनस्य वक्तुमशक्यत्वेन हलग्रहणेन न तदन्तविधिः । अस्तु वा संख्यापूर्वपद एवेति कैयटाशयः । तस्मैहितमिति प्रकरणे शरीरावयवाद्यदिति सूत्रे रथाच्चेति वार्तिकम् । तत्राप्ययं तदन्तविधिर्बोध्यः । यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति । हलसीताशब्दाभ्यां साहचर्याच्चतुर्थाध्यायविहित एव यदिति तदन्तविधिमाहुरिति । तत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । असमासे निष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणेन तस्मिन्प्रकरणे विशिष्यापि तदन्तविधेर्ज्ञापिततया साहचर्याश्रयणेपि तदन्तविधेर्दुर्वारत्वादित्यवधेयम् । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य । सुपाञ्चालकः । सुमागधकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । अवृद्धादपिबहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । दिक्शब्दः । पूर्वपाञ्चालकः । अ-

परपाञ्चालकः । पूर्ववद् वुञ् । दिशोमद्राणामित्युत्तरपदवृद्धिः । ऋतोवृद्धिमद्विधावययवानाम् । ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् वृद्धिनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विधाने अवयवानां पूर्वपदत्वइति शेषः । तदन्तविधिरिह वाचनिक एव । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् । पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः । तत्र भवं पूर्वशारदम् । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् । अवयवादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमदिति किम् । प्रावृषएण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्मा भूत् । तेन तत्र ऋत्वणेव भवति । पूर्वप्रावृषमिति । अवयवानां किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यत्राण् न भवति ।किं तु कालाट्ठञेव भवति । तत्र हि यथाकथञ्चित्कालवाचिनो गृह्यन्ते न तु रूढ्यैवेत्याग्रहः । उत्तरत्र संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति विशेषणात् । अत एव सायम्प्रातिकः । पौनःपौनिक इत्यादि सिद्ध्यति । ठञ्विधौ संख्यायाः । द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेत्यनेन समासे कृते आर्हादिति ठक् न भवति । संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन प्राग्वतेरिति ठञेव भवति । अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्तु न भवति । सोस्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोस्येत्यनुवर्त्तमाने तदस्यपरिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थस्य समर्थविभक्तेश्च निर्देशात् । पुनर्निर्देशेन हि प्रकृताल्लुक्सम्बद्धाद्विलक्षणमिदमिति सूच्यते । यद्वा । अनुवर्तमानेन सोस्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्यावा इत्येतत्तावत्प्रत्ययं विधत्ते । ततस्तस्य लुकि कृते पुनस्तदस्यपरिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीयः प्रत्ययः । तस्य विधानसामर्थ्यात् द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुग् न भविष्यति । एतच्च वृत्तिकारमतमाश्रित्योक्तम् । भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भूतार्थे

प्रत्ययं कृत्वा द्विषाष्टिक इत्यादि साध्यम् । न ह्यत्राध्यर्द्धेति लुक् प्राप्नोति । अनार्हीयत्वात् । यद्यपि तमधीष्टइत्यत्र कालादिति वर्तते । तथापि काले संख्येये वर्तमानात् षष्टिशब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति । परिमाणार्थे तु लुक् दुर्वारः । तथाहि । प्राग्वतेष्ठञिति ठञ् तदर्हतीत्यतः प्राक् तेनक्रीतमित्येवमाद्या येर्थास्तेषु भवति । अर्हत्यर्थे च । ततः परेपि येर्था वर्त्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यन्तवचन- इत्येवमन्तास्तेष्वपि भवति । एवञ्च ठञ आर्हीयानार्हीयार्थ- साधारणत्वेपि परिमाणस्य तदर्हतीत्यतः प्राङ् निर्देशात्तत्रो- त्पन्नष्ठञ् आर्हीय एव । न च तदस्येति पुनरुपादानमात्रे- णार्हीयत्वमपगच्छति । न हि काको वाश्यतइत्यार्हीयत्वं निवर्त्तते । किञ्च यद्यार्हीयत्वं निवर्त्तेत । तर्हि जीवितपरिमा- णादन्यत्रापि लुङ् न स्यात् । द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य द्विनिष्कः । न च द्वित्रिपूर्वान्निष्कादिति वचनसामर्थ्यात्स्या- दिति वाच्यम् । परिमाणातिरिक्तेष्वार्हीयार्थेषु वचनस्य साव- काशत्वात् । तस्माद्यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भूतो भवतीति तमधीष्टोभृत इत्येव द्विषाष्टिकः साधनीयः । तदस्येति तु त्यक्तव्यम् । सोस्येत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति स्थितम् । धर्मान्नञः । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः । अधर्माच्चेत्येतन्न वक्तव्यम् । पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर- पदस्य च, प्रयोजनम् । इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलेन । मुञ्जेषीकतूलेन । मालभारी । उत्पलमालभारी । इहोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनस्यो- दाहरणात्पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदपर इति कैयटादयः । अत एव परममहत्परिमाणमित्यत्र परममहतो द्रव्यस्य परिमाण-

मिति षष्ठीतत्पुरुषः। सामानाधिकरण्ये ह्यान्महत इत्यात्वं स्यादित्युदयनाचार्या व्याचख्युः। यत्तु तत्र वर्द्धमानेनोक्तम्। पदाङ्गाधिकारइत्यत्र केवलपदाधिकारो गृह्यते न तूत्तरपदाधिकारः। अन्यथेष्टकेषीकामालानामित्यत्र पुनस्तदन्तविध्युपसंख्यानं व्यर्थं स्यात्। तथा च परममहत्परिमाणमित्यत्र कर्मधारयपक्षेऽप्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति, तदेतदनवहिताभिधानम्। इष्टकेषीकेत्यस्य प्रयोजनत्वेनोदाहरणात्। उपसंख्यानान्तरस्य गगनकुसुमायमानत्वात्। तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यक्। एतेन सततनैशतमोवृतमन्यतइति भारविप्रयोगे ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्यलुक् कुतो नेत्याशंक्य वर्धमानोक्तरीत्योत्तरपदाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिरप्यपास्ता। यदप्योजःसह इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। ओजःप्रभृतीनामुत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वादिति, तदपि वार्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। विशेष्यविशेषणभावनिर्णयायैवेहत्यवार्त्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यातत्वात्। भारविप्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः। वृतं वृत्तिः नैशतमसो वृतमिति षष्ठीतत्पुरुषः। नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। ततः सततं नैशतमसो वृतं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। यद्वा। वृतु वर्तने, घञर्थे कविधानमिति भावे कः। सततं नैशततमसो वृतं वृत्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत्। अङ्गाधिकारे प्रयोजनान्याह। प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तृणां दीर्घविधौ। महान्। परममहान्। आपस्तिष्ठन्ति। स्वापः। नपूजनादिति समासान्तनिषेधः। नन्वेवमपि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योपईदितीकारः प्राप्नोति। न ह्ययं समासान्तः येन ऋक्पूरित्यप्रत्ययइव निषिध्येत इति चेत्सत्यम्। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इत्यत्राप इति कृतसमासान्तस्या-

नुकरणं प्रथमान्तम् । अन्हो ऽदन्तादितिवद्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इहत्यं स्वाप इति भाष्यं चास्मिन् व्याख्याने प्रमाणमित्यवधेयम् । स्वसारौ । परमस्वसारौ । नप्तारौ । परमनप्तारौ। पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् । पद्भावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य । केवलस्योदाहरणं तु पादयतेरप्रत्ययः,पात् । पदः । पदेत्यादि । इह क्वौ लुप्तत्वाण्णिलोपो न स्थानिवत् । उत्तरपदाधिकारे तु पादशब्दो विशेष्य एव । तेन पादस्यपदाज्यातिगोपहतेष्विति पद्भावः । पादेनोपहतं पदोपहतमित्यत्रैव भवति। इह तु न दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । उत्तरसूत्रेप्येवम् । तेन पद्यत्यतदर्थे, हिमकाषिहतिषु चेति पद्भाव इहैव भवति । पादौ कषतीति पत्काषी । इह तु न, परमपादकाषी । यस्तु परमपत्काषीति प्रयोगः । स परमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहेण समाधेय इति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । यूयं वयम्, अतियूयम् अतिवयम् । अस्थ्नः परमास्थ्ना । अनड्वान् परमानड्वान् । द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् । द्यौः सुद्यौः । पंथाः सुपन्थाः । नपूजनादिति समासान्ताभावः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् परमपुमान् । गौःसुगौः । सखा सुसखा । सखायौ सुसखायौ । चत्वारः परमचत्वारः । अनड्वाहः परमानड्वाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । भाष्ये तु परमपन्थाः परमगौरित्युदाहृतम् । तत्र समासान्तापत्तिः । नपूजनादिति निषेधस्तु नास्ति स्वतिभ्यामेवेति वक्ष्यमाणत्वत् । अत एव क्वाचित्कोयमपपाठ इति कैयटः । समासान्तविधेरनित्यतया वा समाधेयम् । यद्वा परमुदाहरणान्तरमित्यर्थः । अपन्थ, अगौरित्यत्र नञस्तत्पुरुषात्पथोविभाषेति साधुत्वम् । यत्तु परमसखायावीति पठितं भाष्ये । तत्र बहुव्रीहिर्बोध्यः । गौणत्वे ऽपि ह्यनङ्-

णित्त्वे इष्येते एवास्थ्याद्यनङ्वत् । एतच्च मिदचोन्त्यादित्यत्र द्वितीयाश्रितेत्यत्र च स्पष्टम् । अरुण्युक्षोवरुण इन्द्रसखा, आग्नेयाहिमरुत्सखेत्यादि प्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन् हरदत्तो न्यासकारश्चापास्तः । त्रेस्त्रय इति तु त्रिशब्दार्थसमवेतसंख्याद्यभिधायिन्यामिपरे इति व्याख्यानाद्गौणे न भवति, प्रियत्रीणम् अतित्रीणाम् । प्राधान्ये तु स्यादेव, परमत्रयाणामित्याहुः । अत्र व्याख्याने प्रमाणं मृग्यम् । इह पदाङ्गाधिकारइति न कर्त्तव्यम् । तदन्तग्रहणेनैव सकलेष्टसिद्धेरित्युक्तं न विस्मर्त्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्तविधिर्लभ्यते । अङ्गसंज्ञासूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगं विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादंशान्तरलाभः । इदञ्च संज्ञाविधा न प्रवर्तते, सुप्तिङन्तपदमितिज्ञापकात् । उत्तरपदाधिकारेपि न प्रवर्तते, हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्विति सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते । अस्यापवादमाह । प्रयग्रत्यहणं चापञ्चम्या इति । यत्र पचम्यन्तं प्रत्ययस्य विशेषणं तत्र तदन्तग्रहणं नेत्यर्थः । यथा रदाभ्यांनिष्ठात इत्यत्र । तेन दृषत्तीर्णेत्यत्र तृधातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्ययावयवीभूतस्य नत्वं न भवति । इह प्रघट्टके संज्ञाविधावुत्तर पदाधिकारे रदाभ्यां स्यतासीललुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाश्रीयत,इतरत्र तु विशेषणतयेति फलितोर्थः । तदिदं सकल सूत्रेणैव सिद्ध्यतीति स्थितम् । सौत्रस्य तदन्तविधेर्वाचनिकमपवादमाह वार्तिककारः । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचिश्नुधात्वितीयङुवङ् च यथेह भवति । श्रियौ भ्रुवा।वित्येवमिहापि

सिध्यति श्रियः भ्रुव इति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधि-
रतो विशेषणेनैव ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ यस्य समुदायस्यावयवा-
नामचां मध्ये प्राथमिकोऽज् वृद्धिसंज्ञकः स वृद्धसंज्ञकः स्यात् ।
आम्रगुप्तीयः । वृद्धाच्छः । अचामिति जातौ बहुवचनं तेन द्वयो-
रपि भवति । शालीयः । एकस्यापि च भवति व्यपदेशिवद्भावात् ।
ङा ब्राह्मणी तस्या अयं ङीयः । वा नामधेयस्य । पौरुषेयं नाम
तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः । उभयत्रविभाषेयम् । देवद-
त्तादीनामप्राप्ते वामनादीनां च प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीयाः ।
दैवदत्ताः । विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीमिति श्रीहर्षः । गोत्रो-
त्तरपदस्य च । नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति शेषः । कम्बलचा-
रायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । कम्बलप्रियस्य
चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः । पणनं पणः । घञर्थे कविधान-
मितिकः । सोऽस्यास्तीति पणी । पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः । अण् ।
गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्चेति प्रकृतिभावः । ततो यूनीञ् ।
पाणिनिः । स्यादेतत् । व्यक्षत्रियार्षञित इति सूत्रेणेह इञो
लुक् प्राप्नोति । आर्षाद्यून्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । आर्षग्रहणेन
ऋष्यन्धकेति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । अस्य चौ-
त्सर्गिकत्वात् । यद्वा । पणिनशब्दो यौगिको न तु ऋषौ रूढः ।
लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् । एतच्च शास्त्रान्तएकशेषनिर्दे-
शाद्वा भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्त्तिकनिर्देशाद्दाक्षीपुत्रस्य
पाणिनेरिति भाष्यकारव्यवहाराच्च निर्णीयते । नन्वेवमपि
पाणिनेश्छात्राः पाणिनीया इति न सिध्यति वृद्धाच्छं वाधित्वा
इञश्चेत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते यूनिलुगितीञो
ल्कि सति नायमिञन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन इञन्त-

त्वानपायात् । अत्राहुः । इञश्चेत्यत्र कण्वादिभ्योगोत्रइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते तच्च पूर्वसूत्रएव स्वर्येत । तेनापत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्तं लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधिकारो गृह्यते स्वरितेनाधिकार इति वचनात् । कण्वादिश्च गर्गाद्यन्तर्गणः । ततो गर्गादिभ्यो यञिति विधीयमानो यञ् पारिभाषिक एव गोत्रे भवति तत्रापत्याधिकारसत्त्वात् । तेन इञश्चेत्यत्रापि पारिभाषिके गोत्रे ये इञ् तदन्ताच्छेषऽणित्यर्थः फलितः । यद्वा । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कण्वादिसूत्रे यञेव गृह्यते स च पारिभाषिके विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः । एवं चार्थाधिकारादिञश्चेत्यत्रापि तथा । पाणिनिरिति तु यूनि इञ् न तु गोत्रे । तेनाणोऽप्राप्तेर्निर्बाधश्छप्रत्यय इति स्थितम् । रूढस्यापत्यं रौढिः । अतइञ् । अनन्तरे गोत्रे वा । न चैवमिञश्चेत्यण् प्रसङ्गः । नद्व्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते । तर्हि पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् । इष्यते तु कण्वादिभ्योगोत्रइत्यण् । सत्यम् । अत एवापरितोषादुक्तं वार्त्तिककृता गोत्रान्ताद्वासमस्तवदिति । शैषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोणित्यत्र वा इत्थमतिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्राच्च लौकिकगोत्रग्रहणादोदनपाणिनीया इत्यादिसिद्ध्यतीति भावः । किमविशेषेण, नेत्याह । जिव्हाकात्यहरितकीत्यवर्ज्जम् । कतशब्दो गर्गादिः । जिव्हा चपलो, हरितवर्णश्च कात्यः । तस्य छात्रा इत्यर्थे णेव भवति जैव्हाकाताः हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः । त्यदीयम् । अदसीयम् । इदमीयम् । किमीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । उदीचांवृद्धादिति फिञ् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमा-

वादेशौ ॥

एङ्प्राचां देशे ॥ यस्याचामादिरिति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । एङिति किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विधेयसंज्ञासम्बन्धबलेन पृथग्विभक्त्युच्चारणाच्च प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । व्यवस्थितविभाषाचेयम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा तेन क्रौडो देवदत्त इत्यणेव भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा । ततः काश्यादिलाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी । सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः फिञ् न । विकारे च नित्यं वृद्धेति मयण् न । तदेवं कुणिमतं भाष्यमतं चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातम् । जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राञ्चः पुरुषस्तेषां यो देशस्तदभिधानइति व्याचख्यौ । प्राचामित्यस्य च श्रूयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याशयः । अस्मिन् पक्षे वाहीकग्रामे देवदत्त इत्यत्र क्रौड इत्यत्र वा ऽवृद्धत्वादेव ठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टम् । किन्तु सैपुरकीत्यादिभाष्योदाहृतं वचनेनैव सधनीयं स्यादिति दिक् । देशइति किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौतमाः । देशग्रहणेन नदी न गृह्यते नदीदेशो ऽग्रामा इति पृथगुपादानाल्लिङ्गात् । प्रागादिदेशविभागास्त्वत्पम् । शरावती नाम न-

दी उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तरापरस्यामुदग्देशः । उक्तञ्च । प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावतीति ॥ अमरसिंहोऽप्याह । लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु यो ऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर इति ॥ अमरव्याख्यातारस्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमब्धिगामिनी शरावतीति वदन्ति । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः । वहिषष्टिलोपो यञ् चेति व्युत्पादनादिति विवरणम् । तच्चिन्त्यम् । अव्ययात्त्यबिति सूत्रे कश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाविति वार्तिकं व्याचक्षाणेन भगवता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीकोभयरूपताभ्युपगमात् । तत्र हरदत्तादिभिस्तथैवानुवादाच्च । तस्माद्वाहीको देशविशेष इत्येव तत्त्वम् । तथा च कर्णपर्वणि । पञ्चनां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति ॥ एतेन धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं भवति । शतद्रुर्विपशा इरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः, सिन्धुनदस्तु षष्ठः, तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । व्युत्पत्त्यन्तरन्तु तत्रैव दर्शितम् । वहिकश्च वहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ । तयोरपत्यं वहीका नैषा सृष्टिप्रजापतेरिति ॥ एतच्च विवेचनं वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपयोक्ष्यतइति सर्वं सुस्थम् ॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे नवमान्हिकम् ॥

पादश्चायं प्रथमः समाप्तः ॥

